

GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

Ayla KARACA

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

Ayla KARACA

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir
2018

.../.../2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ayla KARACA

ÖZET

GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

KARACA, Ayla

Yüksek Lisans-2018

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin AYDIN

Bu çalışmamızda Gazâlî'nin dünya ve âhiret hakkındaki görüşleri değerlendirilmiş, onun dünyaya bakış açısının temelinde yatan sebepler tespit edilmeye çalışılmıştır. Gazâlî'nin dünya ile âhiret arasındaki dengeyi nasıl kurduğunu, onun yaşadığı dönem, kendi iç dünyasında yaşadığı durumlar ve tecrübeleri dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın I. bölümünde dünya ve âhiret ile ilgili değerlendirmeler yapıldıktan sonra, insanın yaşam tarzını etkileyen sekülerlik, modernleşme, sanayileşme gibi kavramlar üzerinde durulmuş ve bu akımların İslâm dünyasının ve özelde Türk toplumunun üzerindeki etkileri araştırılmıştır.

II. bölümde, Hıristiyanlık, Yahudilik, Cahili Araplar ve Haniflikteki âhiret telakkileri hakkında bilgi verilmiş, bu kimselerin dünyaya ve âhirete bakış açıları değerlendirilmiştir.

III. bölümde Gazâlî'nin hayatına kısaca değinilmiş, özellikle “*İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*” adlı eserinde dünyanın kötülüğü hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Dünyanın kötü olması bizzat dünyanın kendisiyle ilgili değil, insanların dünyanın geçici nimetlerine aşırı gönül vermeleriyle ilgili olduğunun tespiti yapılmıştır. Gazâlî'de dünya âhiret dengesi, dünyanın geçiciliği sebebiyle dünyadan asgari düzeyde faydalanmak, ebedî âhiret için ise azâmi seviyede gayret sarf etmek demektir. Çünkü asıl olan âhirettir ve dünya âhirete ulaştıracak bir araçtır.

IV. bölümde ise insanın fitratı, iyilik ve kötülüklerin karşılığı olarak cennet-cehennem ve âhiret inancının işlevi konuları üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın amacı şu an yaşadığımız dünya ile geleceğimiz âhiret arasında

dengeyin kurulabileceğini, insanların bu dnyada yaşamlarını âhiret odaklı dzenlediklerinde, ne dnyadan ne de âhiretten vazgeçmek zorunda olmadıklarını göstermektedir. Bu hayat tarzının, Kur'ân-ı Kerim'in dnya ve âhiret hakkındaki âyetleri ile Peygamberimizin (s.a.s) uygulamaları örnek alınarak mümkün olabileceği ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Dnya, Âhiret, Denge

ABSTRACT

GAZÂLÎ'S WORLD-HEREAFTER BALANCE

KARACA, Ayla

Master Degree-2018

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Hüseyin AYDIN

In this work, Gazâlî's opinions about the life of the world and the life of the hereafter are evaluated. His point of view to the world are dealt to identify. The underlying reason of his point of view to the world are studied to identify. It is evaluated to be considered how Gazâlî's balances between the life of the world and the life of the hereafter. The period of his life, his inner life and experiences also are evaluated.

The first part of our work, after the world and the life of hereafter are evaluated, concepts as secularity, modernization, industrialization are emphasized. The effects on Islamic world and Turkish society of those currents are researched.

In the second part of our work, it is informed about Christianity, Judaism, Internal Arabes and Hanefism the perspectives about their world life and hereafter life are evaluated in this part.

In the third part of our work, Gazâlî's life is mentioned in a brief way.

Especially, his opinions about "the worst of the world" in his work named "*İhyâ-u ulûmi'd-dîn*" are given place in this part. It is worked to identify that being bad of the world directly isn't interested in itself and it is interested in that people attach to world's temporary mimet more important than enough. According Gazâlî the balance of the world and the hereafter means that using the world at least level because of temporariness of the world, and making effort at the most level for the hereafter. Because the real thing is hereafter. And the world is a way to arrive to the hereafter.

In the four chapter, the creation of the human, the heaven hell is in return to

goodness and badness, and the belief of the hereafter subjects are mentioned especially.

The aims of our study show that, with the world is lived in today, the balance can be established between the hereafter our future, when the people arrange to their livings according to hereafter, they don't have to give up neither the world lived in today nor the hereafter. This style of life can be possible with the verse of the Quran about the world and the hereafter in Holly Quran and by the applications of Hz. Prophet s.a.s shawn as an tried to be expressed.

Key Words: Gazâlî, World, Hereafter, Balance

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
ÖNSÖZ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Önemi.....	1
II. Çalışmanın Amacı.....	1
III. Kaynaklar ve Araştırmalar.....	2
IV. Kullanılan Metot.....	2

1. BÖLÜM

ÂHİRET DÜŞÜNCESİ VE DÜNYA HAYATINI ETKİLEYEN DÜNYEVÎ FAKTÖRLER

1.1. ÂHİRET.....	3
1.2. DÜNYA HAYATI.....	9
1.3. DİNİ İNANÇ VE RİTÜELLER İLE YAŞAM BİÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....	15
1.3.1. Sekülerizm, Seküler, Sekülerlik, Sekülerleşme.....	15
1.3.2. Modernleşme ve Anlam Problemi.....	23
1.3.3. Sanayileşme-Şehirleşme ve Din (Sanayileşmenin Dine Etkisi).....	33
1.3.4. Sekülerizmin Gerilemesi.....	36
1.3.5. İslâmî Sekülerleşme Mümkün müdür?.....	44
1.3.6. Türk Toplumunun Modernleşme Süreci.....	50

2. BÖLÜM

SEMÂVÎ DİNLERDE VE CAHİLÎ ARAPLARDA DÜNYA VE ÂHİRET

2.1. YAHUDİLİKTE DÜNYA - ÂHİRET.....	55
2.2. HİRİSTİYANLIKTA DÜNYA - ÂHİRET.....	60
2.3. CAHİLÎ ARAPLARDA DÜNYA - ÂHİRET.....	69
2.4. HANİFLİKTE AHİRET VE KIYAMET.....	76

3. BÖLÜM

GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

3.1. GAZÂLÎ'NİN HAYATI.....	81
3.2. GAZÂLÎ'NİN ESERLERİ.....	97
3.3. GAZÂLÎ'DE DÜNYANIN ZEMMİ.....	99
3.4. GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ.....	110
3.5. İSLÂM'DA DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ.....	122
3.6. DÜNYA - ÂHİRET BİRLİKTELİĞİ.....	154

4. BÖLÜM

ÂHİRET İNANCININ FONKSİYONU

4.1. İNSANIN FITRATI VE ÂHİRET HAYATINA KARŞI TUTUMU.....	161
4.2. İYİLİK VE KÖTÜLÜKLERİN KARŞILIĞI OLARAK CENNET VE CEHENNEM.....	181
4.3. ÂHİRET İNANCININ İŞLEVİ.....	190
SONUÇ.....	200
KAYNAKÇA.....	205

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s	: aleyhi's-selâm
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin (oğlu), ibn
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
c.c	: celle celâlûhü
CÜİF	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: çeviren
ÇÜİF	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DEÜİF	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DÜ	: Dicle Üniversitesi
ed.	: editör
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
GÜİF	: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
GÜİFD	: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	: Hazreti
İSAM	: İslâmî Araştırmalar Merkezi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: madde
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
r.a	: radiyallahu anh
s.	: sayfa
S.	: Sayı

s.a.s	: sâllallâhu aleyhi ve sellem
ss.	: sayfadan sayfaya
şrh.	: şerh eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TEKDAV	: Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı
thk.	: tahkik eden
ty.	: tarih yok
UÜİF	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri / ve devamı
yay.	: yayınları / yayınevi / yayıncılık
yy.	: yüzyıl
yyy.	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

İslâm'da dünya ve âhiret arasında bir ayırım yoktur. Bu iki kavram birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Dünya âhirete ulaştıran bir köprüdür. Önemli olan, bu köprüyü geçerken, hedefimiz olan ebedî âhiret yurdunu unutmamaktır. Bu hedefle, dünyada âhiret yörüngeli bir hayat sürerek iki dünya mutluluğunu da elde ederiz.

Kur'ân'da dünya, kısa ve geçici; âhiret ise uzun ve ebedî anlamına gelir. Bu dünyadaki yaşamın kısa olması onun değersiz olduğu anlamına gelmez.

İslâm dünyasında, milattan sonra onuncu yüzyıl ve sonrasında, âhireti kazanma yeri olan dünya, kötülenmeye başlanmıştır. Bunun sebebi, Hıristiyanlığın etkisi, saltanat yönetimleri, bu dünyada yapılan şeylerin boş olduğu düşüncesi, kadercî tasavvuf anlayışı ve kurumsal tasavvufun züht kavramını dünyaya sırtını dönmek olarak telakki etmesi gibi faktörlerdir.

Gazâlî'nin dünyaya bakışı da tasavvuf minvalindedir. Dünyanın değeri âhirete göre az olduğu için, dünya işleriyle meşgul olmayı hoş görmemiştir. Gazâlî'de mezzum dünya anlayışı hâkimdir.

İslâm'a göre dünyanın kendisi kötü değildir. Kötü olan şey, dünyanın cazibeli zenginliğine aldanıp âhireti unutmaktır. İnsanların dünyayı değerlendirme şekilleri dünyayı değerli ya da değersiz kılar. Dünya âhireti kazanacağımız bir sınav alanı olduğundan buradaki zamanımızı iyi değerlendirmeliyiz. Âhireti kazanmak dünyaya sırt dönmeyi gerektirmez. Bilakis İslâm, insandan dünyanın imar edilmesini istemiştir. Bu bağlamda yapılacak her ameli salih âhirete uzanan bir köprüdür.

Bu çalışmanın belirlenmesinde ve ortaya konulmasında tecrübesini ve bilgi birikimini benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Aydın'a şükranlarımı sunuyorum. Tez çalışmam boyunca yanımda olan, teknik ve manevi anlamda her zaman destek veren değerli eşim Erkan Karaca'ya, tezimi tamamlamam için manevi desteğini ve motivasyon konuşmalarını eksik etmeyen sevgili annem Hayriye Yavuz'a, kendimizi geliştirmemiz konusunda bizi yüreklendiren kıymetli babam Veli Yavuz'a teşekkür ediyorum.

Gayret bizden, tevfiğ Allah'tandır.

Ayla KARACA

Eskişehir-2018

GİRİŞ

I. Araştırmanın Önemi

Dünya ve âhiret hayatı her dönemde insanların zihnini meşgul etmiştir. Dünya hayatını sürdüren kişiler âhiret için nasıl bir yaşam süreçleri konusunda her zaman orta yolu bulamayabilirler. Bunun için Kur'ân-ı Kerim'i iyi anlamaları gerekmektedir. Çünkü Kur'ân bütün hayati konularda olduğu gibi bu konuda da nasıl davranmamız gerektiğini biz insanlara bildirmiştir. Allahu Teâlâ âhireti kazanmak için çaba sarf ederken dünyadan da nasibimizi almamızı öğütüyor. Bunun gibi pek çok ayette aslında hem dünya hem âhiret mutluluğunu elde edebileceğimiz tavsiyelerde bulunuyor. Bunları doğru okuyan insan dünya ve âhiret arasındaki dengeyi kurarak huzurlu bir dünya ve mutlu bir âhiret hayatı yaşayabilir. Dünyaya Allah'a kulluk etmek ve Allah'ın rızasını kazanmak için gönderilmiş, aynı zamanda dünyayı imarla da görevlendirilmiş insan için dünya âhiret dengesini kurmak çok önemlidir. Bu denge bazen dünya ya da âhiret lehine fert ve toplum bazında bozulabilmektedir. Çünkü insan zaafı olan bir varlıktır, hata yapmaya açıktır. O zaman da insanın Kur'ân ve sahih sünnet ışığında yaşam biçimini gözden geçirmesi gerekir. Dünyevileşmeden, dünyada yaşayarak, âhiret için güzel bir sonuç elde edilebilir. Dünya - âhiret konusu önemli, her insanı ve toplumu ilgilendiren bir konudur. Bu sebeple bu konuyu çalışmayı gerekli gördük.

II. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmamızın amacı Gazâlî'nin dünya ve âhiret hakkındaki görüşlerini ortaya koyarak, onun dünya ve âhiret arasında nasıl bir bağ ya da denge kurduğunu anlamaktır. Aynı zamanda dünyevi işlerin, fikirlerin dini inanışımızı nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Dünyayı güzel değerlendirip âhireti kazanmak için nasıl bir hayat tarzı benimsenmesi gerektiği üzerinde fikir yürütmektir. Dünya ve âhiret dengesinin kurulamadığı takdirde yani, dünya ya da âhiret hayatından sadece biri tercih edildiğinde meydana gelebilecek olumsuzluklar üzerinde değerlendirmeler yapmaktır. *Denge* durumundan maksadın eşitlik değil, geçici, sonu ölüm ile biten dünya hayatına ve ebedi olan, nimetleri hiç bitmeyen hiçbir sıkıntının

olmadığı sonsuz bir âhiret hayatına ne kadar değer verilmesi gerektiğidir.

III. Kaynaklar ve Araştırmalar

Dünya ve âhiret konusunda konumuz gereği öncelikle Gazâlî'nin eserlerini inceledik. Özellikle “*İhyâ-u Ulûm'id-Din*” adlı eserinden dünya ve âhiret ile ilgili bölümleri inceledik. Kitapta özellikle dünyayı kötüleyen fikirlerinin temelinde ne olduğunu anlamaya çalıştık. Gazâlî'yi anlayabilmek için hayatını ve yaşadığı siyasi, kültürel ortamı da iyi bilmek gerekir. Bu konuda, kendi yaşadıkları hakkında bilgi verdiği “*el-Munkız mine'd dalâl*” adlı eserini inceledik. Ayrıca sekülerlik, modernite, sanayileşmenin dini ve toplumsal hayatımıza etkilerini inceleyen eserleri taradık. Kur'ân'ı Kerim ayetlerinden ve Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in hadislerinden dünya ve âhiret hayatıyla ilgili örnekler verdik. Âhiret inancının insanların davranışları üzerindeki eserleri inceledik. Âhirete imanın olup olmaması durumunda ne gibi faydalar ve problemler çıkabilir, bunun üzerinde durduk.

IV. Kullanılan Metot

Çalışmamızı dört bölüme ayırdık, her bölüme tezimizin konusuyla ilgili başlıklar verdik. Her başlığın kapsadığı alt konuları açıklamaya çalıştık. Sonuç bölümünde tüm bölümlerin genel değerlendirmesini yaptık.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÂHİRET DÜŞÜNCESİ VE DÜNYA HAYATINI ETKİLEYEN DÜNYEVÎ FAKTÖRLER

Bu bölümde âhiret kavramı ve dünya hayatı incelenecek. Kişinin dini inanç ve uygulamalarına etki eden akımlar ve düşünceler hakkında açıklama yapılacaktır.

1.1. ÂHİRET

Âhiret lafzı *EHR/ ehr* kökünden ism-i fail olan *âhir* kelimesinin müennesidir. *Evvel* in karşıtı bir sıfat olan bu kelime *son, sonra gelen* anlamına gelmekte olup çoğulu *evahir* dir. Kur'ân'da 110 yerde geçer.¹

Kur'ân'da, gerek insanın ölüm ötesine uzanan varoluşunun zaman-mekânını ve gerekse -birinci anlama göre daha ağırlıklı olarak – ölüm ötesine ait inancı ifade etmek için âhira kelimesi kullanılmıştır.² Kur'ân-ı Kerim'de de kelimenin *son* anlamında kullanıldığı ayetler vardır: “ O ilk ve sondur.”³ الاخرة والاولى, “Âhiret de Allah'ındır dünya da .”⁴

Bu iki ayette de *âhiret* kelimesi, *evvel* kelimesinin zıt anlamlısıdır. Buna göre, *âhiret* kavramı, Kur'ân'da insanın ölümünden sonraki ebedî, sonsuz, gelecekteki bir hayatı ifade etmektedir. Kişinin dünyadaki yaşam süresinin sona ermesi ile başlayan âhiret; yeni, ancak bu sefer sonsuz bir hayat dönemidir.⁵

Âhirete, âhiret denmesinin sebebini açıklamak için iki yaklaşımda bulunulmuştur. Bunlardan birincisi, âhiretin, kendisinden önce olan dünya hayatından sonra gelmesidir. İkinci görüş ise, varlık âlemine ve onları kuşatan hayata yakın olması anlamında dünya, uzak ve daha sonra gelecek olana da âhiret denilmiştir.⁶

Kur'ân'da âhiret, insanın yine Allah'a ait olan başka bir boyuta geçerek,

¹ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, *DİA*, C. I, TDV Yay., İstanbul, 1988, s. 543.

² 2/Bakara, 4; 4/Nisâ, 38.

³ 57/Hadid, 3.

⁴ 53/Necm, 23.

⁵ Mehmet Paçacı, *Kur'ân ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 83.

⁶ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, çev. Suat Yıldırım, vd., C. I, Huzur Yayınevi, İstanbul, s. 467.

varlığına sonsuzluk kazandırması anlamında kullanılmıştır. Buna göre, ölüm son değil daha gerçek bir hayata geçiş anlamına gelir. Aynı zamanda âhiret, Kur'ân'da dünya hayatına alternatif ebedi yeni bir hayata isim olarak kullanılmıştır. Birinci hayatı ifade etmek için *ulâ*, ikinci hayat için *âhir* ifadelerinin kullanılması⁷ bunun göstergesidir.

Ayrıca âhiret günü Kur'ân'da, müminler Allah'a kavuşacakları için *Kavuşma Günü*,⁸ bütün mahlûkat ve insanlar toplanacağı için *Toplanma Günü*,⁹ Allah'a inanmayıp onun buyruklarına kulak asmayanlar için *Aldanma Günü*,¹⁰ herkes kabrinden çıkacağı için *Çıkış Günü*,¹¹ kâfirler yeniden dünyaya dönmek isteyecekleri için *Hasret Günü*¹² gibi isimler ile de zikredilir.

Âhiret konusu, Kur'ân'ın asıl maksatlarından birisi olarak kabul edilmiştir. Bu konuda bütün müfessirler ittifak etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim, bütün ilâhî ve gayr-ı ilâhî dinlerin kitaplarından farklı olarak âhiret ile ilgili konulara geniş yer vermiştir. Aynı zamanda âhiret Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in, Mekke dönemindeki tebliğinin de temelini teşkil eden *tevhid*, *nübüvvet* ve *âhiret* maksatlarından biridir.¹³

Buna göre âhiret bu âlemin düzeninin bozulup,¹⁴ yok olmasıyla¹⁵ ve âlemdeki bütün canlıların ölümünden sonra, yeryüzü ve göklerin diğer aleme dönüşmesiyle¹⁶, başlar. Sonra Allah (c.c) âlemi tekrar inşa edip,¹⁷ bütün insanları tekrar diriltir¹⁸ ve hayat verir. Dirilişten sonra herkesi yaptıklarından hesaba çeker.¹⁹ İyiliği kötülüğünden fazla olanları cennete, kötülüğü iyiliğinden fazla olanları da cehenneme koyar.²⁰ Bu hayat sonsuzdur.²¹

“Âhiret hayatı, geniş anlamda kabir hayatını da içine alan, dünya hayatından sonraki bir hayattır; dar anlamda ise, tekrar diriliş ilanı anlamına gelen ikinci Sûr'a

⁷ Bkz. 92/Leyl, 13; 93/Duhâ, 4.

⁸ 40/ Mü'min, 15.

⁹ 64/ Teğâbun, 9.

¹⁰ 64/ Teğâbun, 9.

¹¹ 50/ Kâf, 34.

¹² 19/ Meryem, 39.

¹³ Veysel Güllüce, *Kur'ân-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, EKEV Yay., Erzurum, 2001, s. 67.

¹⁴ 81/Tekvîr, 1-3; 82/İnfitar, 1-4; 84/İnşikak, 1-4.

¹⁵ 55/Rahman, 26.

¹⁶ 3/Âl-i İmran, 185; 21/Enbiya, 35, 29/Ankebut, 57.

¹⁷ 29/Ankebût, 20.

¹⁸ 58/Mücadele, 6-18.

¹⁹ 4/Nisâ, 123; 99/Zilzal, 7-8.

²⁰ 7/A'raf, 9; 23/Mü'minûn, 103; 101/Kâria, 8.

²¹ 50/Kâf, 34.

üflenmesi ile başlayan ve Allah'ın dilemesine bağlı olarak sonsuza dek sürecek²² bir hayattır.”²³

Bu tanımlara göre genel olarak âhiret; kıyametin kopmasıyla birlikte cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girmesine kadar geçecek olan zaman veya haşirden sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ikinci hayattır ki; ba's, haşr, hesap, mizan, şefaet, sırat, cennet-cehennem gibi bütün olay ve aşamaları içine alır.

Âhiret kelimesinin hem tek olarak, hem de dünya kelimesi ile birlikte Kur'ân'da sık ifade edilmesi, dinin temel iddiaları ile ilgili olabilir. Bu iddiaların en başta gelenlerinden biri, şu an yaşadığımız hayatın burada bitmeyeceğidir. Böylece dünyaya dönük ve tek taraflı çalışan insan zihninin çift taraflı çalışıp iki dünyaya da dönük olması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla *dünya* tabiri ve *âhiret*, müşrik toplumun anladığından farklı olarak, belirgin şekilde Kur'ân tarafından vurgulanmıştır. İlk vahy yıllarında, güçsüz durumdaki mümin toplumun, müşriklerce baskı altında tutulması sebebiyle Kur'ân müminleri korumaya yönelmiş, dolayısıyla Âhirette yaşanacak *ikap* ve *sevabın*, *âhiret* ve *dünya* tabirlerinin zikrini sıklaştırmıştır.²⁴ Âhiret hayatı, öne çıkarılmış ve ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Dünya karar yeri değil, bir uğrak yeridir. Sonsuzluğa gidilen bu yolda, ana rahmi ve dünya hayatı gibi duraklar ya da uğrak yerleri vardır. Yolun sonunda insan ebedî âhiret yurdunda karar kılacak, istikrara kavuşacaktır.²⁵

Allahu Tealâ Kur'ân-ı Kerim'de dünya hayatının ve nimetlerinin daimi olmadığını şu ayetle anlatıyor: “*Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Nihayet yeryüzü zînetini takınıp (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada, bir gece veya gündüz ona emrimiz (âfetimiz) gelir de onu sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden kopararak biçilmiş bir hale getiririz. İşte iyi düşünecek kavimler için ayetlerimizi böyle açıklıyoruz.*”²⁶

²² 11/Hûd, 105-108.

²³ Çağfer Karadaş, *İslâmın İnanç Yapısı*, Emin Yay., Bursa, 2006, s. 119; Çağfer Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Emin Yay., Bursa, 2008, s.14.

²⁴ Galip Türcan, *Kur 'ân'da Âhiret İnanç*, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2006, s. 99.

²⁵ Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, s. 36.

²⁶ 10/Yunus, 24.

Dünya hayatı ve bu hayata dahil olan bütün nimetler insanoğlunun da bizzat tecrübe ettiği gibi geçicidir. İnsanın gelişim dönemlerine baktığımızda bile bu gerçeği açık bir şekilde idrak ediyoruz. İnsanoğlunun bebeklik, çocukluk ve belki de en güzel dönem olan gençlik zamanı farkında olmadan hızlı bir şekilde geçiyor ve insan sahip olduğu sağlık, kuvvet ve bir takım özellikleri kaybediyor. Özellikle yaşlılık döneminde daha net bir şekilde bu nimetlerin de geçici olduğunun idrakine varıyor. Son olarak ise Allah'ın insana emanet ettiği canı da teslim ederek dünyaya dair bütün bağlarını bitiriyor. O halde dünyayı bırakıp gitmek mutlak bir son olduğuna göre, insan nefes aldığı sürece dünyaya gönderiliş amacını her zaman zihninde canlı tutmalıdır. Dünyayı âhireti kazandıracak bir yaşam alanına dönüştürmelidir. Emanet verilen hayatı, Allah'ın insandan istediği şekilde yaşayarak hem dünya hem âhiret mutluluğu elde edilebilir.

Kur'ân'da âhirette iyilik ve kötülük sahibi kişilerin durumları da şöyle tasvir edilir: *“Güzel davrananlara daha güzel karşılık (cennet) ve daha fazlası (Allah'ın cemâlini seyretmek) var. Onların yüzlerine ne bir leke bulaşır ne de zillet. İşte bunlar cennet dostlarıdır ve orada ebedî kalacaklardır. Dünyada kötülük kazananlara gelince, onlara kötülüklerine uygun bir ceza (cehennem) verilecektir. Onların yüzlerini zillet bürür. Onları orada Allah'tan kurtaracak bir kimse de yoktur. Onların yüzleri sanki gecenin zifiri karanlığından bir parça ile kaplanmıştı. İşte bunlar cehennem kalabalığıdır ve orada ebedî kalacaklardır.”*²⁷

Kur'ân'da dünya hayatı ve âhiret, birbirine bağlı ve birbirinin devamı, tek bir sürecin ifadesi olarak yer alır.²⁸ Kur'ân âyetlerinden anlaşıldığına göre, dünya ve âhiret sıkı bir irtibat halinde olmalıdır. Bu sebeple, dünya ve âhireti insanın bedenî ve ruhî yönüne benzetebiliriz. Namaz, hac, oruç gibi bedenimizle yaptığımız ibadetler aslında ruhumuzu eğitip geliştirmek içindir. Dünyada yaşadığımız hayat da gerçekte âhiret hayatının inşasıdır ve amaç, ruhumuzu sonsuz âleme hazırlamaktır. Dolayısıyla dünya hayatı kişinin maddi yönüne, âhiret ise manevî yönüne tekabül ettiğiinden dünya ve âhireti birbirinden ayrı düşünmek doğru olmaz. Kur'ân'ı Kerim'de geçen şu âyetler bu fikri destekler niteliktedir:

“Allah'ın sana verdiğiinden (O'nun yolunda harcayarak) âhiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara)

²⁷ 10/Yunus, 26-27.

²⁸ Türcan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 79.

iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez.”²⁹

Allahu Teâlâ bu âyette, bize verilen imkanlarla âhiret yurdunu aramamızı, bunu yaparken de dünyadan fayda elde etmeyi ihmal etmememizi söylüyor. İyilik yapmamızı ve dünyada fesat çıkarmamamızı öğütüyor.

*“Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! Derler. İşte onlar için, kazandıklarından büyük bir nasip vardır. Şüphesiz Allah'ın hesabı çok süratlidir.”*³⁰

*“De ki; Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı? De ki; Onlar dünya hayatında, özellikle kıyamet gününde müminlerindir...”*³¹

Bu âyetlerden de anlaşılıyor ki; mümin dünya nimetlerinden faydalanacak ve iyiliği de nimetleri de iki dünya için isteyecek. Ne tamamen dünyaya meydedip maddiyatın esiri olacak, ne de dünyayı tamamen reddedip Allah'ın insandan istediği *yeryüzü halifeliği*³² görevini ihmal edecek.

Âhiret inancı insan zihninde önemli bir yer tutar. İnsanlık var olduğundan beri ölümden sonra bir hayatın varlığı inancı, en ibtidâî toplumdan en gelişmiş toplumlara kadar, zayıf ya da kuvvetli kendini göstermiştir. Çünkü âhiret inancı, insan fitratındaki sonsuz olma isteğini destekler ve bu dünyadaki sınırlı hayatın en büyük tesellisidir. Nitekim Hz. Âdem de (a.s) cennetteki nimetlerin sonsuz olmadığı zannına kapılarak yasak meyveden yemişti. Kur’ân’ı Kerim bu durumu şöyle ifade eder:

*“Derken şeytan onun aklını karıştırıp; 'Ey Adem! dedi, sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?’”*³³

*“... Şeytan, Rabbiniz size bu ağacı, sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi ve onlara ben gerçekten size öğüt verenlerdenim, diye yemin etti.”*³⁴

Yüce Allah, Âdem (a.s)' a;

“Sana cennetten bol bol ihsanda bulunduğum ve oradan istediğin gibi

²⁹ 28/Kasas, 77.

³⁰ 2/Bakara, 201-202.

³¹ 7/ A'râf, 32.

³² Bkz. 2/Bakara, 30.

³³ 20/ Tâ Hâ, 120.

³⁴ 7/ A'râf, 20-21.

yararlanmanı helal kıldığım nimetler yetmedi mi ki, sana haram kılmış olduğum şeyden tattın?!” buyurdu.

Âdem (a.s);

“Evet! Yâ Rabb! Öyle oldu fakat senin izzet sıfatına yemin ederim ki; ben bir kimsenin, yalan yere, senin ismine yemin edebileceğini sanmıyordum.” diyerek şeytanın yeminine aldandıklarını ifade etmek istedi.

Yüce Allah;

“İzzet sıfatıma yemin ederim ki; Ben seni muhakkak yere indireceğim! Orada geçimini ancak zahmet ve meşakkatle sağlayacaksın!” buyurdu.³⁵

*“Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik”*³⁶

Kur’ân ayetlerinden anlaşıldığına göre şeytan Hz Âdem'i sonsuzluk vaadiyle Allah'ın adı ile yemin ederek kandırmıştır. Hz Âdem de cennetteki nimetlerin sonlu olduğu zannına kapılarak ve şeytanın onların düşmanı olduğunu unutarak yasak meyveden yemiştir. Hz Âdem'in ebediyet ağacından yemesi onun fitratında sonsuzluk arzusu olduğunun en açık delilidir. Yine Hz. Âdem (a.s)'ın bu hatayı kasıtlı değil Allah'ın emrini unutarak yaptığı Kur’ân'da ifade edilmiştir.

*“Andolsun, bundan önce biz Âdem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme diye) emrettik. O ise bunu unutuverdi...”*³⁷

Sözlükte *gün* anlamına gelen *el-yevm* kelimesinin, Kur’ân'da dünya hayatının sonunda meydana gelecek olayların zamanını ifade ettiği söylenebilir:³⁸

*“Hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.”*³⁹

*“Herkesin yaptığı iyiliği de işlediği kötülüğü de önüne konmuş olarak bulacağı gün, (insan) ister ki kendisi ile kötülükleri arasında uzun bir mesafe bulunsun...”*⁴⁰

*“Ey iman edenler! Alım satım, dostluk ve aracılığın olmadığı bir gün gelip çatmadan...”*⁴¹

Bu ayetlerde *yevm* kelimesi kıyametin kopmasıyla gerçekleşecek olayların

³⁵ M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, C. I, TDV Yay., Ankara, 2001, s. 37.

³⁶ 2/ Bakara, 36; 7/ A'râf, 24; 20/ Tâ Hâ, 123.

³⁷ 20/Tâ Hâ, 115.

³⁸ Paçacı, *Kur’ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhret İnancı*, s. 86.

³⁹ 38/Sâd, 26.

⁴⁰ 3/Âl-i İmran, 30.

⁴¹ 2/Bakara, 254.

zamanını ifade etmektedir.

Kur'ân'da âhireti ifade eden bir başka kelime de *sâah* kelimesidir. Bu kelimenin manasında anılık fikri vardır. Kur'ân'ın da ifade ettiği gibi bu *an* ansızın gelecektir. Yine bu *an* ın zamanını sadece Allah bilir.⁴²

*“İnsanlar senden saati soruyorlar; de ki onun bilgisi ancak Allah'ın katındadır; ne bilirsin; belki de zamanı yakındır.”*⁴³

*“Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. O son saat olayı bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir.”*⁴⁴

Bu âyetlerde dünya hayatının aniden ve kısa sürede sona ereceği vurgulanmıştır. Bu dünya çalışma yeridir âhret ise burada yapılanların karşılığını alma yeridir. Burası imtihan alanı, âhret ise imtihanın sonucunun görüleceği yerdir. Allah, peygamberler, akıl, vicdan iyiliği emredip kötülükten kaçınmayı ister. Buna rağmen nefesine uyan pek çok kimseler kötülük, haksızlık, gaddarlık yapmaktadırlar. Zayıf, güçsüz kimseler uğradıkları haksızlıkların hesabını sormadan, haklarını alamadan bu dünyadan göçüp gitmektedirler. Dolayısıyla bu dünyada adaletin tam olarak gerçekleşmesi mümkün değildir. Herkesin hakkını eksiksiz aldığı adaletin tam olarak tecelli edeceği bir âleme ihtiyaç vardır.⁴⁵

Âhireti inkâr etmek bu dünyayı da gagesiz hale getirir. Âhret inancı dünyaya düzen ve ahenk kazandırır. Âhirete inanan kişi, iç huzurunu sağlamış, mutlu, kendisi ve çevresiyle barışık olur. Sonsuz ve gerçek hayatın burada kazanılacağını bildiğinden, sahip olduğu her şeyi âhirete ulaştıracak bir vesile olarak görür ve dünyadaki davranışlarını bu ekseninde gerçekleştirir.

1.2. DÜNYA HAYATI

Yeryüzündeki âlem, öbür dünyanın ukbâ mukabili olan bu dünya *dania*, *kötü olmak* aslından gelen bu kelime, Kur'an'da, İslâm teolojisinde öbür dünyaya mukabil olmak üzere istihfâkâr (ağırlıklı) bir mana ile bu fani dünya için kullanılmıştır.⁴⁶

⁴² Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhret İnancı*, s. 86.

⁴³ 33/Ahzab, 63.

⁴⁴ 16/Nahl, 77.

⁴⁵ Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV Yay./38, Ankara, 2005, s. 63-64.

⁴⁶ Komisyon, “Dünya”, *M.E.B İslâm Ansiklopedisi*, C. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 664.

Dünyayı, yaşamayı ve hayatı sevmek insanın fitratında vardır. Eğer böyle olmasaydı dünya imar edilmez ve hayat ağacı yeşermezdi. Dünya nimet ve zevklerini istemek Allah'ın hikmetine aykırı değildir. Yanlış olan, insanların dünya zevkine dalmaları; uzun olsun kısa olsun hep bu hayatı düşünmeleri varsa yoksa bu hayata yönelmeleri ve ona sonsuz umut bağlamalarıdır. Ölümsüz ve daha mükemmel olan âhiretin varlığını benimsemek insanın tabîî yaratılışında bulunan bir hususiyet iken, yanı başında olan dünya hayatının çekiciliği, onun tabiatındaki bu seyri durdurabilmektedir.⁴⁷ Dünyevî arzu ve heveslerin insan nefesine daha hoş gelip, ona âhireti unutturduğunu Kur'ân'ın şu âyeti açık bir şekilde beyan etmektedir:

*“Doğrusu siz, çabucak ele geçen şeylere (dünyaya) muhabbet besliyor ve âhireti bırakıyorsunuz.”*⁴⁸

Bu ayette de belirtildiği gibi insan şu an sahip olduğu nimetlerin cazibesine kapılarak, bu nimetler ebediymiş, onları hiç kaybetmeyecekmiş gibi yaşayarak, âhireti unutabiliyor. Halbuki bize verilen her şey dünya imtihanı ve sonunda âhireti kazanabilmek içindir. İnsan daima bu şuurda olmalıdır.

*“Onları, dünya hayatı aldattı.”*⁴⁹ mealindeki ayetler de insanın her dönemde geçici dünya hayatına ve onun aldatıcılığına kanıp, şüphe ve inkâr içinde bir hayat sürdürdüğüne işaret ediyor.

Kur'an-ı Kerim, âhiret hayatına çok vurgu yapmasına rağmen dünyadan el etek çekmeyi tasvip etmez. Dünya başlangıç âhiret de sonuç olduğuna göre bu iki âlem arasında denge kurmak gerekir. İnsan âhiret için çalışırken dünyadan da nasibini almalıdır.⁵⁰ Önemli olan sahip olunan dünya nimetinin cazibesine kapılıp âhiret saadetini ihmal etmemektir.⁵¹

Yalnız dünya hayatına razı olup onunla yetinmek, insanı âhirete yönelik davranışlardan uzaklaştıracağından, bu sınırlı bakış açısına sahip insanların dünyadan başka sonsuz ve daha ulvî bir hayat hakkında düşünceleri kolay olmayacaktır.

“Huzurumuza çıkacaklarını ümit etmeyen, dünya hayatına razı olup onunla tatmin olan ve âyetlerimizden gafil olanlar var ya, işte onların kazanmakta oldukları

⁴⁷ Topaloğlu, “Âhiret”, I, s. 544.

⁴⁸ 75/Kıyamet, 20 – 21.

⁴⁹ 6/En'am, 130, Ayrıca bkz. 7/A'raf, 51; 31/Lokman, 33; 35/Fatır, 5; 3/Âl-i İmran, 185; 57/Hadîd, 20.

⁵⁰ Bkz. 28/Kasas, 77.

⁵¹ Topaloğlu, “Âhiret”, I, s. 545.

*günahlar yüzünden, varacakları yer ateştir.*⁵²

İnsanların bu âyeti kerimede belirtilen dünya hayatına razı olma durumları bu hayatı istedikleri gibi yaşama arzusundan kaynaklanmaktadır. İnsanların dünyanın hiçbir zevkini kaçırmadan yaşama çabaları bu âlemin sonsuz olduğu zannına kapılmalarına sebep olmuştur. Aslında âhireti inkarın sebebi de insanların dünyaya olan meyilleridir. Bu ayetin yorumu ile alakalı olarak İbn Kesir, Hasan el- Basrî'den naklen şunu kaydeder:

“Vallahi dünyayı o kadar süslediler ve yükseltiler ki, sonunda Allah'ın kevnî ayetlerinden gafil olarak dünyadan hoşnut oldular, Allah'ın kevnî ayetleri üzerinde düşünmediler. Allah'ın şer'î ayetlerini de düşünüp bunlara uymadılar. Allah'a döndükleri günde onların varacakları yer, dünyalarında kazanmış oldukları günahlar, hatalar, suçlar nedeniyle ve bir de Allah'ı, Resulünü ve âhret gününü inkâr etmiş olmalarının bir cezası olarak cehennemdir.”⁵³

Yine Allahu Teâlâ, Tebük seferi için, şartların zorluğundan dolayı⁵⁴ isteksiz davranan Müslümanları uyarmış ve dünya hayatının âhiretin yanında önemsiz olduğunu şu ayetle hatırlatmıştır:

*“Ey inananlar size ne oldu ki, Allah yolunda savaşa çıkın, dediği zaman yere çöküp kaldınız? Âhireti bırakıp dünya hayatına mı razı oldunuz? Oysa dünya hayatının geçimi, âhirete göre pek az bir şeydir.”*⁵⁵

Tebük gazvesine, zamanın şiddetli sıcakların olduğu yaz mevsimi olması, halkın zorluk, kıtlık ve erzak azlığı içinde olması, bahçe işleriyle meşgul olup gölgede kalmak isteyişleri, mesafenin uzak, yolun tehlikeli ve çetin bir yol oluşu sebebiyle isteksiz davranan Müslümanların⁵⁶ 'Dünya hayatına mı razı oldunuz?' şeklinde uyarılması bu dünya hayatının sıkıntılarının da âhiretin yanında önemsiz olduğunu vurgulamaktadır. Allah'ın rızasını kazanmak için çekilen çile, sıkıntı ne kadar büyük olursa olsun, samimi bir Müslümanın bu duruma katlanması gerekir. Çünkü insanın amacı Allah'ın rızasını ve âhiretin sonsuz nimetlerini kazanmak olduğundan, dünyadaki hiçbir sıkıntı âhret mükâfatıyla kıyas edilemez.

⁵² 10/Yunus, 7.

⁵³ İbn-i Kesir, *Kur 'ân-ı Kerim'in Hadislerle Tefsiri*, çev. Arif Erkan, C. II, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 490.

⁵⁴ Safiyyurrahman Mübarek Fûri, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*, çev. H. İbrahim Kutlay, Risale Yay., İstanbul, 2007, s. 439.

⁵⁵ 9/Tevbe, 38.

⁵⁶ Fûri, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*, s. 439.

İnsanların dünyanın bütün zevklerini doya doya yaşama arzusu, onların yüzlerini, gönüllerini âhirete çevirmekten alıkoyar. İçinde buldukları nimetlerin sarhoşluğuyla dünyayı ebedî zannederler. Bu aldanmışlıkları onların sonsuz âhret hayatını kaybetmelerine sebep olur. Bu insanlar Allah'ı anmak, her an Allah ile birlikte olmak için yaratılmış kalbin bütün kabiliyetlerini dünyaya harcayarak, kalbin gerçekleri idrak etmesine engel olmuşlardır.

“O, mal biriktirmiş ve onu durmadan saymakta (ve) malının kendisini ebedî/ölümsüz kılacağını zannetmektedir.”⁵⁷

Bu ayetlerde de insanın mala olan düşkünlüğü, sürekli bununla meşgul olması ve sahip olduğu şeyleri araç olarak değil amaç olarak görmesi, çok mala sahip olunca kendini ebedî zannetmesi eleştirilmiştir.

Allahu Teâlâ insanı bu dünyaya imtihan için göndermiştir. Bu konuyu pek çok ayette bildirmiş, insanın asıl gayesini defalarca hatırlatmıştır. Sadece dünya hayatını yeterli görmek insanı basitleştiren ve insanın konumunu düşüren bir durumdur.

“Hükümlerinde olan Allah, yücedir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir. O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁵⁸

İnsanın dünya hayatında bir imtihan, bir deneme için yaratıldığını gösteren başka bir ayet de şöyledir:

“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.”⁵⁹

Dünyadaki mükellefiyetler ve imtihan asla kişinin gücünün üstünde değildir. Her insan sıkıntılarla başa çıkma dinamiğine sahiptir. Mükellefiyetleri yerine getirip getirmemeyi, zorluklara karşı tevekkül etmeyi ya da etmemeyi kısaca dünya imtihanında başarılı olup olmamayı kişi kendisi tercih eder. Allahu Teâlâ ayetlerle bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“Eli geniş olan, elinin genişliğine göre nafaka versin. Rızkı dar olan da, Allah'ın ona verdiğinden (o ölçüde) harcasın. Allah, bir kimseyi ancak kendine verdiği ile yükümlü kılar. Allah, bir güçlükten sonra bir kolaylık yaratacaktır.”⁶⁰

⁵⁷ 104/Hümeze, 2-3.

⁵⁸ 67/Mülk, 1-2.

⁵⁹ 2/Bakara, 155.

⁶⁰ 65/Talak, 7.

*“Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır.”*⁶¹

*“İman edip salih ameller işleyenlere gelince -ki biz kişiye ancak gücünün yettiğini yükleriz- işte onlar cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar.”*⁶²

*“Biz hiç kimseyi gücünün yettiğinden başkası ile yükümlü kılmayız. Nezdimizde hakkı söyleyen bir kitap vardır ve onlar haksızlığa uğratılmazlar.”*⁶³

Zikredilen ayetler bu dünyanın imtihan yeri olduğunu ve herkesin bu imtihan yerinde seviyesine göre deneneceğini açık bir şekilde bildirmektedir. İnsanın dünya ve âhret mutluluğunu elde etmesi sonlu olan bu dünyada gücünün nispetinde mükellefiyetlerini yerine getirmesiyle mümkün olacaktır.

*“İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler, rütbe bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır.”*⁶⁴

*“Göklerde ve yerde bulunanlar hep Allah'ındır. Bu, Allah'ın, kötülük edenleri yaptıklarıyla cezalandırması, güzel davrananları da daha güzeliyle mükâfatlandırması içindir.”*⁶⁵

*“Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”*⁶⁶

Bu ayetlerden anlaşılacağı gibi bütün canlılar içinde görev ve sorumluluk taşıyan tek varlık insandır. Aslında insan hayatını anlamlı kılan, ona değer katan temel özellik, insanın vazife ve sorumluluk sahibi bir varlık oluşudur. Bu sebeple görevlerini yerine getirmeyen ve sorumsuz bir hayat yaşayan insanlar, gerçek anlamda insan olmanın değerini yitirmiş olurlar. Bu dünya hayatında bir kısım insanlar, insanlığın gereği olan görevlerini ihmal etmiş ve bunların yükümlülüğünden de kurtulmuş olabilirler. Ancak yukarıdaki ayet açık bir şekilde gösteriyor ki, ilâhi sorumluluktan kurtulmak ve Allah'a hesap vermekten kaçmak hiç kimse için mümkün değildir.⁶⁷

⁶¹ 2/Bakara, 286.

⁶² 7/Âraf, 42.

⁶³ 23/Mü'minûn, 62.

⁶⁴ 9/Tevbe, 20.

⁶⁵ 53/Necm, 31.

⁶⁶ 23/Mü'minûn, 115.

⁶⁷ Nurettin Turgay, *Kur 'ân Açısından Âhret*, D. Ü. Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü, Diyarbakır, 1999, s. 48-49.

“Bu bir hatırlatmadır. Kuşkusuz Allah’a itaatsizlikten sakınanlara çok güzel bir gelecek, kapıları kendilerine ardına kadar açılacak adn cennetleri vardır. Orada yerlerine kurularak çeşit çeşit meyve ve içecek isteyecekler. Yanlarında eşlerinden başkasına bakmayan yaşıt dilberler olacaktır. İşte bunlar hesap günü için size vaad edilenlerdendir. Kuşkusuz bu bitmek tükenmek bilmeyen nimetimizdir. Bu böyledir. Öte yandan azgınlara da çok kötü bir gelecek, cehennem vardır; orayı boylayacaklar. Ne kötü bir yerleşim yeri orası! İşte o, bir kaynar su, bir irindir! Tatsınlar onu! Bunun benzeri daha başka nice azap türleri!”⁶⁸

Bu dünya fani ve eksiktir. Buradaki nimetler sınırlı ve sonludur. Halbuki Allah'ın nimetleri ve lufu sınırsız ve ebedîdir. Bu sebeple Allah bu dünyada verdiği nimetleri âhîret yurdunda tamamlayacak ve onları baki kılacaktır. Nimetler öbür alemde tamamlanmazsa bu dünyada verilen nimetler iğreti ve fani olacağından⁶⁹ o vakit bu dünyanın da var edilmesinin bir anlamı olmayacaktır.

Âhîret hayatını tasvir eden âyetlerde dünya hayatını Allah'ın rızası doğrultusunda değerlendirenlerin sonsuz nimet, mutluluk içinde olacağı, dünya hayatını güzel değerlendirmeyip cehennemlik olanların ise sonsuz bir acı, elem ve azap içinde olacakları bildiriliyor.⁷⁰

Sonuç olarak sınırlı dünya hayatının her dakikasını âhîret hayatımızın güzel olması için kullanmalıyız. Aslında iman etmiş her Müslüman; görevinin bilincinde olan ebeveyn, iyi bir eş, işini hakkaniyetli yapan çalışan, kendisinde güzel huyları barındıran iyi bir insan, iyi komşu, iyi arkadaş vs. olmayı başarabilirse, güzel bir âhîret hayatını da inşa etmiş olur. Bu anlamda âhîret ve dünya hayatını ayrı düşünmek hata olur. Bunlar birbiriyle iç içe geçmiş bir örüntüdür. Dünya âhîreti kazanma sahası, âhîret de dünyaya anlam katan yaşama gaye kazandıran bir âmildir.

⁶⁸ 38/Sâd, 49-58.

⁶⁹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 63.

⁷⁰ Bkz. 38/Sâd, 49-64.

1.3. DİNİ İNANÇ VE RİTÜELLER İLE YAŞAM BİÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.3.1. Sekülerizm, Seküler, Sekülerlik, Sekülerleşme

Sekülerleşme kavramı, “İngilizce kanalıyla dilimize geçmiş olup, köken olarak Latince *saeculum* sözcüğünden türetilmiştir. Yunanca'daki *aeon* sözcüğünün Latince tercümesi olan *saeculum* sözcüğü de, *zaman* ve *mekân* çağrışımlarını birlikte veren bir anlama sahiptir. Zaman, şimdi ve hazır oluşu; mekân ise dünyada ve dünyevî oluşu anlatır. Şu halde seküler kavramı, bu dünyada meydana gelen çağdaş vakıaları, yani şimdiki zamanda olan olayları ifade ederken, sekülerlik bir durumu, sekülerleşme ise bir süreci nitelemektedir. Sekülerleşmenin bir ideoloji olarak algılanıp anlaşılması ise sekülerizm olarak adlandırılır.”⁷¹ Bu durumda sekülerleşme kavramı sosyal yapının dinin kontrolünden ve metafizik eğilimlerinden sıyrıldığı, bir bakıma geri dönüşü mümkün olmayan bir tarihi süreci tanımlamak için kullanılmaktadır. Sekülerizm ise, dünyaya ya da dünyevî şeylere ait olma, din ile kilise ilişkilerinden uzaklaşmak manasında kullanılmaktadır. Bu sebeple aynı yeni bir din fonksiyonu olan yeni bir dünya görüşü, yeni bir ideolojinin ismidir.⁷² Bu tanımlardan anlaşıldığına göre sekülerleşme ve sekülerizm kavramları birbiriyle karıştırılıp, biri diğerinin yerine kullanılmamalıdır. Çünkü sekülerleşme bir sosyal süreci vurgular, sekülerizm ise, topluma empoze ettirilen ve toplumun doğal akışının aksine zorla değişmeyi amaçlayan bir kavramı gündeme getirmektedir. Bu kelime daha sonra 20. yüzyılda, Amerika'da *dinsizlik* ve *yaşamın organize edilmesinde, sanki tanrı yokmuş gibi davranılması* anlamında kullanılmıştır.⁷³

Sekülerleşme kavramı, ilk defa, reform sonrasında manastıra ait mülk kabul edilen malların genel kullanıma geçişini vurgulamak amacıyla kullanılmış, daha sonra ise kişilerin, şeylerin, anlamların, işlevlerin, ve benzeri olguların din alanındaki geleneksel kullanımından dünyevî alandaki kullanıma geçmesi anlamında kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁴

Genel anlamda sekülerleşme, hayatın birçok alanında dinin etkisinin

⁷¹ Mehmet Ali Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010, s. 123.

⁷² Mehmet Özay, *Sekülerleşme ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 116 -118.

⁷³ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, s. 119.

⁷⁴ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, s. 116.

azalmasını, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını, geleneğin ve dini kurumların seküler düzenlemesini ve seküler inanç ve uygulamalara sahip kişilerin sayısındaki artışı ifade eder. Sekülerleşmeyle ilgili çeşitli yaklaşımlar vardır. Bunlardan biri, bilimin ve bilimsel anlayışın egemen olup, din kurumunun gözden kaybolacağı, bu çerçevede ampirik olarak doğrulamayan durumların ortadan kaybolacağı şeklinde özetlenebilir. Bir diğer yaklaşım, dinin eski fonksiyonunu yerine getiremeyeceği düşüncesidir. Bir başka yaklaşım ise, dinin kendine özgü alana çekileceği ve bu alanda daha da yoğunlaşacağı ve fonksiyonel olacağı şeklindedir.⁷⁵

Sekülerleşmeyle ilgili bu yaklaşımlar sonuç olarak dinin dünyevî işlerde etkisinin azaltılması ya da tamamen ortadan kaldırılması şeklinde algılanıyor. Dinin daha fonksiyonel olması durumunda dahi din yine kendine özgü alanına itiliyor. Halbuki din bir yaşam biçimidir. Dinin insandan istediği şeyler bu dünyada yapılması, yaşanması gereken durumlardır. Dolayısıyla dünya yüzünde dinin etkisini azaltmak, dini dışlamak ya da tamamen ortadan kaldırmaya çalışmak, dünyevî olarak adlandırdığımız işlerde de aksaklık, tıkanıklık meydana getirir.

Sekülerleşme kavramı bugün bilinen anlamıyla ilk olarak, Westphalia Antlaşmasıyla ilintili müzakerelerin yürütüldüğü 1648 yılında kullanılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu kavram, militancı bir anlama bürünmüştür. G. J. Holyoake tarafından kurulan bir dernekle birlikte gündeme gelen bu ideolojik yaklaşım, hayatı doğüstü güçler ve düşünceler ile değil, pratik bir felsefi yaklaşımla yorumlamak ve organize etmek hedefindeydi. Comte ve Marx'ın çabalarına paralel olarak bir dernek çatısı altında, ideolojik sunum olarak gündeme getirilen sekülerleşme, zaman içinde, dine ve hatta dinî sorgulamalara kayıtsız kalmanın ifadesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁶

Sekülerizasyon kavramı, modern batı tarihinde yaşanmış ve büyük önem taşıyan süreçlere işaret eder. Sekülerizm sadece kilisenin elinde bulundurduğu alanlardan çekilmesi anlamını değil, kurumsal manada kamu hayatından; siyaset, sanat, kültür ve toplum, alanlarından da kutsalın el çektilmesini de ifade eder. O, daha ileri bir adımda toplumun bütün yapı ve alanlarının dini içeriklerden

⁷⁵ Mehmet Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, (Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma) Karahan Yayınları, Adana-Seyhan, 2005, s. 57-58.

⁷⁶ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, s. 124.

arındırılmasını ifade eder. Buna bağılı olarak bilimin dūşünsel alanları da kuşatıcı özerk ve pozitivist algılama biçimini hâkim kılmak ister. Toplumsal ve kültürel doku sekülerleşmişse, zihnî donanım da buna paralel olarak sekülerleşmiştir. Sekülerleşmenin başlangıç noktası kalptir ve dolayısıyla bu süreci din dışı değil *dinden yoksullaşma* olarak görmek mümkündür. Dinin getirdiği tevhid inancı, parçadan bütüne doğru bir amaç taşıırken; sekülerizm, tam tersi yoldan bir süreç izleyerek bütünü parçalamak gibi bir işlev görür. Çünkü sekülerizm, cenneti yeryüzünde bulma çabasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde sekülerizmin kendisi de bir dindir, ancak bu dinin merkezinde Allah değil, Kur’ân’da ifade edildiği gibi insanın hırsı, ihtirası, hevası vardır. Şüphesiz bu fikri doğrulayacak pek çok argümanı Kur’ân’da bulabiliriz.⁷⁷

“*Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilah edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?*”⁷⁸

“*Gerçekten insan, pek hırslı ve sabırsız yaratılmıştır.*”⁷⁹

İnsan, arzuları, hırsı kendi nefsini önemsemesi gibi özellikleri sabırsızlık özelliğiyle de birleşince kendini dünyaya meyletmiş bulabilir. Çünkü dünya nimetleri şu an elde edilebilir durumdadır. Âhiret nimetleri için insanın, sabır, gayret göstermek, tevekkül etmek gibi güzel özellikleri geliştirmiş olması gerekir. Ancak insan, nefsinin dünyevi isteklerine kapılarak acele eder ve neredeyse bütün gayretini dünya menfaatini elde etmek için verir. Kur’ân-ı Kerim’de de insanın çok aceleci olduğu bildirilmiştir:

“... *İnsan çok acelecidir.*”⁸⁰

Sekülerleşme aslında “yeni bir olgu olmayıp, doğüstü inançlara bağılılığı azaltan bir süreç olarak hemen her toplumda görülür. Sekülerleşme ile ilgili kullanılan kavramlar arasında *dünyanın büyüünden arınması, kurumsal farklılaşma ve aydınlanma, özerkleşme, rasyonelleşme, bireyselleşme, özelleşme, göreceleşme, bu dünyaya ait olma, inanmama, kilise dindarlığının çöküşü, kilisesizleşme, brikolaj,*

⁷⁷ Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, Pınar Yay., İstanbul, 2005, s. 51.

⁷⁸ 25/ Furkan, 43.

⁷⁹ 70/ Meâric, 19.

⁸⁰ 17/ İsrâ, 11.

aydınlanma miti, gibi bazı kavramlar sayılabilir. Bu konuda çalışma yapan Larry Shiner, sekülerleşme kavramının; *dinin gerilemesi, bu dünyaya uyma, toplumun dinle ilgisini kesmesi, dinî inanç ve kurumların yer değiştirmesi, dünyanın kutsallıktan arındırılması, kutsal bir toplumdaki seküler bir topluma geçiş* olarak altı değişik anlamda kullanımın olduğunu belirlemiştir. Her ne kadar farklı kavramlarla beraber kullanılsa da sekülerleşme paradigmasının merkezinde üç kavram vardır. Bunlar *rasyonelleşme, farklılaşma ve bu dünyaya ait olma*.⁸¹

Sekülerleşmenin ayırıcı niteliğinin başında insan zihnini metafizik denetimden kurtarması gelir. XVII. yüzyıldan sonra Avrupa geleneksel olan her yargının, toplumsal değer ve hatta kutsal kitabın özgürce eleştirilebildiği bir döneme girdi. *Aydınlanma Çağı* adı verilen bu dönemin önderleri, artık psikoposlar ve keşişler değil, filozoflar ve bilginler olmuştur. İnsan ruhunun, kendi dışından gelen etkilerden arınarak, kendi bilinç ve düşüncesiyle, geçmişte yaşananları eleştiri süzgecinden geçirmesi ve onları yeniden düzenleme çabası diye tanımlanan *aydınlanma*'nın kabul ettiği en yüce değer ve hatta tanrısı akıl idi. Sürecin sonunda meydana gelen Fransız devriminin de yapmak istediği, katolikliği kaldırarak yerine *akıl dini (la culte de la Raison)*' ni ikame etmekte.⁸²

Sekülerleşme tezine göre; “sekülerleşme, sanayi toplumunun ve kültür modernleşmesinin yükselişinin kaçınılmaz bir özelliğidir. Bu teze göre modern bilim, geleneksel inançları akla daha az yatkın bir duruma getirmiş; yaşam dünyalarının çeşitlenmesi dinî sembollerin tekeli kırılmış; kentleşme bireyci anomik bir dünya yaratmış; ailenin önemini aşınması dinî kurumları daha az ihtiyaç duyulan bir konuma düşürmüştür; teknoloji her şeye kadir tanrı fikrini daha az gerekli ve akıl dışı bir kalıba sokarak, insanlara kendi çevreleri üzerinde daha fazla denetim kurma olanağı tanımıştır.” Max Weber; sekülerleşmeyi *dünyanın büyüden arınması* olarak tanımlayarak, “tanrıların, animistik ruhların, büyü ve tılsımın doğadan kovulmasını, kısaca doğanın dinî içerikten arındırılmasını” anlatmaktadır. Böylece insan doğayı istek ve ihtiyaçları için serbestçe kullanıp tasarrufta bulunur. Çünkü artık doğayı ilâhi bir varlık olarak görmez. Bu aşamada bilimsel gelişmelerin çok büyük etkisi olmuştur. Bilimin hızlı bir şekilde ilerlemesi insanların dini inanışlarında ve yaşam

⁸¹ Kirman, *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*, ss. 123-125.

⁸² Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 51-52.

biçimlerinde bir değişime yol açmıştır. Denebilir ki; bilime ve bilimsel bilgiye artan güvene paralel olarak dini alanda hissedilir bir gerileme görülmüştür.⁸³ Bu durum aynı zamanda bir gelişmişlik göstergesi olarak gösterilmeye çalışılmıştır.⁸⁴

Ülkemizde, bir dönem yoğun bir şekilde ve kısmen günümüzde de devam eden dindar insanların *gerici, bilime ve ilerlemeye karşı, ülkenin gelişmesinin önündeki engel* olarak algılanması dünyayı çevreleyen sekülerleşme tezinin ülkemizde de etkili olduğunun göstergesidir. Aynı zamanda bu durum, bu şekilde bir algıya sahip insanların, İslâm dinini tam manasıyla bilmediklerinin de göstergesidir. Çünkü İslâm dininin kitabı Kur'ân-ı Kerim, bir bilim kitabı olmamakla birlikte, özellikle kevnî ayetler bilime ışık tutmuş, insanları sürekli akledip, düşünmeye sevk ederek, insanları araştırmaya, öğrenmeye, tefekkür etmeye yönlendirmiştir. İslâm medeniyetinin zirvede olduğu dönemler ve Müslüman bilim adamları buna en güzel örnektir.

Weber, rasyonelleşme ve bürokratik örgütlenmenin, modern insana toplum ve doğa üzerinde denetim imkanı sunduğunu, önceden tahmin edilemeyen dünya endişelerinden ve büyüsel güçlerin hakimiyetinden kurtardığını, ancak bu durumun başka sıkıntılar meydana getirdiğini ifade etmiştir. Ona göre hesaplı bir hayat yaşamak özgürlük değil, modern çağın yarattığı *demir kafes*'tir.⁸⁵

Batı toplumlarında seküler tavır arttıkça, hıristiyanlık toplumdan dışlanmış ve marjinal hale gelmiştir. Dine karşı kayıtsız olmak neredeyse bir ölçü haline gelmiştir. Bazı sosyologlar bu durumun dinin insanları yönlendirme ve rehberlik etme özelliğini kaybetmesine sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece kilise de Wilson'un ifadesiyle gerektiğinde uğranılan bir *postane* durumuna getirilmiştir. Böyle bir durumda dindarlık isteğe bağlı özel bir tercih haline gelmiştir. Bütün bu gelişmelere karşın Berger, dinin toplumsal planda geri kalmasına rağmen bireysel alanda varlığını sürdürdüğünü ileri sürmektedir.⁸⁶

“19. yüzyılın Batı dünyasının modern düşüncesi katı pozitivist akımları doğurduğu sırada, İslâm dünyası da fiilî bir değişim sürecine girmiş, kendisini

⁸³ Kirman, *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*, s. 125-126.

⁸⁴ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, s. 114.

⁸⁵ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 22.

⁸⁶ Kirman, *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*, ss. 129-131.

zorlayan dış dünyadan yararlanma niyetini göstermişti. Ancak bu sırada İslâm dünyası çeşitli problemler içinde, toprak kaybına uğramış, zayıf bir konumda bulunuyordu. İçinde bulunulan durumun da etkisiyle İslâm dünyasının bir kısım aydınları bu akımlardan doğrudan etkilendiler. Batıcı olarak bilinen bu aydınlar bu etkiyle söz konusu görüşleri nihaî bilim telakki ederek derhal alınmalarını, dinî muhafazakarlığın Müslümanları geri bıraktığını savundular. Ayrıca askerî ve teknik eğitim başta olmak üzere edebiyat, sanat ve fikirde batılılaşma kampanyası başlatmakta sakınca görmediler. Bunun sonucunda materyalizm, pozitivism, ve Darwinizm gibi İslâm dininin inanç esaslarını tehdit eden akımlar İslâm dünyasına sızmaya ve Müslümanların kafasını karıştırmaya muvaffak oldu. İslâmcı aydınlar dolaylı olarak bu ortamdan etkilense de, onlar düşünceden çok, ilimlerin pratik sonuçlarını dikkate alarak, Batı'nın bilim ve tekniği üzerinde durdular.”⁸⁷

Dini muhafazakarlığın ilme engel olduğunu ve bu sebeple batılılaşmayı çare olarak sunanlar büyük bir yanılgı içindedirler. Çünkü ayet ve Peygamber Efendimizin (s.a.s) hadislerinde ilim ve ilimle meşgul olmak teşvik edilmiş ve böyle davrananlar övülmüştür.

“...De ki: Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?...”⁸⁸

“...Allah içinizden iman edenler ile ilme nail olanların derecelerini yükseltsin...”⁸⁹

“Bu (Kur’ân), insanlar için basiret nurları, kesin olarak inanan bir toplum için hidayet ve rahmettir.”⁹⁰

“O ki; birbiri ile âhenk içinde yedi göğü yaratmıştır. Rahman olan Allah'ın yaratmasında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?”⁹¹

“İnsan hangi şeyden yaratıldığına bir baksın.”⁹²

“(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı? Göğe bakmıyorlar mı nasıl yükseltilmiş? Dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına

⁸⁷ M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, İsam Yay., İstanbul, 2008, ss. 37-39.

⁸⁸ 39/Zümer, 9.

⁸⁹ 58/Mücadele, 11.

⁹⁰ 45/Câsiye, 20.

⁹¹ 67/Mülk, 3.

⁹² 86/Târık, 5.

bakmazlar mı?”⁹³

Ebû Hureyre (r.a)' den rivayet edildiğine göre; Resûlullah (s.a.s): “Her kim ilim tahsili için bir yola sülûk ederse, bu yüzden Allahu Teâlâ ona, cennete girecek yolu kolaylaştırır.” buyurmuştur.⁹⁴

Peygamber Efendimiz yine bir hadisinde: “İlim tahsili için sefere çıkan kimse, evine dönünceye kadar Allah yolundadır.” buyurmuştur.⁹⁵

İslâm geri kalmanın bir sebebi olamayacağı gibi bizzat İslâm’ın kendisi ilmi, bilimi, okumayı, öğrenmeyi, düşünmeyi teşvik etmektedir. İslâm’dan dolayı çağdaş dünyadan geri kaldıklarını düşünenler, İslâm dini konusunda bilgi sahibi olmayan belki de ideolojik sebeplerle bu tür söylemlerde bulunan kimselerdir. Eğer bir insan hem Müslümanlığı yaşamaya çalışıp hem de bilime, ilerlemeye karşı bir tavır içinde oluyorsa böyle kişiler de mensup olduğu dini tam manasıyla anlayamamış demektir. İlimsiz bir din ya da dinsiz bir bilimin hedefini gerçekleştirme mümkün değildir.

İnanma olgusu, Allah'ın insan tabiatına yerleştirdiği bir duygudur. Bu duygu var olduğu müddetçe insanın, aşkın olan varlıkla temasa geçmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu bakımdan sekülerleşme dinin alanını daraltmış gibi algılansa da dinden tamamen kopmayı gerçekleştirememiştir. Batı toplumlarında görülen yeni dini hareketlerdeki canlılık bu durumun en belirgin göstergesidir. Çünkü aşkın bir kaynakla bağını koparmış bir medeniyetin tatmin araçları sahte olduğu için insanlığa vereceği pek bir şeyi yoktur. Ancak *kendi* kalabilen insanlar aşkın bir kaynağa dayalı, tabiatı bozulmamış bir dine bağlanan insanlardır. Sonuç olarak modern dünyanın geldiği nokta anlam arayışıdır. Akl-ı selim sahibi her insan anlam arayışını tevhide sonuçlandırabilir.⁹⁶

Konuya genel olarak bakıldığında sekülerleşme konusunda beş önemli düşünce dikkat çekmektedir:

1) Modernleşme tanrıları emekliliğe sürükleyen temel lokomotiflerdir. Diğer bir ifade ile endüstrileşme, kentleşme ve rasyonelleşmenin yükselmesi ile birlikte insanın dindarlığı zayıflamaktadır.

2) Bireyin dindarlığında belirgin bir düşüş olmakta ve din liderlerinin din dışı

⁹³ 88/Ğâşiye, 17-20.

⁹⁴ Muhyiddîn Nevevî, *Riyâzüs-Sâlihîn ve Tercemesi*, C. III, çev., Hasan Hüsnü Erdem, DİB Yay., Ankara, 1993, s. 4.

⁹⁵ Nevevî, *Riyâzüs-Sâlihîn ve Tercemesi*, III, s. 6.

⁹⁶ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 93-94.

otoriteleri gerilemektedir.

3) Modernleşmenin temel öğelerinden biri olan bilim, din için öldürücü bir etkiye sahiptir.

4) Sekülerleşme giderek güç kazanan bir olgudur.

5) Sekülerleşme Hıristiyanlıkla sınırlı olmayıp evrensel bir olgudur. Yani ölüme mahkum olan sadece Hıristiyanların tanrısı değil bütün dinlerin tanrılarıdır.⁹⁷

Aydınlanma çağında seküler söylem dini olan herşeyle bağıını tamamen koparmıştır. Hukuku, ahlakı, maneviyatı Allah'tan bağımsız kılmıştır. Bu nedenle sekülerizmin, inanç alanı olmayan farklı bir din olduğu söylenmiştir. Dinin etkisini yitirmesi olarak adlandırılan sekülerlik belli bir aşamadan sonra Batı'da sorgulanmaya başlanmış buna paralel olarak din toplumsal, siyasi ve kültürel alanda tekrar kendini göstermeye başlamıştır. Mesela seküler bir devlet olan Amerika'da din devlet yönetimine doğrudan iştirak etmese de, siyasi müesseselerin en önde geleni olarak görülür.⁹⁸

Sekülerleşme tezinin başarılı olup olmadığı konusu açıklığa kavuşmuş değildir. Stark, sekülerleşme tezini kabul edenlerin, geçmişin günümüze göre daha dinsel ağırlıklı bir görünüm çizdiğini iddia ettiklerini ancak bu durumun doğruluğunun kanıtlanmasının zor olduğunu söylemektedir. Çünkü tarihin çeşitli dönemlerinde insanların dine yakınlaştıklarına ya da dinden uzaklaştıklarına dair belgeler bulunabilir. Halbuki sekülerleşme tezinin doğrulanabilmesi için *genel ve uzun vadeli bir dini düşünüş*'ün gözlemlenmesi gerekir. Söz gelimi, yüzyıl önce insanların günümüze göre daha dindar olduklarını iddia edersek, hem dinin farazî bir tanımından hareket etmiş, hem de yüz yıl önce insanların ne kadar dindar olduklarını bildiğimizi ifade etmiş oluruz. Böyle genel, uzun vadeli tarihsel bir bilgiye sahip olmayı gerektiren bir olgu ya da süreçten bahsetmek çok zor olduğuna göre, sekülerleşme tezinin doğrulanması da mümkün değildir.⁹⁹

⁹⁷ Hasan Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık" *Dindarlığın Sosyo – Psikolojisi*, ed. Ünver Günay-Celaleddin Çelik, Karahan Yay., Adana, 2006, s. 160.

⁹⁸ Ramazan Bıçer, *Küreselleşen Çağda İslâm*, Gelenek Yay., İstanbul, 2010, s. 147-148.

⁹⁹ Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık" s. 161-162.

1.3.2. Modernleşme ve Anlam Problemi

İçinde yaşadığımız dünyada her şey değişmeye mahkumdur. Çünkü değişimi istemeyip ona karşı çıkanlar bile sonunda değişimi kabullenmek zorunda kalmaktadır. Bu durum, varlığını devam ettiren her şey için değişimin zorunlu olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim içinde yaşadığımız dünya öyle bir hal almıştır ki, insan kendi yaşam biçimini ondan bağımsız olarak sürdürememektedir. Bu durum tarih boyunca böyle olmuştur ancak günümüz insanının çevresel koşullardan etkilenmesi her zamankinden daha fazla olmuştur. Bugün insan dünyayı kontrol altına almak için çaba gösterdikçe, kendisi de yoğun bir şekilde çevrenin etkisi altında kalmaktadır. Özellikle insana hizmet ve doğayı kontrol altına almak için ortaya çıkan sanayileşme ve onun sonuçları, insanı adeta makineleştirmiş ve yalnızlığa mahkum etmiştir. Bu süreçte insanın ruhsal gereksinimleri gözardı edilmiş, maddi kıymetler bütün hayatı kuşatmıştır. Yani modern hayat insana bir takım kolaylıklar ve yararlar sağlarken, diğer taraftan onu hoşnutsuzluk ve sıkıntıyla yüzyüze bırakmıştır. Ama insan bütün bu olumsuzluklara, maddi hayatın tüm kuruluşuna ve yalnız kalmışlığına rağmen yaşamaya devam etmektedir. Yaşarken de modern yaşam koşullarının dayattığı değersiz bir yaşamı kabul etmeyip, gerçek bir anlam peşinde koşmaktadır. Çünkü bu anlam arayışı onun fitratında vardır ve bu anlamı elde edinceye kadar insan çaba göstermeye devam edecektir. Birçok insan, aradığı bu anlamı dinde bulmaktadır. Çünkü dinler, hayatın anlamına dair sorulara cevap veren bir inançlar bütünüdür. Ancak insan, günümüz şartlarının dayattığı yaşam biçiminden dolayı, dini toplumsal boyutta değil, bireysel boyutta yaşama zorunluluğundadır.¹⁰⁰

Max Weber'in dünyanın büyüden arındığını iddia etmesinden sonra, modern dünyada *anlam arayışı* ya da *anlamsızlık* problemi en önemli konulardan biri olmuştur. Akılcılık, sekülerleşme, bilim ve teknolojik gelişme, bürokratik örgütlenme gibi gelişmeler modern insana doğayı denetim altına alma imkanı sunmuş, onu büyüsel güçlerin egemenliğinden kurtarmış fakat başka sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bilimin ilerlemesi ve uzmanlık alanlarının artması sonucu, sayısız dünya

¹⁰⁰ Kayıklık, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, ss. 157- 159.

görüşü ve gerçeklik ortaya çıkmıştır. Sınırsız olmalarından dolayı bu yorumların hiç birisi mutlak değer iddiasında bulunamamış ve bu sebeple insanları istikrarsızlığa yöneltmiştir. Materyalist bir bakış açısıyla yaşanan bir hayatta herşey metalaşmış, alınır satılır hale gelmiştir. Öyle ki bu durum dini ve manevî alanda da yaşanmaya başlanmıştır. Hayata anlam veren manevi değerler aşınmış, dinler ve inançlar "pazar"dan rasyonel bir tercihle alınıp, bir süre bağlandıktan sonra istenirse başka bir din ya da inançla değiştirilebilir hale gelmiştir. Bu da modern insanı bunaldığında rahatlayacağı, başı sıkıştığında güveneceği dayanaklardan mahrum bırakmıştır. Psikolog Jung da modern insanın *Aydınlanma* döneminden sonra kutsala yüz çevirdiğini, geçmiş ile kültürel bağlarını kopardığını, geçmişte hayata anlam veren değerleri göz ardı ettiğini ancak girmiş olduğu modernleşme yolunda yeni bir değerler sistemi oluşturamadığını ifade etmiştir. Böylece insan kendi değerlerine yabancılaşmış , bunun sonucunda yalnızlaşmış ve tarih dışı olmuştur.¹⁰¹

Çağdaş insanın ruhsal bunalımları, mutsuzluğu modern hayatın dayattığı yaşam biçiminin neticesidir. Manevi değerlerden uzak insanın, maddi imkanları çoğaldıkça, huzursuzlukları artmaktadır. Çünkü insanın kodlarında yaşamın manevi yönünü keşfedip, ona göre bir hayat sürme eğilimi vardır. Bu sebeple dünyaya geliş gayesini unutan ya da bunu maddede arayan insanın yaşamsal bir doyuma ulaşması mümkün değildir. Anlamli bir hayat ancak sağlam değerlere sahip olma ve Allah'a olan inancı diri tutmayla gerçekleşebilir.

“Weber de *dini anlamlı* problem olarak görür. Parsons'a göre bu kavram, insanın sadece duygusal uyumuna değil aynı zamanda ölüm ve acı gibi problemlerle yüz yüze kaldığı zaman inanç gereksinimine atıfta bulunur. Dini kavramlar, insan eyleminin belli bir amaç doğrultusunda gerçekleşmesinde, karar verme ve seçim üzerinde de etkili olur. Parsons'a göre Weber dinin insan eylemi üzerindeki etkilerine eğilmiştir.”¹⁰² Weber'in tartışmasının amacı, dini eylemin *nedenini açıklama* ve *anlamını kavramadır*. Weber'e göre aktör, dini eylemlerini *amaçlara, anlamlara* ve *şartlara* bağlı olarak yapar. Burada *amaç, anlam* ve *şartlar*, aktörün eylemlerini bağladığı subjektif görüşlerinin anlaşılmasıdır. İdeal barışçı, kılıca el atmayı ve

¹⁰¹ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 44-45.

¹⁰² Hakkı Kardeş, *Bir Batı Anadolu Kasabasında Dini Hayat -Gördes Örneği-*, Birleşik Yay., Ankara, 2007, s. 61.

şiddete şiddetle karşılık vermeyi reddeden kişidir. Weber *öteki yanağını uzatma* formülünü aktarır ve bu formül eğer soylu değilse korkaktır. Bir irade çabası ile hakarete karşılık vermeyen Hıristiyan büyüktür; hakarete zayıflık ya da korku ile karşılık vermeyen kişi aşağılıktır. Aynı tutum dinsel inancın anlatımı olduğunda soylu olabilir, yüreklilik ya da haysiyet eksikliğini ortaya koyuyorsa alçaktır.¹⁰³

Modern çağda insanların dinden uzaklaştığını iddia eden Weber, dini eylemleri de subjektif bir gerekçeye bağlama çabası içine girmiştir. Halbuki din insan fitratında var olan bir olgudur ve bizzat kendisi bir yaşam biçimidir.

Çağdaş birçok düşünür ısrarla hayatın anlamsız olduğunu modern insana empoze etmekte ve bu sebeple çağımız insanı hayatın anlamının olup olmadığına dair şüpheye düşmektedir. Araçlarda zengin, amaçlarda yoksul bırakılan modern insan, değerlerinden uzaklaşmış, dini rehber edinmesi gerekirken, aklın karşısına koyarak reddetme yolunu tercih etmiştir. Kendi varoluş maksadını sorgulamayı bırakmış, maddi hayatın çarklarında benliğinin farkında olmadan yaşam sürmeye devam etmektedir. Bunun sonucu olarak insan; insânî özelliklerini yitirmekte, maddeye dayalı anlamsız bir hayata kendini mahkum etmektedir.

Modernleşmenin ortaya çıkardığı anlam probleminin nasıl çözüleceği uzun tartışmalara konu olmuştur ancak bu konuda din alanına gereken önem verilmemiştir. Aslında din, her şeyden önce tabii bir ihtiyaçtır. Özü itibariyle insanları kendine çeken bir cazibesi vardır. Dinin insanlar için bir ihtiyaç olma özelliği, modern hayatta azalmadığı gibi, üstlenmiş olduğu yeni fonksiyonlarla daha da güçlenmektedir. Dinin modern hayatta varlığını sürdürmeye devam etmesinde en temel işlev insan hayatına *anlam kazandırma* fonksiyonudur.¹⁰⁴

Son yıllarda en gelişmiş ülkelerde bile yaşanan rüşvet, yolsuzluk, haksız rekabet, kalite ve üretimde düşüş gibi olumsuzluklar din alanına gereken önemin verilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Din, insana, dünyadaki varoluşunun anlamını bilim üstü bir tarzda açıklamaktadır. Böylece insan, bilimin henüz açık bıraktığı evreni, dünyayı ve bunların içinde kendi yerini anlamlandırmakta; hatta bu anlam çerçevesinde kendi

¹⁰³ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Kırmızı Yay., İstanbul, 2010, s. 375.

¹⁰⁴ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 46-47.

düşüncelerini, ideallerini, değerlerini üretebilmektedir. Bir diğer ifadeyle dinin önemi, insanların hayatını anlamlandıran ve bu sayede hayatı yaşanabilir hale getiren yüce bir değer olmasında yatmaktadır. Din, insan hayatına anlam yükleme gibi asli fonksiyonları yanında, sanayi öncesi dönemde toplumsal kontrol faktörü, dünya hakkındaki bilginin kaynağı, bireysel ve toplumsal kimliğin temeli, duyguların düzenlenmesi ve ifadesi için ana birleştirici bir unsur olmuştur. Günümüz sanayi toplumlarında, bu fonksiyonları ulusal hükümetler, rasyonel hukuk sistemleri, bilim, formel eğitim kurumları gibi mekanizmalar yerine getirmektedir.¹⁰⁵ Ancak bütün bunlar hiçbir zaman dinin yerine geçememiş, dinden uzaklaşmaktan kaynaklanan boşluğu dolduramamışlardır.

Modern sanayi toplumlarında dinin geleceği bu bağlamda aydınlık görünmektedir. Çünkü sanayi çağını yaşayan dünyamızda, bir taraftan Max Weber'in deyimiyle; manevi inancını kaybeden insanın, bu çağdaş ilim ve teknolojiden yeterince mutluluğu elde edememiş olmasının ve ruhundan söküp attığı manevî güçleri yeniden aramaya ve dine sarılmaya yönelmesinin misallerini görmek, diğer yönden de sanayileşmiş ülkelerle Avrupa Topluluğu'na dahil ülkelerde, sanayi toplumu insanının dini meseleleri üzerinde durulduğunu ve sosyal planlamalarda din unsurunun da mutlaka gözönüne alındığını görmek mümkündür.¹⁰⁶

Bir takım bilim adamları, 21. yüzyıla girerken bazı düzenlemelerin yeniden yapılmasını zorunlu görmüşlerdir. Buna göre bilgi ve teknoloji, insanlığın manevi değer yargılarına uygun bir biçimde uyarlanmalıdır. Zira toplumun normlarına kayıtsız kalan bilim ve teknolojinin bu şekliyle istenen ve özlenen sonuca ulaşması mümkün değildir. O halde sağlıklı, dengeli, insanlığın mutluluk ve huzuruna cevap teşkil edecek bir bilgi toplumunun oluşturulması için, insanlığın değer yargılarıyla el ele ve iç içe olması gerekmektedir ki, bizim millet olarak, sosyal problemlerin artmasına neden olan bu tür gelişmelere karşı çare ve çözüm olabilecek zenginliklerimiz vardır. Batılı bilim adamı Bernard Shaw bu hususu şöyle dile getirmiştir:

"Hakiki demokrasinin ideali İslâmiyet'tir. İslâmiyet madde ile ruhu, ahlak ile

¹⁰⁵ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 47-48.

¹⁰⁶ Ramazan Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi, -Mersin Örneği-* Akın Ofset, Konya, 2000, s. 32.

ilmi birleştiren tek dindir. Bilgi toplumu oluştururken, İslâm'ın peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s) ile bu dinin kaynağı Kur'ân gerçeğini dikkatlerden uzak tutamayacağımızı şimdiden kabullenmek zorundayız."¹⁰⁷

Din, hayatı kontrol etmeyi, ölümü kabullenmeyi, geleceği anlamlandırmayı sağlar. Din, hem zihinsel hem de ruhsal sorunların aşılmasında insana son derece yardımcı olur, telafi ve çözümler sunar. Hastalık, acı ve ölüm gibi dramatik tecrübeler karşısında tahammül gücü sağlayan fonksiyonları sayesinde din, modern toplumlarda bireyler açısından vazgeçilmez öneme sahiptir. Bu bağlamda, beyin kanaması geçiren ve yaklaşık iki hafta yoğun bakımda kaldıktan, bir anlamda ölümden döndükten sonra sağlığına kavuşan bir gazetecinin, "*Duanın gücünü keşfettim; artık ateist değilim*" sözü oldukça anlamlıdır.¹⁰⁸

Modern insan, hayatı ile ilgili varoluşsal sorulara cevap bulabilmek, bir anlamda modern dünyada kaybettiği anlamı yeniden yakalayabilmek için maneviyat arayışı içerisine girmek zorunda kalmaktadır. Bu süreçte de çoğu zaman içinde bulunduğu belirsizlik ve kararsızlık durumundan kurtulmak için kesin kuralları sebebiyle bir denge unsuru olarak algıladığı dine, daha doğrusu dini olarak algıladığı her şeye yönelmektedir. Her ne kadar görülmeyen, hissedilmeyen, ampirik olarak kanıtlanmayan şeyleri kabul etmeme anlayışı egemen olmuşsa da, hayatın anlamı ve hayattan doyum elde etme arayışına giren birçok insan, mistik unsurlar tarafından cezbedilebilmektedir. Eğitim seviyesinin yükselmesi, eğitimde uzun zaman geçirilmesi, yeni ideallerin doğması, zaten büyük bir anlamsızlık içinde olan gençler arasında değişik dünya görüşlerine ve yaşam tarzına olan ilgiyi arttırmaktadır.¹⁰⁹

Günümüzde önyargılı ve yüzeysel bazı düşünce ve tezlerden yola çıkarak insanı sapıklıktan ve kötülüklerden alıkoymak için vicdanın yalnız başına yeterli olduğunu savunanlar olabilir. Yine bunlar eğitim varken dinin emir, tavsiye, müjde veya önleyici ikazlarına da ihtiyaç olmadığını söyleyebilirler. Fakat yaşanan tarihi olaylar ve tecrübeler bu iddiaların geçersiz olduğunu göstermiştir. Çünkü insanın nefsi, vicdanı ve düşüncesi her zaman değişmeye, yanılmaya ve çeşitli zaafılara maruz kalmaya uygundur. Vicdanın dayanabileceği asıl merci, şu ilahi emirde işaret

¹⁰⁷ Fikret Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, DİB Yay., Ankara, 2011, s. 138-139.

¹⁰⁸ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 48.

¹⁰⁹ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 49-50.

edildiği gibi Allah'ın her şeyi bildiğine iman etmesidir.¹¹⁰

*"Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak (ve gizli) kalmaz."*¹¹¹

Bütün dünya nüfusu 21. asrın başlarında milli ve manevi değerlere ehemmiyet vermeye başlamıştır. Bu amaçla çok sık uluslararası dini motifli kongreler, toplantılar ve konferanslar yapılmaktadır. Amerika ve Avrupa Birliğine üye ülkeler başta olmak üzere bütün devletler gençliğin ahlâki değerlerini tehdit eden yolsuzluk, rüşvet, içki, sigara uyuşturucu maddeler, vb. bağımlılıkların önüne geçmeye çalışmaktadır. Yasal düzenlemeler dahil, eğitim, öğretim, adet, örf, moral değerler ve inanç gibi caydırıcı payı olan bütün yöntemler özgürce uygulanmaktadır. ABD başkanlarından Reagan'ın bu konudaki kendi halkına dönük konuşması son derece dikkat çekicidir:

*"Eğer çocuklarımızı adalet, din, hürriyet bakımından yetiştirmezsek, onları faziletsiz ve meziyetsiz bir dünyaya mahkum ediyoruz demektir. O takdirde çocuklarımız büyük hakikatlerin unutulduğu bir medeniyette yaşayacaklardır. Temel değerlerimizin özü olan bir husus da, Allah sevgisinin okullarımızın dışında bırakılmamasıdır. Kongre üyelerimiz, günlük mesailerine dua ve ibadet ile başlıyor olduğuna göre, çocuklarımız da her sabah derslere Allah 'a dua ederek başlamalıdır."*¹¹²

İçinde bulunduğumuz yüzyılda, modernitenin en büyük çıkmazı, özünde mutlak bir dünyevîleşme taşımasından dolayı, insanın öte dünya ile olan bağıını kopararak, onu şimdi ile sınırlandırmış olmasıdır. Bu sebeple, tarihte dine/kutsala katı muhafazakârlık kadar, katı pozitivist anlayışın verdiği zarar hiç de az olmamıştır.¹¹³ "Geç modernite" veya "post-modernite" olarak adlandırılan bu süreç aynı zamanda materyalist anlayışın sarsıldığı bir dönemdir. Gerçekten de insanlık büyük bir düş kırıklığı yaşamıştır. Zira sekülerleşme, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle karakterize olan modernleşmenin, insanlığın bütün problemlerini çözeceği beklentisinin gerçekleşmediğine, buna karşılık dinin yeni ifade şekilleri olarak

¹¹⁰ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 141.

¹¹¹ 10/Yunus, 61.

¹¹² Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 141-142.

¹¹³ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 173.

alternatif kutsallıklar ve yeni dindarlık biçimleri nin ortaya çıkışına şahit olmuştur. Bir diğer ifadeyle modern dünya 20. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son çeyreğinde adeta dini yeniden keşfetmiştir. Bu bağlamda yaşanan gelişmeleri ifade için *de-sekülerleşme, dinin canlanması, dinin dönüşü, tanrının intikamı, yeniden kutsallaşma, dünyanın yeniden büyülenmesi gibi* kavramlar kullanılır olmuştur. Bununla birlikte *dinin dönüşü*'nden ziyade spiritüel, ezoterik, mistik ve eklektik oluşumları ifade eden *kutsalın dönüşü* daha çok kabul gören bir kavramsallaştırma olmuştur. Aslında bugün tüm dünya *sekülerleşme* ile *kutsallaşma, büyüden arınma* ile *yeniden büyülenme* arasında yaşanan gelgitler nedeniyle oldukça güç bir ilişkiler manzumesi içerisinde yol almaya çalışmaktadır. Seküler bir dünyada, dinden önemli ölçüde uzaklaşan fakat tamamen kopamayan modern insan *kültürel bir dindarlık tecrübesi* yaşamaktadır. Bu çerçevede ileri, sürülen *ait olmadan inanma, inanmadan ait olma, ateist hristiyan, ateist müslüman, dindar değil ama inançlı ya da laik ama kutsal* gibi kavramsallaştırmalar bu durumun en açık ifadesidir. Bu bağlamda şu sorunun cevabının da aranması büyük bir önem arz etmektedir. *Seküler mi kutsallaşıyor yoksa kutsal mı sekülerleşiyor?* Henüz tam bir sentezin oluşturulamaması nedeniyle *geleneksel ve modern, dinî ve seküler* değerlerin bir arada varlığı *melez desenler* ortaya çıkarmıştır. Bireysel dindarlıkları öne çıkararak kendilerini kurumsal dinin yerine ikame etmeye çalışan din görünümlü yeni oluşumlar tam da böyle bir tablo içerisinde yer almaktadır. Alternatif kutsallıklar olarak da anılan bireysel dindarlık biçimlerinin ve spiritüel hareketlerin, dinleri karakterize eden formal örgütlenme ağına sahip olmadıkları gibi örgütlü dini reddetme eğilimi taşıdıkları, müntesiplerinin de dinden ziyade kutsal ve spiritüel konulardan konuştuğu bilinmektedir. Bunları din kategorisine yerleştirmek ya da bir din olduklarını söylemek pek uygun değilse de, ilginç bir dinî fenomen oldukları söylenebilir. Bu hareketler, ilk dönemlerde çok çeşitli isimlerle anılsa da, bilimsel çevrelerde özellikle din sosyolojisi literatüründe *yeni dinî hareketler* olarak adlandırılmıştır¹¹⁴. Bu durum da göstermektedir ki insanlar dini yaşamlarının dışında bırakmamakta ancak geleneksel din anlayışından uzaklaşarak farklı şekillerde dinle olan bağlantılarını sürdürmektedirler. Böylece önceden kendilerine yüklenmiş olan değerlerle hayatlarını sürdürmenin zorluklarından da uzaklaşmış

¹¹⁴ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, ss. 1-3.

olmaktadırlar.

Yeni dinî hareketler seküler bir dünya görüşü ile kendisini tanıtan modernleşmenin insanlarda yarattığı hayal kırıklıklarını *telâfi etmek, denkleştirmek* amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu iddiaları her ne kadar tartışmalı olsa da söz konusu hareketler kendilerini farklı inançlar ve ibadetler, farklı bir yaşam tarzı, farklı değerlerle tanıtmakta, çok çeşitli dini hizmet ve ürünler sunmakta ve din piyasasından daha çok pay alma mücadelesi vermektedir. Bu hareketler sanayileşmiş batı toplumlarında daha çok görülmekle birlikte Türk toplumunda da görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Satanizm, Moonculuk, Scientoloji, Ufoculuk, Realyen hareketi yazılı ve görsel medya aracılığıyla tüm Türkiye kamuoyu öğrenmiş durumdadır. Bir diğer ifadeyle, son yıllarda Türk toplumuna özgü herhangi bir temeli olmamakla birlikte Türk insanını, özellikle Türk gençliğini bir şekilde -çoğu zaman olumsuz yönde- etkilemeye başlayan Batı kökenli dinî hareketlerin uzantılarına ülkemizde de rastlanır olmuştur.¹¹⁵ Bu dinî hareketler insanların, rasyonelleşme, modernite, sekülerlik gibi kavramların hayatlarında oluşturduğu manevî boşluğu doldurmak için gösterdikleri çabanın bir neticesidir.

“Modern olarak adlandırılan insanlar, son derece rasyonel oldukları ve seküler bir tutumla dine karşı olumsuz duygularla sosyalize oldukları için herhangi bir dini geleneğe ait olmaksızın inanmaya veya anlam ihtiyacını gidermek arzusuyla çeşitli arayışlara yönelebilmektedir. Bu arayış neticesinde insanlar, örgütlü dinlerden uzaklaşarak kutsalla ilişki kurmanın özel, kişisel yollarına ilgi duymaktadırlar. Kutsalla bireysel bir tarzda ilişki kurmak, manevi olgunluğa ermek, tanrıyla kişisel ilişki kurmaya ve kişisel dini gelişime öncelik vermek anlamına gelmektedir. Her ne kadar tartışmaya açıksa da yeryüzünün en dindar toplumu olarak bilinen ABD’de yapılan kamuoyu yoklamaları, yüce bir varlığa inanan Amerikalıların % 90’ ın üzerinde olduğunu, buna karşın yaklaşık % 40 gibi önemli bir kesiminin bir kilise veya sinagoga kayıtlı olmadığını, yani örgütlü dinle herhangi bir ilişkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sosyologlar tarafından *ait olmadan inanma* (believing without belonging) olarak adlandırılmaktadır. İlginç olan, örgütlü dinle herhangi bir ilişkisi olmamakla birlikte bu kesimin çoğunun, bireysel seviyede kendisini dini ve manevi duyguları son derece güçlü kişiler olarak tanımlamasıdır.

¹¹⁵ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 5-6.

Dindar değil ama inançlı olarak nitelenen bu kişiler kiliseye devam edenlerden iki yönden ayrılırlar. Her şeyden önce bu insanlar kilisenin temsil ettiği din anlayışından ve dolayısıyla kurumsal dinden tatmin olamamışlardır. İkincisi, bu insanlar, bireysel dini tecrübeye çok büyük önem vermektedirler. Kilisesiz inanma formunun güçlü bir mistik boyutu vardır. Bu tür mistik heyecan ortamı mevcut dini kurumlara karşı cazip alternatifler olarak ortaya çıkar.¹¹⁶

Yeni dini hareketler, Weber'in ifadesiyle rayonelleşmenin modern insan için yarattığı *demir kafes'e* bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum rasyonelleşmenin beklenmeyen bir sonucudur ve bu hareketler rasyonelleşmenin sonuçlarıyla mücadele girişimidir. Çünkü modern insanın hayata yön veren değerleri elinden alınmış ve bunun sonucunda modern insan yaşamında istikrarsızlıkla karşı karşıya gelmiştir. Aydınlanma dönemiyle birlikte, kutsal değerlerden yüz çeviren ve geçmişiyle bağlarını koparan modern Batı toplumları 1950'li yıllardan itibaren yeni bir takım kutsallıklar ile karşılaşmıştır. Her ne kadar bu yeni kutsallıkların insanın manevî ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde olup olmadığı, sahte kutsallıklar olduğu iddia edilmekte ise de, doğaya, topluma ve kendisine yabancılaşmış modern insanın bir arayış içinde olduğunu göstermektedir. Bu arayış modern insanı *yeni dinî hareketlere* yöneltmiştir. Dolayısıyla bu hareketlerin ortaya çıkmasında ve yayılmasında etkili olan faktörlerden biri de, modern insanın yaşadığı yalnızlaşma ve yabancılaşma duygularına karşı dayanışma temelli *cemaatçiliğin ve kolektivizmin yükselişi* dir. Cemaat veya grup içinde kurulan ilişkiler, yalnızlık ve yabancılık çeken, fakat herhangi bir gruba mensup olmayan modern insan için son derece cezbedici bir durumdur.¹¹⁷ Kişiler hem sosyal hem de ruhsal yönden eksik kalan taraflarını bir cemaat içinde tamamlama gayreti içinde olurlar. Bu bağlamda Müslüman dünyada cemaatler, tarikatlar etkin bir rol oynamaktadırlar. Bu dini grupların müntesipleri bir cemaate ait olma duygusuyla yalnızlık psikolojisinden kurtulmuş olup, aynı zamanda kendini sürekli kutsal ile iletişim halinde gördüğü için manevî bir rahatlama ve tatmin de hissetmektedir.

Rasyonellik ve sekülerleşme her ne kadar eleştiriliyor olsa da, modern toplumları etkilemeye ve yeniden şekillendirmeye devam etmektedir. Bu gerçeğin inkârı anlamsızdır. Ancak inkârı mümkün olmayan bir diğer husus da, insanların dine

¹¹⁶ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 25-26.

¹¹⁷ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, ss. 32-34.

ve kutsala olan ihtiyaçları azalmadığı gibi modern hayat şartlarında artarak devam etmektedir. Nitekim yeni dindarlık biçimleri olarak din görünümlü yeni oluşumların ortaya çıkması da bu gerçeğin açık bir göstergesidir.¹¹⁸

Engizisyondan kaçan ve biraz da macera arayan Avrupalı, Amerika'da tekrar ve Avrupa'dakinden daha dindar bir toplum oluşturdu. 100 yıllık zorlamalı dinsizlik tecrübesinden sonra Rusya ve Çin, tekrar din ve maneviyata döndü. Konfüçyus Mao'yu, Ortodoks hıristiyan Bolşevik'i yendi. Çünkü dinin , fitrî, tabî bir savunma gücü bulunmaktadır.¹¹⁹

Modernleşmeden itibaren mecburi olarak sekülerleşmenin dini geriye götüreceği veya krize sokacağı şeklindeki tez, modernleşmeyle birlikte dinin ve dindarlığın bazı toplumlarda gerilemenin aksine güçlü bir şekilde varlık göstermesi, dünyanın pek çok coğrafyasında dine uygunluk aracı olarak sıkça başvurulması ve pek çok yerde dinî canlanmaların ortaya çıkması gerçeğiyle yanlışlanmaktadır. Günümüzde sanayileşmenin ya da modernliğin zirvesine çıkmış, teknoloji ve bilim açısından çok güçlü olan toplumlarda dahi, modernleşmeci kuramlarının iddialarının aksine modernleşme ile din veya bilim ve teknolojik gelişim ile din arasında ters orantılı bir ilişki olmayıp, tersine dinde, dinsellikte artış gözlenmekte, dine dönüşler görülmekte ve dini canlanmalar meydana gelmektedir.¹²⁰

Dünya ölçeğinde realiteye bakıldığında, bazı sosyologlar tarafından ileri sürülen, modern insanın dinden uzaklaştığı yönündeki iddiaları sağlam bir temele dayanmamaktadır. Değişimin kaçınılmaz olduğu bir dünyada, dini yaşantının da bu durumdan etkilenmesi imkan dahilindedir. Burada belirleyici olan sekülerleşmeye yüklenen anlamla ilgilidir. Eğer sekülerleşmeyi her yönüyle dünyevileşip dini tamamen hayatımızdan çıkarmak olarak düşünürsek, böyle bir sekülerleşme imkansız gibi gözükmektedir. Ancak sekülerleşmeyi, sanayileşme, modernleşme ve kentleşmeye bağlı olarak dini yaşayış ve inanışta ortaya çıkan farklılaşma olarak ele alırsak, bu manada sekülerleşme değişimin doğal sonucu olur. Bu düşünce bağlamında, sekülerleşmeyi/dünyevileşmeyi, dindarlığın anlam, içerik ve şekil değiştirmesi olarak değerlendirebiliriz. Modern insanın toplumsal dini ibadetlerinde

¹¹⁸ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 122.

¹¹⁹ Yümnü Sezen, *Kültür ve Din*, İz Yay., İstanbul, 2011, s. 20.

¹²⁰ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Özgü Yayınları, İstanbul, 2005, s. 123-124.

bir zayıflama görülmele birlikte, bireysel inanma ve ibadetlerinde bir gerilemeden söz etmek zor görünmektedir. Dinin sosyal ve kurumsal alandaki etkisinde bir durağanlık görülmesi sekülerleşmenin kanıtı olarak gösterilse de, dinin bireysel hayattan çekildiğini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki toplumsal ve kurumsal alanda gerçekleşen sekülerleşmenin, bireysel bilinç seviyesinde de gerçekleşme zorunluluğu yoktur.¹²¹

Çevremizden de gözlemlediğimiz üzere, materyalist dünyanın dayattığı hayattan bunalan insanlar huzuru yine Allah ile irtibat kurmakta buluyorlar. Çünkü insanın yaratılışında bu eğilim var. Dolayısıyla iç sesine, vicdanına kulak veren insan her zaman doğru yolu bulup Allah'a sığınır. Dünyaya geliş gayesini unutmaz ve modern insana dayatılan maddi hayatı amaç olarak değil, amel-i salih için bir araç olarak görür ve yaşam biçimini buna göre düzenler.

1.3.3. Sanayileşme-Şehirleşme ve Din (Sanayileşmenin Dine Etkisi)

XVII. asrın sonlarında Batı dünyasının seçkin kimseleri nezdinde dinin yerine teknolojinin önem kazanması, Batı karşısında dünyanın geri kalan kısımlarının tavrını değiştiren iki büyük sonuç meydana getirdi. Modern Batı'nın dikkat ve enerjisini teknoloji üzerine teksif etmesi ona zenginlik ve kuvvetinin artmasını temin etmiştir. Bu öyle bir artışı ki, şumül ve hız cihetiyle kendinden önce gelip geçmiş hiç bir medeniyette benzeri görülmemiştir. Aynı zamanda Modern Batı'nın kendi ananevi dininden soğuması din mevzuundaki ananevi müsamahasızlığında da gevşeme meydana getirdi.¹²²

Batının bilim ve teknolojiye ilerleyip sanayileşmesi, zenginleşmesi ve dolayısıyla manevi değerlerin yerini maddenin alması, mutluluk, huzurdan ziyade maddi başarıya odaklanmaları, paylaşımcılıktan uzak bencil bir hayat sürmeleri, bedensel tatmini incelemeleri beraberinde birçok manevi boşluğu ve ahlaki problemleri de getirmiştir. Bu durum sadece batı ile sınırlı kalmamış, tüm dünyayla birlikte müslüman ülkeler de modern dünyanın dayattığı hayattan nasibini almıştır.

¹²¹ Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık", ss. 160-163.

¹²² Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, s. 28.

İletişimin çok hızlı olduğu, dünyanın bir ucundaki gelişmelerden anında haberdar olduğumuz bu çağda modern dünyanın esintilerinden etkilenmemek mümkün değildir.

Sanayi medeniyetinin din üzerindeki etkisi basit bir etki değildir. Sanayileşme ve şehirleşme dinleri veya sanayi öncesi (pre indüstrielle) bir medeniyet üzerine kurulmuş olan dini formları kuvvetli bir şekilde sarsmaktadır. Dinin ahengi en azından bugünün ayrılık sebebini teşkil etmektedir. Fakat bu ayrılma komple değildir. Şehirde belirmekte olan bir dini form, azınlıkta olmakla beraber daha da aktif bir mahiyet arzeden daha girişkin, daha şahsi fakat çevre şartlarına daha az bağlıdır.¹²³

Sanayi ihtilalinin en esaslı sonuçlarından sayılan *kütleli üretim ve standardizasyon* un dine etkisine kısaca baktığımızda; din ve sanayileşme ilişkisini daha açık bir biçimde kavramak mümkün olur. Eskiden sipariş üzerine ve kişinin zevkine, isteğine göre üretilen malların yerini şimdi kütle halinde üretilen mallar almıştır. Bir maldan binlerce üretilmiş ve bu fazlalık sebebiyle insan doyuma ulaşmıştır. Ancak bu kütleli üretim kontrol edilebilir teknolojiyle gerçekleştiği için insanlar şükredeceklerine hep daha fazlasını istemiştir. Kaderciliğin yerini determinizm almıştır.¹²⁴

Kendini modern hayatın rüzgarına kaptırmış, maneviyattan uzak bir yaşam süren insan, elde ettiği her maddi başarı ya da tatminden sonra başka maddi tatmin arayışına girer. Çünkü maddi olarak elde ettiği herşey aslında onun doyumsuzluğunu arttırmaktadır. İnsan sahip olduklarıyla yetinmeyip hep daha fazlasını istemektedir. Sanayileşmenin, şehirleşmenin olumsuz sonuçlarından biri de insanı böyle bir kısır döngüye sokmasıdır. Dolayısıyla insan kısa süreli mutluluklarla oyalanmış ve sonu gelmeyen maddi bir yarışın içine sokulmuştur. Halbuki insan fitratındaki manevi eğilime kulak verip, Allah ile bağını güçlendirse her daim mutlu ve huzurlu olur. Maddi hayatın çarklarında kendini kaybetmez, manevi boşluğa düşmez ve dünyaya gönderiliş gayesini unutmaz.

Şehirleşme ile dinî davranış ve geleneklerde zayıflamanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü dini davranış ve geleneklerin cemaatçi yapıyla ilişkili olduğu, bu

¹²³ Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, s. 28.

¹²⁴ Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, s. 29.

ilişkilerin kopması ile kişilerin değiştiği, dini tutumların da zayıfladığı kabul edilmektedir. Ayrıca fert kapalı grup baskısından kurtulunca büyük kent ortamında daha serbest hareket edebilecektir. Grup ve çevre baskısıyla yapmak zorunda olduğu davranışları kentte terkedecektir. Bilinçsizce, düşünmeden, sadece gelenekler ve çevre istediği için yaptığı davranışları ve tutumları yeni ortamda yargılayabilmekte, bilinçli tavırlara yönelmektedir.¹²⁵

"Aslında, sanayileşme öncesi bir kültür ve medeniyetin şartlarında ortaya çıkmış, kurumlaşmış ve gelenekleşmiş din ve dindarlıklar modern toplumlarda yeni ve değişik şartlara ayak uydurmaya çalışmakta; sarsıntı, uyumsuzluk, geri dönüş ve yeni arayışlar bu intibak sürecine bağlı olarak kendilerini göstermektedirler. Bu bağlamda, hızla yaşanan sanayileşme ve şehirleşme sürecinin beraberinde getirdiği ve her geçen gün artış kaydeden manevi boşluk, yalnızlık başarısızlık, huzursuzluk vb, hususlar, insanları yeni arayışlara ve bu yöndeki ihtiyaçlarını tatmin etmeye sevk etmektedir, Nitekim dinin toplumda tamamen marjinalleştiği veya silindiği durumlarda bile *ikame dinler* denilen bir takım ideolojik sistemlerin veya yeni fanatik eğilimlerin, ya da kendilerini boşlukta hisseden kişilerin kimlik problemlerini ve toplumla yeniden bütünleşmelerini sağlamak üzere yeni ve özel *görünmez bir dinin* devreye girdiği ve boşluğu doldurmaya çalıştığı görülmektedir."¹²⁶

Yeni dini hareketlerin ya da *ikame dinler* denilen ideolojik sistemlerin oluşması modern dünyada dinin yaşamaya devam ettiğini gösterir. Bu durumda sekülerleşme tezinin öngörülleri yanlışlanmaktadır. Yeni dini hareketlerin ortaya çıkıp, yaygınlaştığı 1960'lı ve 70'li dönemleri analiz eden bir araştırmacı (Chaves), "*Tanrının öldüğü alanın aynı zamanda tanrının yeniden fakat çılgınca inşa edildiği alan*" olduğu şeklinde bir söylemde bulunmuştur. Anlaşılan din ve tanrıyı ortadan kaldırmayı hedefleyen sekülerizmin en güçlü olduğu dönem aynı zamanda tanrıyı doğuran bir dönem olmuştur. Freud, dinden *bir yanılısamanın geleceği* diye bahsederken, günümüz sosyologları *dinin geleceği* ile ilgili konuşurken *dinsiz bir gelecek düşüncesinin illüzyon* olduğunu belirtmektedirler. Toplumlar var olduğu

¹²⁵ Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, s. 30.

¹²⁶ Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık", s. 189.

müddetçe, dini inançlar farklı şekiller olsa da mevcudiyetini sürdürecektir. Dine talep azalmamakta, yalnızca arz ediciler değişmektedir. Sanayileşme, şehirleşme, sekülerleşme dini söndürmek yerine aslında uyardır.¹²⁷

1.3.4. Sekülerizmin Gerilemesi

Modernizme göre dinin çöküşü kaçınılmaz ve geriye döndürülmesi de mümkün değildi. Bu ve benzeri iddialar klasik sekülerleşme teorisinin özünü oluşturmaktaydı. Sekülerleşme tezi 20. asırda dinle alakalı en önemli hakim paradigma iken, yüzyılın sonlarına doğru bu paradigmanın gücünü sarsan bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda modern çağda dinin yaşanmaya devam ettiği ve dolayısıyla sekülerleşme tezinin öngörülerinin yanlışlandığı ifade edilmiştir. Buna bağlı olarak bir takım argümanlar ileri sürülmüş ve oldukça somut olgular örnek gösterilmiş, hatta yeni paradigmlar geliştirilmiştir. Sekülerleşme teorisine meydan okuyan bu önemli gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) İkinci dünya savaşı sonrası dini bir canlanmanın varlığını gösteren önemli göstergeler ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede tanrının dönüşünden ve intikamından söz edilmiştir.

b) 1964 yılında toplanan II. Vatikan Konsili'nde Papa 23. John'un, dinin modern toplumsal koşullara *uygun* olması gerektiği dolayısıyla *güncellenme* nin (aggiornamento) zorunlu olduğu şeklinde ifade ettiği açıklama ve sonrasında yaşanan gelişmeler bütün dünyada Katoliklerin inançlarını ve tutumlarını önemli ölçüde etkilemiştir.

c) 20. yüzyılın ikinci yarısında anayol kiliseler ile liberal kiliselerin birbirleriyle mücadele ettikleri için güç ve üye kaybederken, aynı süreçte çok sayıda yeni dinî hareketin ortaya çıkışına şahit olunmuştur. Bu çerçevede muhafazakar dinî akımlar, söz gelimi Evanjelik ve Fundamentalist hareketler gelişme kaydetmiştir. Tüm dünyada gelişme kaydeden hareketler arasında Mormon ve Pentekostal hareketi ile İslâm'ın yükselişi dikkat çekici bulunmaktadır.

d) Hayatlarında dinin çok önemli olduğunu söyleyenlerin sayısında gözlenen azalma, tersine dönmüştür.

¹²⁷ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 143.

e) Katolikler, inanç esasları ve kilisenin anlam ve önemi hakkında aralarında tartışıyor olmalarına rağmen gerek liderlerinin otoritesi ve gerekse Roma Katolik kilisesinin liderlik otoritesi her zamankinden daha güçlüdür.

f) Orta Amerika ve Karayipler'den ABD'ye yaşanan göçlerin bir sonucu olarak Amerikan toplumunda Katolik nüfus oran olarak artmıştır.¹²⁸

Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme adlı makalesinde sekülerizmi öldürmekle yetinmeyip aynı zamanda toprağa da gömen Rodney Stark da sekülerleşme tezini eleştirirken aynı gerçekliğe dikkat çeker. Stark sekülerleşme tezinin temellerini sorguladığı bu makalesinde, söz konusu tezin geçmişin daha dindar olduğu varsayımına dayandığını, fakat böyle bir varsayımın temelsizliğini ve *dindar geçmiş* (past piety) fikrinin sadece bir söylenti olduğunu tarihî kanıtlara dayanarak yaptığı kapsamlı analizlerle ortaya koymaktadır. Stark, dindarlıkta düşüşlerin ve yükselişlerin olabileceğini kabul etmekle birlikte, toplumlarda *görece istikrarlı bir dindarlığın* var olduğunun altını çizer ve bu durumun sekülerleşme teziyle uyuşmadığını vurgular. Ayrıca Stark, sekülerleşmenin, din ve bilim arasında bir çatışma olduğunu iddia ettiğini, ancak gerçekte böyle bir çatışmanın yaşanmadığını hatta alanında uzmanlaşmış, özellikle fizik gibi alanlarda kendini ispat etmiş bilim insanlarının dine karşı olmadıklarını aksine dini inanç ve yaşantılarında sıradan insanlardan geri kalmadıklarına dair bilimsel vurguların olduğunu söylemiştir.¹²⁹

Sekülerleşme tezine karşı ileri sürülen görüşlerden bir diğeri, sekülerleşme gerçekleşmiş olsa bile 20. yüzyılın sonunda *sekülerleşmeden dönüşün* (de-secularization) olduğunu, bir diğer söylemle kutsala dönüşün gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu şekilde düşünenlere göre böyle bir sekülerleşme dönemi ile sekülerleşme tezinin iddia ettiği gibi, sonuçta dinin yok olması beklenemez. Sekülerleşme açısından toplumların birbirinden oldukça değişik özellikler sergilediği; yani, sekülerleşme tartışmalarında Batı Avrupa ülkeleri çokça örnek verilirken, dünyada son derece dindar bir toplum olarak bilinen ABD'nin çoğunlukla istisna olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Diğer taraftan önde ABD olmak üzere birçok toplumda kutsallaştırma ve sekülerleşme, karşılıklı birbirini beslemekte ve desteklemektedir. Buradan anlaşılan, toplumsal yapılarda sadece düz çizgiler, yörüngeler ya da kesin hatlarla ayrılmış siyah ve beyaz olma durumu yoktur. Aksine

¹²⁸ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, ss. 132-134.

¹²⁹ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, ss. 134-136.

bir dizi karmaşık yapılar ve birbirini besleyen döngüler vardır. Bu düşünceye göre toplumlar, dinden uzaklaşma ile dine yöneliş arasında gidip gelirler. Bu sebeple sekülerleşme dini canlanmalarla bitirilecektir.¹³⁰

Geliştirdikleri din tezinde döngüsellğe dikkat çeken Stark ve Bainbridge'e göre; modern çağda bilim ve teknolojinin insanlığın temel problemlerine çare olamadığı için, bu dönemde *denkleştirici* (compensator) işlevleriyle öne çıkan dine karşı duygusal ve sosyal ihtiyaç her geçen gün daha da güçlenecektir. Bir diğer söylemle dine olan gereksinim azalmayacak, sadece dinî hizmetler ve dini ürün üzerine çalışan, arzeden firmalar değişecektir. Sunduğu metafizik açıklamalarla din, çok önemli ve spesifik telafi işlevini yerine getirmekte ve bu fonksiyonları sebebiyle çağdaş dünyada da mevcudiyetini sürdürmektedir.¹³¹

Dini canlanmanın moderniteye bir tepki olarak meydana geldiği söylenebilir. Modern kültürün toplumsal birliği ve sosyal bütünleşmeyi tehdit etmesinden dolayı, birleştirme, hayata anlam katma, maddeye değil manaya önem veren özellikleri sebebiyle insanlar dine meyletmişlerdir. Ayrıca modern dönemin dayattığı yaşam tarzının, tatmin edilmesi mümkün olmayan arzularının doğurduğu huzursuzluk sebebiyle insanlar huzur arayışı içine girmişlerdir. Aradıkları huzuru dinde bularak, dinin yeniden canlanmasını sağlamışlardır.¹³²

Son dönemlerde bütün dünyada dinin politik kulvarda son derece etkili olduğunu kanıtlayan olaylar yaşanmıştır. Bu olaylarda dinin gösterdiği canlılık, sadece sekülerleşme modeline meydan okumakla kalmamakta, aynı zamanda bütün bunların niçin ve nasıl olduğunun açıklanması için yeni teorik modellerin geliştirilmesini beklemektedir.¹³³

Yapılan araştırmalar Batı dünyasında da dini canlanmanın görüldüğünü göstermektedir. “Gerek Amerikan toplumunda gerekse diğer batı toplumlarında bir Hıristiyan canlanması olduğu, dinsellikte bir artışın gerçekleştiği söylenebilir. Aynı şekilde dağılan Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan toplumlar içinde de bir dini canlanma söz konusudur. Ayrıca Afrika, İsrail, Hindistan'da, Çin ve Japonya gibi ülke toplumlarında da dini canlanmanın varlığı bilinmektedir. Avrupa toplumlarında dinin

¹³⁰ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 137-138.

¹³¹ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 138.

¹³² Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, s. 110.

¹³³ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 140.

düşüşte olduğu söylemine karşılık, bu söylemin yanlışlığını gösteren durumların gerçeğe daha yakın olduğu son çalışmalarda kendini göstermiştir. Avrupa'da bugün en azından geçmişteki kadar geçerli bir dindarlık olduğu ileri sürülmektedir.”¹³⁴

İslâmî anlamda bir dirilmeden söz ederken yalnızca siyasal platformda bir İslâm'dan söz etmek doğru değildir. İslâmî ve İslâmî canlanmayı mutlak politik bir aksiyon olarak değerlendirmek yanlış olur. Onun dinsel teslimiyete vurguda bulunan etkili bir diriliş hareketi olduğu ortadadır. Sosyal hayatın her alanında dinin etkisini görmek mümkündür. Ekonomiden eğitime, aileden insanın psikolojisine kadar hayatın tüm alanlarında din belirleyici bir faktördür. Bu durum sadece İslâm dini için değil, diğer dinler için de aynıdır. Din dışı salt bir rasyonalizasyondan, kurum ve kurumsallıktan, ekonomik hayattan bahsetmek mümkün değildir. Toplumsal hayata ve dinin sosyal realitesine bakıldığında, seküler kurumların, toplumsal hayatın dünyevî alanlarını oluşturduktan sonra da dinle alakalarını sürdürebildikleri, dine müracat edebildikleri dinden destek alabildikleri, kısaca din, dindarlık ve dinsellikle modernlik modernleşme, sekülerleşme ve modern ve seküler kurumlar arasında tam olarak döngüsel olmasa bile gidış - gelişli bir ilişki olduğu görülebilmektedir.¹³⁵

“Sekülerleşme tartışmalarında öne çıkan hususlardan biri de sekülerliğin, toplumların entelektüel, yönetici, bilim adamı veya genel olarak modernist elitin zihniyet dünyası ve sosyal hayatında geçerli olduğu ve dolayısıyla genel toplum kitlesi veya halk üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmadığı, halk dindarlığının hayatın bütün alanlarında dinselliği var kılmaya çalıştığı hususudur. Konuya dikkatlice yaklaşıldığında ve iyi bir gözlem yapıldığında, dinin halk katında çok etkili olduğu ve sekülerliğin de daha çok toplumun elitleri, özellikle de modernist entellektüelleri katında etkili olduğu görülebilir. Üstelik seçkinler katında da gerek halk dindarlığının etkisiyle dinî meşrulaştırımın zorunlu hissedilmesi veya görülmesiyle, gerekse genel dinselleşmeye veya dine yönelmeye paralel olarak bir dine yöneliş veya dindarlaşma sürecinin var olduğu da söylenebilir.”¹³⁶

Sekülerleşmenin sadece bir takım önde olan kesimin üzerinde etkili olduğunu, halk arasında bu etkinin gerçekleşmediği yönündeki iddialar çok isabetli görünmemektedir. Çünkü dine meyilli olmak, insan ayırımı yapılmaksızın herkesin

¹³⁴ Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, s. 111-112.

¹³⁵ Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, s. 116-117.

¹³⁶ Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, s. 121.

fitratında olan bir özelliktir. Yine dünyayı, dünya nimetlerini sevmek, dünya için çabalamak arzusu da her insanda az veya çok olan bir durumdur. Dolayısıyla sekülerleşme bağlamında ifade edecek olursak, aslında sekülerleşme her insanı durumuna, konumuna, hayata yüklediği anlama göre etkilemiştir. Burada önemli olan sekülerleşmenin etkisi altına aldığı kişilerin din ile bağını koparma zorunluluğu varmış gibi düşünülmemesidir. Ancak bazı dini tutum ve uygulamalarda farklılıklar olabilir, bu durum insanın dini dışladığını, dindar olmadığını göstermez.

Özellikle belirtmek gerekirse, yeni dinî hareketlerin 1950'li yıllarda ortaya çıkması ve 1970'lerden itibaren bütün dünyada global bir olgu olarak yaygınlık kazanmaya başlaması, din sosyolojisi alanında hakim paradigma olan sekülerleşme açısından son derece önemlidir. Çok kapsamlı ve çok işlevsel bir görünüm arzeden bu hareketlerin hızla gelişerek sayılarının binlerle ifade edilmesi üzerine modern dünyada din ile alakalı en etkili teorik bakış açısı olarak görülen klasik sekülerleşme savı gibi varolan teorik yaklaşımların yetkinlikleri sorgulanmaya başlanmış ve bu bağlamda yeni yaklaşımlar geliştirme çabaları da hız kazanmıştır. Bu gelişmeleri izah etmek için ileri sürülen en önemli teorik yaklaşımlardan biri *dinin ekonomik modeli* dir. Bu model yani dinin ekonomik açıdan değerlendirilmesi, ilk başta yeni ve garip gibi görünse de, gerçekte din-ekonomi arasındaki ilişki tarihin en eski zamanlarına dayanır. Çünkü bütün sosyal kurum ve ilişkilerle etkileşim halinde olan ekonomi kurumunun din ile etkileşime girmemesi mümkün değildir. Ekonominin bu geniş çaplı etkileşimi sosyologların da temel araştırma konularından biri olmuştur. Nitekim Weber'in dini öğretilerin, ekonomik hareketler ve düşünce üzerinde etkili olacağını iddia etmesi ve Marx'ın da kapitalizmin doğuşunun bir neticesi olarak Protestan öğretilerinin geliştiğini ileri sürmesi üzerine, sosyal bilimcilerin bir çoğu din ve ekonominin birbirini etkilediğini, aralarında karşılıklı bir etkileşimin olduğunu ifade eder olmuşlardır.¹³⁷

Dinin, ekonomik bir bakış açısıyla değerlendirilmesinin sebebi, ekonominin dünya üzerindeki etkili gücüdür. Zira ülkelerin başarılı ve güçlü olabilmeleri için güçlü bir ekonomiye sahip olması gerekmektedir. Bir ülke ne kadar ekonomik güce sahipse dünya ölçeğinde o kadar sözü geçen bir ülke olur. Ayrıca dünya üzerinde her alanda en fazla etkiyi gerçekleştiren yine bu güçlü ülkelerdir. Batı dünyasının

¹³⁷ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 74-75.

sekülerleşme konusunda dünyayı etkilemesi onların bilim ve teknolojiye ileri giderek zenginlemeleri sebebiyledir. Bu çağda dini alan da dünyadaki gelişmelerden etkilenmektedir. İslâm dinini baz aldığımızda, dinin temel prensiplerinde değişme mümkün olmasa da bazı tutum ve uygulamalarda farklılaşma görülebilmektedir. Bazı uygulamalar merasim şekline döndürülebilir ve yeni yeni dini merasimler icat edilebilir. Ölen kişinin arkasından 7'si 40'ı şeklinde yapılan merasimler, cenaze defnedildikten sonra mezarlıkta yemek dağıtılması, aşure günü ya da muharrem ayında aşûre pişirmeyi dini bir emir gibi algılayarak mutlaka yapmaya çalışmak ve daha pek çok uygulama dinde yeri olmadığı halde müslümanlar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu merasimleri önemseyen, yerine getirmeye çalışan müslümanların bir kısmı dinin asıl emirleri olan namaz, oruç, zekat gibi mükellefiyetleri önemsememektedir. Kul hakkı, faiz kesinlikle haram olmasına rağmen bunlara bir kılıf bulup, hatta bazıları kılıf bulma zorunluluğu bile hissetmeyip bu günahları rahatlıkla işlemektedirler. Aslında sekülerizmin gerçekleştirmek istediği tam da budur. Yani insanları dinin özünden uzaklaştırarak, uydurulmuş bir dinin içinde köleleşmiş, boyunduruk altına girmiş insanlar üretmek. Eğer müslümanlar İslâm'ın özüne dönüp ve İslâm'ın ipine sımsıkı sarılırlarsa ancak o zaman dünya ölçeğinde söz sahibi olabilirler. Malesef günümüz müslüman ülkeleri kendi ülkeleri için bile söz hakkına sahip değildirler. Bunun en önemli sebebi İslâm'ın özünden uzaklaşmak, kendi içimizde kutuplaşmak, ayrıştırmaktır.

Dine ekonomik açıdan yaklaşan sosyologlar ve ekonomistlerin, her ne kadar aralarında bazı konularda görüş farklılığı olduğu bilinse de, insanın *homo – economicus* bir varlık olmasından kuvvet aldıkları söylenebilir. Nitekim modeli geliştirirken, görüşlerine çokça başvurdukları Adam Smith de, ilk kez 1776 yılında yayımlanan *The Wealth of Nations* adlı eserinde, papazları da tıpkı seküler üreticiler gibi kişisel menfaatlerin motive edip, harekete geçirdiğini, kilisenin seküler firmalar gibi piyasa güçlerince kuşatıldığını söylemiştir. Ayrıca devletin yönetimindeki dini tekeller ile rekabetçi dini pazarları ayrıntılarıyla kıyaslamış, tekelleşmenin problemleri ve rekabetin yararları üzerinde durmuş, bu bağlamda devletin ekonominin diğer sektörlerinde olduğu gibi dini alanda da düzenleme yapmasının sakıncalı olduğunu ifade etmiştir. Dine ekonomik yaklaşımın en önemli teorisyenlerinden biri olan Iannaccone, bir çalışmasında, Smith'in bu fikirlerini teorik

ve deneysel olarak sorgulamaya çalışmıştır. Buna göre Smith'in iddialarını, on yedi gelişmiş batı ülkesinin dini özellikleri ile ilgili bilgiler haklı çıkarmaktadır. Protestan ülkelerin tersine, dini inanç ve kiliseye devam oranları rekabetçi pazarlarda tekelci kiliselerin olduğu pazarlara göre çok daha yüksektir. Smith'in ileri sürdüğü *dinî pazarlar kuramı* kiliselerin zayıflığını göstererek, dini araştırmalara en önemli katkısını yapmıştır.¹³⁸

Dini davranışı açıklamak üzere geliştirilen ekonomik modelin en önemli bileşenlerinden biri, *rasyonel seçim kuramı*dır. Bu kuram, insanların sosyal davranışını ve toplumsal hareketliliği anlamak ve açıklamak için geliştirilmiştir. Daha sonra dinî tutumların açıklanması için dine uygulanmıştır. Bu kuramı din sosyolojisinde son derece sistematik bir şekilde kullanan sosyolog Laurence R. Iannaccone, kuramın temel hipotezlerini üç ana başlık altında belirler:

1. Bireyler rasyonel olarak hareket ederler, yani gerçekleştirecekleri davranışların maliyetini ve kârını hesap ederek, kârı en yüksek olanı tercih ederler.
2. Bireylerin, maliyet ve kâr hesabı yaparken göz önüne aldıkları öncelikler, kişilere ve zamana göre değişkenlik göstermez.
3. Toplumsal çıktılar, bireysel davranışların toplamı ve etkileşiminden meydana gelen bir denge oluşturur.

Iannaccone, bu kabullerden hareket ederek tutarlı bir *dinî pazar* modeli oluşturmaya çalışmıştır. *Dinî pazarlar* kavramı, dini cemaatlerin mevcudiyetlerini devam ettirmek için kaynak ve üye bulma mücadelesi verdikleri sosyal alanları nitелеmek amacıyla kullanılmaktadır. Yeni dini hareketlerin artmasıyla kaynak ve üye rekabetine giren dini gruplar, müntesiplerinin bazı ihtiyaçlarını karşılamak için yoğun bir çaba içine girerler. Bu nedenle dinî gruplar *ticari firmalara*, üyeler ise *müşterilere* benzetilmiştir. Buna göre dini pazarlara gelen müşteriler bir dinî malı veya hizmeti her yönüyle değerlendirip, getirisini götürüsünü hesap edip en cazip manevî yatırım seçeneğini tercih ederek, en fazla manevi kazancı elde etmeye çalışırlar. Dinî üreticiler de rakipleri kadar hatta daha fazla tercih edilebilir olmak için *mal ve hizmet* sunma çabası içine girerler. Din günümüzde artık, üretilir, tüketilir, reklamı yapılır ve pazarlanır, talep ve arz edilir olmuştur. Söz gelimi her

¹³⁸ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 76-77.

cemaat dinî pazarda bir stand kurarak kendi ürünlerini pazarlayıp yeni üyeler yani müşteriler kazanmaya çalışır. Bunun için de reklam ve propogandalarla pazar paylarını arttırmaya çalışırlar. İnsanlar da bu pazarlara gelerek, kendilerine arzedilen ürün ve hizmetlerin *maliyet-kâr* analizini yaparak rasyonel seçimlerde bulunurlar.¹³⁹

Bu modelin birebir dine uygulanması, dinin soyut bir alan olmasından dolayı eleştirilebilir. Ancak burada hedeflenen, dinin de tıpkı diğer alanlar gibi sekülerleşme tezinden etkilendiğini göstermektir. Günümüzde yaşanan dinî davranışları, uygulamaları gözlemlediğimizde, normal hayatında sürekli kâr-zarar hesabıyla yaşayan insanlar, doğal olarak dinî alanda da aynı hesabı yapmaktadır.

Dinin ekonomik modeli, farklı yönlerden eleştiriye uğramışsa da, her teorik yaklaşım gibi, önemli ölçüde açıklayıcı ve öğretici olduğu için sosyologlar tarafından sıklıkla kullanılmaya devam etmektedir. Zira kuram, her ne kadar eleştirilse de, dinin bilimsel ve sosyal incelenmesinde çok güçlü araçlar sunması sebebiyle üzerinde durulması gereken bir model olarak kendini tanıtmaktadır. Ayrıca bu model sekülerleşme teorisinin anlayışını tersine çevirmektedir. Çünkü sekülerleşme tezi, dinî çoğulculuğun dinî hareketlerde bir azalma meydana getirdiğini iddia ederken, bu model dinî çoğulculuğun din alanındaki hareketliliği arttırdığını, diğer bir söylemle dinî faaliyetlerde bir artışa sebep olduğunu iddia etmektedir.¹⁴⁰

Sekülerizm, maddeyi esas alan, menfaat peşinde koşan, sürekli konfor ve rahatı için çabalayan, tüketim çılgını, kendine ve doğaya yabancılaşmış, empati yeteneğinden yoksun, manevi değerleri hiçe sayan bir insan modeli oluşturmaya çalışmıştır. Bir ölçüde başarılı olmuş sayılabilir. Ancak dinden uzaklaştığını düşündüğümüz insanın farklı dini hareketler, dini tutumlar içinde gördüğümüzde, modern hayatın çıkmazlarında bunalıp kutsal olan ile irtibata geçtiğine şahit olduğumuzda sekülerizmin hedeflediği sonuca ulaşamadığını görürüz. Dini alanda görülen canlanmaların artması da sekülerizmin gerilediğinin göstergelerinden sayılabilir.

¹³⁹ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 78-79.

¹⁴⁰ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, ss. 82- 85.

1.3.5. İslâmî Sekülerleşme Mümkün müdür?

Büyük medeniyetlerin kurulmasında hayat felsefesi önemli rol oynar. Hayat felsefesi olmayan ya da çökmüş milletlerin ilim ve medeniyet yolunda ilerleme kaydetmesi mümkün değildir. İnsanların hayat felsefelerine olumsuz manada etki eden dini sebeplerin başında kader, âhiret gibi inançlar yer almaktadır. İslâm dünyasında da meydana gelen bozulma ve çökmeler hayata bakış açısının değişmesinde aranabilir. Aklî ve tabî ilimlerden yavaş yavaş uzaklaşmak başlangıçtaki canlı ve dinamik hayat felsefesini yok etmiş, müslümanlar arasında dünya – âhiret dengesi bozulmuştur. Fert ve toplumu ayakta tutan temel prensipler, aklî ve tâbî ilimlerden uzaklaşılmasıyla yerini, dayanaksız hurafe ve düşünelere bırakmıştır. Kainatı ve tabiatın sırlarını keşfedip anlamaya çalışmayan insanlar kişisel görüş ve yorumlara saplanmak durumunda kalmışlardır. Zamanla bu kanaatlerini dinî kisveye büründürmeye başlamışlar ve neticede din adına birçok hurafe ve bidatlerin gündeme gelmesine sebep olmuşlardır. Buna bağlı olarak dini nâsları da çelişkili yorum ve hurafeler paralelinde incelemeye başlamışlardır. Nitekim tarihte fırka ve bazı ekollerin çıkışının temelinde bu durum vardır.¹⁴¹

Dünyayı anlama ya da dünya kurma noktasında İslâm sekülerdir. Çünkü İslâm dünyayı kuşatmakta ve bir dizi kurallar getirmektedir. Nitekim bunun örneklerini bizzat Hz. Peygamberin hayatında bulabiliriz. Hadis bilgini Müslim (ö. h. 261) Sahih'inde bu durumu yansıtan bir bab/başlık açmıştır: “*Resûlullah'ın şer'an söylediklerine imtisâlin vâcip olması, kendi reyî olarak dünya maişetlerine ait imtisâlin vacip olmaması.*” Bu başlık altında, başlıkla müsemmâ olan ve hurmaların aşılması ile ilgili değişik varyantları bulunan rivâyetler nakledilir. Bir defasında Allah Resûlü Hz. Muhammed (s.a.s), Medine'de hurmalarını aşıl原因an halkı görünce, onları bundan menetmişti. O yıl aşılama yapılmadığı için hurmalar üzüm vermemişti. Bunu kendisine duyuran sahabeye hitâben Resûlullah (a.s): “*Ben ancak bir insanım, size dininizden bir şey emredersem onu hemen alın, kendi reyimden bir şey emredersem ben ancak ve ancak bir beşerim.*” buyurmuştur. Rivâyetin bir başka varyantında, “*Siz dünya işini daha iyi bilirsiniz.*” ifadesi de geçmektedir. Ayrıca dünyayı anlama noktasında İslâm'ın seküler oluşuna yine tarihten Bedir ve Hendek

¹⁴¹ Osman Karadeniz, “Kader Konusunda Bazı Yanlış Anlamalar”, DEÜİFD, S. 7, İzmir, 1992, s. 191.

savaşının yerlerinin tespiti ile ilgili sahabenin Hz. Peygamberle müzakere etmeleri örnek olarak verilebilir. Bütün bu örnekler bize Hz. Peygamberin nebevî yönüyle beşerî yönünü birbirinden tefrik etmemiz gerektiğini hatırlatıyor. Bütün zamanlar için *sekülerleşmeyi* dini meydana getiren her şeye kökten karşı olmak anlamında konumlandırmak yanlıştır. Örneğin Kur'ân'da *ticaret hukuku* ile ilgili çok fazla malumat bulamazsınız. Bundan dolayı Osmanlı döneminde Batı hukukuna müracaat edilmiştir. İslâmi ilimler içerisinde fıkıh, müslümanlığın dış boyutuyla ilgilenir. Bu nedenle seküler/dünyevî bir ilimdir. Kalam da bu kapsamın dışında değildir. Zirâ kalam ilminde aklın kapsamına giren birçok konu vardır. Bunları bilmek için illâ da nass gerekmez. İşte bu anlamda kısmen kalam bilimi hakkında dünyevîlikten söz edilebilir. Görüldüğü gibi dinin insana bıraktığı alanlar yok değildir.¹⁴²

Hızla değişen ve gelişen olaylara uyum sağlamaya çalışan çağımız insanının her geçen gün ihtiyaçları değişmektedir. Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalardan da anlaşılacağı üzere dinin insana bıraktığı ve nass bulunmayan hususlarda insanlar, İslâmın temel hükümleri çerçevesinde, problemlerin çözümü için icthad kapısına başvurmalıdır. Dinin temel hükümleri arasında olmayan gelişmeler zamanın değişmesiyle değişebilir.

Allah her topluma gönderdiği peygamberlere itikat, ibadet ve hukuk sistemlerini ihtiva eden hükümler bildirmiştir. İlâhi dinlerde iman prensipleri aynı olmakla beraber, ibadet ile muamelat kısımlarında zaman, mekan ve toplumun yapısına göre bazı farklılıklar olmuştur. Örnek olmak üzere yeni devir kalam ilmi bilginlerinden Abdullatif Harputi'nin konuya ilişkin şu tespitini buraya almakta yarar vardır:

"Zaman ve mekanın ve eşhasın müracaatlarının ihtilaflıyla suret-i tedavi tebeddül ettiği gibi, zaman ve ehlinin tebeddülü ile mesalih ve menafi-i mütezammın olan ahkâm dahi tebeddül eder. Bir zaman ehli için müfid olan bir hüküm, diğer zaman ehli için müfid olmaz. Belki o hükmün zıddı ve muhalifi bulunan diğer hüküm, hikmet ve maslahatı müştemil ve müfid olur. Hikmet ve maslahata riayet ve muhafaza için diğer zaman ehli hakkında hükmü sabıkı değiştirmek ve hükmü sabıkın zıddı ile hüküm etmek mümkün olur. Şer'-i Âdem'de kız kardeşle izdivacın helal olması ve şer'i Yakub'da iki kız kardeşin bir zevc nikahında cem edilmesi hükümlerinin başka

¹⁴² Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, ss. 181-183.

şeriatlarda haram olması hükmüyle ve şeriat-ı İbrahim'de hitanın caiz olması hükmünün şeriat-ı Musa'da vacip olması hükmüyle ve daha bu gibi şerayi-i salifeden bazı hükümlerinin diğer bazı hükümlerle nesh ve tebdil olunduğu mervidir."¹⁴³

Ancak bu yenilik mevcut hükümleri değiştirmek anlamına gelen *dinde reform* şeklinde anlaşılmalıdır. Buradaki yenilenmeyi *tecdid* kavramıyla ifade etmek daha isabetli olur. Bu durumda tecdid, istikrar içinde kaynağa ulaşmaktır. Yani su, kaynağından çok uzağa düşmüştür. Tekrar o kaynağa dönmek tecdittir. Burada yenilenen, dinin ruhu değil, kişinin yorum ve anlama biçimidir. Zira İslâm hukuku, içinde bulunduğu şartlara göre kendisini yenilemeye açık ve esnekler. Bu hususta anahtar kelime *ictihad* tır. İddia edildiği gibi ictihad, belirli bir zamanla sınırlı değildir. Onun varlığını veya yokluğunu belirleyen kriter, gerekli şartların gerçekleşmiş olup olmadığına bağlıdır. Çünkü Allah'ın eski bilginlerin anlamakta güçlük çektiği şeyleri sonrakiler için kolay hale getirmesi mümkündür. Bu konuda Nâsıruddin ibnu'l-Münir şöyle demektedir:

*"Allah'ın lutfu çok geniştir. İctihadın belirli asırlara mahsus olduğunu iddia eden, geniş daraltmış ve yalan söylemiş olur. Geceler ve gündüzler nice beklenmedik şeylere gebedir."*¹⁴⁴

İslâm her asrın ihtiyacına cevap verebilecek kaynak zenginliğine sahiptir. Ancak bu kaynakları ortama göre anlamak ve yorumlamak için ictihad ve ilmî otoritelerin olması şarttır. Aksi halde çevre ve zaman unsurunu görmezlikten gelmek, dış faktörleri hiçe saymak, bilim, kültür ve teknolojiadaki gelişmeleri küçümsemek, coğrafi faktörler ile örf şeklinde tafsil edilen hükümlerin değişmesini zorunlu kılan etkenlerin varlığını inkar etmek suretiyle dinin geleceğine katkıda bulunamayız. İslâm bilginleri hayatın akışını durdurmak için değil kolaylaştırmak ve insanlığı onun nimetlerinden yararlandırmak için çalışmalıdır. Oysa ki yakın geçmişimiz incelendiğinde her şeyin usûlüne uygun yerine getirildiğini iddia etmek cesaretini ve haklılığını kendimizde göremiyoruz. Önem sırasına göre cehalet, taklit, mezhep taassubu, siyasi ve ideolojik saplantılar ile kolaycılık gibi olumsuz gelişmeler duraklama sebebi olarak gösterilebilir. Ziya Paşa, gelişen ve büyüyen yabancı diyarlarla müslümanların dağınıklığını kıyaslayarak şu beyitle sitem etmekte haklı

¹⁴³ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 58.

¹⁴⁴ Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yay., Ankara, 2000, s. 378.

görünüyor:¹⁴⁵

*"Diyâr-ı küfrü gezdim, beldele kâşâneler gördüm.
Dolaştım Mulk-ü İslâm 'ı, bütün vîrâneler gördüm."*

İslâm âleminin 20. asrın başlarındaki durumunu görüp tahlil eden Mehmet Âkif de asıl kimliğimizi kaybetmeden bilim ve teknoloji alanında yerimizi almayı şu mısralarıyla tavsiye etmektedir:

*"Alınız ilmini Garb 'ın alınız San 'atını,
Veriniz hem de mesainize son sür 'atını,
Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız,
Çünkü milliyeti yok san 'atın, ilmin, yalnız.
Bütün edvar-ı terakki yarıp geçmek için
Kendi mahiyet-i ruhiyeniz olsun kılavuz."¹⁴⁶*

İslâm evrensel ve her çağa hitap eden bir dindir. Ancak müslümanlar İslâm dininin bu yönünü toplumsal ve pratik hayata gerektiği gibi yansıtamamışlardır. Bugün insanlık için problem olarak gördüğümüz durumların çözümü İslâmın bu özelliğini işe koşmakla mümkündür. Bilim adamı Prof. Dr. Mehmet S. Aydın bu konuda; *"Tarih bizi çok önemli bir noktaya getirmiş bulunuyor. İstikrar içinde değişmenin ve modernleşmenin kollektif ipuçları, işaretleri ve yönelişleri önümüzde durmaktadır. Bunları iyi değerlendirirsek muasır herhangi bir yuttaşımızı, muasır Türk'ü, muasır müslüman Türk'ü bir millet potası içinde yaşatamamız için hiçbir sebep yoktur."*¹⁴⁷ demiştir.

İslâm'ın protestanlaştırılmamasının önünde en büyük engellerden birisi de *âhiret* tasavvurunun çok güçlü olmasıdır. Çünkü kiliseye karşı bireyi özgürleştiren modernite, cenneti dünyada inşâ edeceğini savundu. Ama 200 yıllık batı düşüncesi gösteriyor ki, bunu başaramadı. Gerek Hıristiyanlık ve gerekse Yahudilikte *âhiret* tasavvuru vardır. Fakat ilkinde çok zayıf, ikincisinde ise yok gibidir. Bu durum her iki dinin protestanlaşmasına açık bir vize niteliği taşımaktadır. İslâm'ın *âhiret* inancına getirilen eleştirilerin nedenlerini bu noktada aramak gerekmektedir. Halbuki

¹⁴⁵ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 61.

¹⁴⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Hece Yayınları: 207, Ankara, 2009, s. 192.

¹⁴⁷ Mehmet S. Aydın, *İçer Kritik Bakış*, İyi Adam Yay., İstanbul, 1999, s. 209.

burada yapılması gereken şudur. Eğer İslâm dininin âhiret inancı Müslüman kitlelerde dünyadaki sorumluluklarını unutturuyor ve pesimist bir ahlâki yapı kazanmalarına sebep olarak uyuşmalarına neden oluyorsa, elbette bu Kur'ân'ın otantik yapısından kaynaklanan bir durum değildir. Yapılması gereken Kur'ân'a yeniden dönüp toplumun âhiret inancına bakışını yeniden sorgulayarak yorumlamak ve olması gereken yere getirmektir. Nasıl ki âhirete iman İslâm'ın ilk yıllarında sahabe nesline aksiyoner bir rûh kazandırmışsa, bugün de aynı motivasyon işlevini kazandıracaktır. Bizâtihi Kur'ân, âhiret âleminin dünya hayatından daha hayırlı ve daha kalıcı olduğunu vurgular:

“Fakat siz (Ey İnsanlar!) Dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret, daha hayırlı daha devamlıdır.”¹⁴⁸

Bu âyetteki vurguyu anlamak için, âyetin geçtiği sûrenin genel mesaj bütünlüğüne bakmak yeterlidir. Böylesi bir yöntem izlendiğinde Kur'ân'da birey ve toplum ne salt dünyayı terk etmeye ve ne de dünyanın kendisinin küçümsendiğine yönelik bir sonuca ulaşır. Uyarı, sadece dünya hayatının Allah ile olan münasebeti saptırıcı özelliğine yöneliktir. Her ne kadar el-hayâtü't-dünya ibaresi seküler kelimesine çok yakın gibi gözükse de, aslında İslâm'ın âlem görüşünde kavramın bir mukabili bulunmamaktadır.¹⁴⁹

İslâm sosyal ve amelî bir dindir. Kur'ân Allah'ı anmaktan alıkoyacak arzulara karşı insanı diriliğe çağırır. Bunun aksi negatif bir sonuç çıkarmak, tamamen insanın zihinsel dünyasıyla alakalı olup bir anlam yanılmasıdır. Bir başka açıdan Kur'ân'da *el-hayâtü't-dünya* ile ilgili âyetlerin ilk defa nazil olduğu Arap toplumunun oyun ve eğlenceye Allah'a yabancılaşacak derecede düşkün olmaları, bu kavramın kullanım alanını son derece anlamlı kılar. İşte dünya vakıası karşısındaki uyarı burada görülmektedir. İslâm, insanın eşya ile olan münasebetini kesmek yerine, insanoğlunun eşyaya karşı olan aşırı meylini terbiye ve tezkiye ederek, insanı, benliğine ve hürriyetine kavuşturmak ister. Bunu başarabilen insan tutsaklıktan kurtulur. İslâm'da din-dünya ilişkilerini bu zâviyede görmek gerekir.¹⁵⁰

Tarihe baktığımızda, Allah inancındaki aşırılıkların, aşırılıklar veya teşvikteki aşırılıkların âhiret inancının kaybolmasında ortaya çıktığını ve böylece her iki

¹⁴⁸ 87/A'lâ, 16-17.

¹⁴⁹ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 171-172.

¹⁵⁰ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 172-173.

anlayışta da sekülerizmin, dünyevîleşmenin ön plana çıktığını görüyoruz. Onun için âhîret inancının gerçekten sağlam olması gerekiyor. Bu konuda hiçbir şüphenin tereddütün oluşmaması gerekiyor.¹⁵¹

“*Fakat o, dünyaya meyletti (ahlede ile'l-arzı) ve hevâsına uydu.*”¹⁵²

Bu ayette 'ilâ' edatıyla kullanılan 'el-arz' sözcüğü, yalın anlamda *ed-dünya* kavramını ifade edip, *sekülerleşmek/ dünyevîleşmek* anlamına gelmektedir. Bu ayette açık bir şekilde, hayatını sadece bu maddi dünya ile sınırlandıran ve ahlâki değerleri hiçe sayarak dünyayı istediği gibi yaşamak isteyen bir kimsenin psikolojisi anlatılmaktadır. İslâmın karşı çıktığı dünyevîleşme budur.¹⁵³

İslâmiyet denge dinidir. Allah dünyaya gönderdiği insana dini mükellefiyetler yüklerken bir yandan da ondan dünyayı imar etmesini istemiştir. Ömrümüz boyunca evlat, eş, anne, baba, vs. birçok rol üstleniyoruz. Bunların yanında geçimimizi ve sorumlu olduğumuz insanların geçimini sağlamak gibi görevlerimiz var. Bütün bunlar bu dünyaya ait gibi algılansa da, aslında bunları layıkıyla yerine getirmekle biz âhîret hayatına yatırım yapıyoruz. Hakkıyla yaptığımız her işin, yaptığımız her hizmetin hem bu dünyada hem de âhîret yurdunda karşılığı olduğunu biliyoruz. O zaman bize verilen görevleri önemli-önemsiz ayrımı yapmadan hakkıyla yerine getirmek Allah'ın bizden istediği olduğuna göre, bu dünyada yaptığımız işleri dünyevî olarak değerlendirmek isabetli olmayacaktır.

İnsanların kanaatleri, inançları, hayat tarzlarının sekülerleşme modernleşme gibi akımlardan etkilenmesi gayet normal bir durumdur. Bu etkiler sebebiyle kişinin dini tutum ve davranışları form değiştirebilir. Ancak bu akımlar, gönlünde dinî duygular olan kimseyi dinden tamamen uzaklaştırmaz. Ya da inançlı insan, dinin değişmesi mümkün olmayan uygulamalarından vazgeçmez. Burada sekülerleşmenin nasıl algılandığı belirleyici bir rol oynamaktadır. Eğer sekülerleşmeyi dini hayatın dışına itmek olarak anlarsak, böyle bir durumda *İslâmi Sekülerleşme* den söz etmemiz mümkün değildir. Ancak sekülerleşmeyi dünyayı kurmak, imar etmek olarak düşünürsek o zaman İslâmi sekülerleşme mümkündür. Çünkü İslâm aksiyon

¹⁵¹ İbrahim Coşkun, “İslâmda Âhîret İnancı” *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yay., Sivas, 2007, s. 130.

¹⁵² 7/Âraf, 176.

¹⁵³ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 137.

dinidir. Müslüman bu dünya için çalışırken âhiretini de imar eden kişidir.

1.3.6. Türk Toplumunun Modernleşme Süreci

Yaklaşık iki asırdan beri süren Türk modernleşmesinin, bu süreçte elde etmiş olduğu kazanımların yeterli olmadığı şeklinde değerlendirmelere rastlanmakla birlikte evrensel olarak tanımlanan modernleşme modelinin en başarılı örneklerinden biri olduğu açıktır. Türkiye, özellikle eğitim, hukuk, toplumsal hayat, giyim kuşam, müzik, sanat ve mimari gibi çok çeşitli alanlarda Batı normlarını ve kurumlarını başarıyla uyarlamış, bir anlamda modern değerlerle İslâmi değerlerin bir sentezini yapabilmiş ve böylece modernlik projesinin, halkının büyük çoğunluğu müslüman olan bir ülkede de geçerli olabileceğini göstermiş olması nedeniyle tüm dünyada *küresel bir model* olarak adından övgüyle söz ettirmiştir. Bugün Avrupa Birliği yolunda emin adımlarla ilerleyen Türkiye'nin gücü, önemli ölçüde bu başarısından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁴

Modernleşme hareketi Osmanlı İmparatorluğu çöküp yerine 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulmasıyla birlikte yoğunluk kazanmıştır. Geleneksel düzenin yerine *laik bir sosyal-siyasal yapı oluşturmak* ve ayrıca *İslâm'a modern ve rasyonel bir muhteva kazandırmak* üzere kurulan yeni devletin çağdaş Batılı devletlerin arasında yerini alması için bir dizi reformlar yapılmıştır. Bu reformlar arasında saltanatın kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, eğitim birliğinin sağlanması oldukça önemli yer tutar. Yeni gibi görünse de, aslında Tanzimat'la birlikte başlayan batılılaşma hareketinin son uygulamaları olan bu düzenlemeler, biraz daha yakından gözlemlendiğinde, bunların seküler mahiyette olduğu görülmektedir. Sekülerleşme sürecine girilmesiyle din kurumu, tarım toplumu özelliği arz eden Osmanlı toplum yapısından neredeyse sosyal hayatın tüm yönlerini tanzim etmek yerine, daha birincil fonksiyonlara çekilmeye; yani toplumsal alandaki çok fonksiyonlu rol yapısından, daha uzmanlaşmış yapılara doğru evrilmesinin yol açtığı yapısal farklılaşma neticesinde, gündelik hayatın büyük bir kısmı dinî otoriteden ayrılarak diğer kurumlara devredilmeye başlamıştır. Elbette bu süreç, dinî kurumların sosyal ilişkilerdeki çokça etkin güçlerini zayıflatırken uzun zamandır

¹⁵⁴ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 30.

dinin gösterdiği bir çok gizli fonksiyonları da altüst etmiştir.¹⁵⁵

Bugün çağdaş bir devlet olma yolunda hızlı bir ilerleme gösteren ve küresel değişimden nasiplenerek oldukça köklü ve mühim bir değişim süreci içinde cemaatten cemiyete doğru bir geçiş toplumu niteliği taşıyan Türkiye'de yaşanan modernleşme sürecinde eğitimin yaygınlaşması ve özellikle 1950'den sonra görülen ekonomik gelişme, sekülerleşmeyle birlikte dini alanda bir canlanmayı da beraberinde getirmiş gözükmektedir. Bir diğer ifadeyle, insanların modern şartlar karşısında bir şekilde sekülerleşme sürecine girmek zorunda kaldıkları ve bu çerçevede, artık, geleneksel değerlerin, tutum ve davranışların terk edilmeye başlandığı, böylece, değişen şartlara uyum sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede geleneksel ile modern ve seküler değerler arasında henüz tam manasıyla bir sentez gerçekleşmediği için bir melezlik, yani birbiriyle tamamen harmanlanmamış yan yana duruşlar söz konusu olsa da, çok önemli kazanımlar elde edilmiş olduğu yadsınamaz.¹⁵⁶

Modern toplumların her türlü dinî ve kutsal görüşlerden uzaklaşarak seküler açıklamalara doğru bir yöneliş sergilediği tezi, sosyolojik din araştırmalarında oldukça büyük bir ilgi ve alaka görmüştür. Bu bağlamda eğitimin, özellikle de yüksek öğrenimin potansiyel olarak taşıdığı sekülerleştirici gücü özel ilgi konusu olmaktadır. Modernleşme sürecinde bir yandan eğitim metodları ve kurumları dönüşürken, bir yandan da formel eğitim, geleneksel anlayışları dönüştürücü bir fonksiyon görmektedir. Eğitimin dönüştürücü gücünün etkisini Türk toplumunun modernleşme sürecinde de gözlemlemek mümkündür. Türk Eğitim Tarihi sürecinde eğitimi çağdaşlaştırma hareketinin temelleri tanzimat öncesine dayanmakla birlikte, esas itibarıyla Cumhuriyet döneminde yoğunlaştığı görülür.¹⁵⁷

Geleneksel değerlerin terk edilerek modern olanların benimsenmesinde alınan eğitimin çok önemli olduğu bilinmektedir. Dinin daha serbest yorumlarının benimsenmesinde kişilerin eğitim durumlarının fazlaca etkili olduğu bilinmektedir. Bir diğer ifadeyle, eğitim düzeyi ile dinî davranışlar arasında yakın bir münasebet vardır. Nitekim Hıristiyan dünyasında yapılan araştırma sonuçlarına göre; düşünce özgürlüğüne Katoliklere göre daha fazla önem veren Protestan nüfusun yoğun olarak

¹⁵⁵ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, ss. 30-32.

¹⁵⁶ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 37.

¹⁵⁷ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 38.

yaşadığı bölgelerde eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğu saptanmıştır. Türkiye'de dini hayat üzerine yapılan bazı araştırmalar, genellikle okuma yazma oranının düşük seviyede olduğu kırsal kesimde, dini yaşantının daha yoğun olduğu; buna karşın okullaşma oranının yüksek olduğu şehirlerde ise özellikle üniversite öğrencileri arasında laik ve rasyonel değerleri benimseme yolundaki eğilimin, giderek kuvvetlendiği yönünde veriler sunmaktadır.¹⁵⁸

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde modernleşmenin ana göstergelerinden biri olan eğitim, insanların hayatlarını, din ve dünya görüşlerini dönüştürmede önemli bir güç olarak karşımıza çıkar. Eğitim yoluyla değişim ve dönüşüm tecrübeleri yaşama, özellikle üniversite öğrencilerinin çok daha yakından tecrübe ettiği bir gerçektir. Nitekim sosyoloji alanında lisans ve yüksek lisans bitirmiş olan bir genç, aldığı eğitimin ve mesleğinin kendisini dönüştürdüğünü belirttiği bir yazısında sosyoloji okumadan önce İslâmcı olduğunu, İslâmi sosyoloji yapmak istediğini, fakat sosyoloji eğitimi alıp farklı ideolojileri tanıdıkça işi gereği farklı alanlara açıldıkça saf kalamadığını, ılıştığını, melezeleştiğini ve İslâm'ın sosyolojisini yapmaya yöneldiğini ifade etmiştir. Gerçekten Türkiye'de, alınan eğitim ve icra edilen meslek sebebiyle dönüşen, değişen insan tiplerine özellikle son on-onbeş yıl içerisinde daha sık rastlanır olmuştur. Geleneksel ile modern değerleri bir araya getirerek yeni bir modernlik oluşturma yolunda önemli gelişmelerin sağlandığı modern Türkiye'de, şimdilik eski ve yeni değerler arasında ve bağlacı olması gerektiği; yakın gelecekte ise buna gerek olmayacağı ifade edilmektedir.¹⁵⁹

Din, seküler eğitimin tamamına değil, ancak belli yönlerine itiraz eder; bazı taraflarını reddederken bazı taraflarını da onaylar. Eğitim aracılığıyla uyarılan bilimsel ve rasyonel düşünceler ve entelektüel başarılar, dinin kendisine değil, muhtemelen modern bilim öncesi dönemlere ait irrasyonel düşüncelere dayanan dinî görüşler ve davranışlara karşı çıkabilir. Zira birer toplumsal kurum olan eğitim ile din arasında karşılıklı bir etkileşim mevcuttur. Bu etkileşim eğitim ile sekülerleşme arasında da söz konusudur. Modernleşme sürecinde önemli bir dönüştürücü güç olan eğitim ile sekülerleşme arasında uzlaşmacı bir görünüm sergileyen yeni arayışlara rastlanmaktadır. Söz gelimi, bugün Amerika toplumunda yapılan bazı araştırmalarda yükseköğretim kurumlarının dini yok saymadan da seküler olabileceği

¹⁵⁸ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 40-41.

¹⁵⁹ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 41-42.

tartışılmaktadır. Yükseköğretimin katı bir şekilde sekülerleşmesi yerine dinin daha çok tercihe konu olması ve çoğulcu bir yapıya bürünmesinin üniversitelerin sekülerleşmesini engelleyen bir güç olmayıp, aksine bir denge unsuru olduğu görüşü belli ölçüde taraftar bulabilmektedir.¹⁶⁰

Her ne kadar modernleşme süreci toplum üzerinde etkili olarak dini hayatı geri planda bırakmış olsa da tamamen yok edememiştir. Özellikle 70'li yıllardan başlayarak gerek dünya ölçeğinde gerekse İslâm ülkeleri ve Türkiye'de dini eğilimde artıştan veya İslâmi bir yeniden dirilişten söz edilmekte; ibadet yerlerinin çoğalması ve ibadete verilen önemin artması, din eğitimi ve öğretiminin yaygınlaşması, dini hareketler, dinî cemaatler, sûfî tarikatları ve vakıflar ile derneklerin sayısındaki artış, radikal dini faaliyetlerde görülen hareketlilik ve dinin özellikle siyasi alanda giderek artan önemde bir etken olarak kendini hissettirmeye başlaması gibi durumlar sözü edilen dinî canlanmanın göstergeleri olarak kabul edilmektedir.¹⁶¹

Ülkemizde din ve çağdaşlık arasında gözlenen gerilimin giderilmesi, dinle ilgili problemin çözülmesi; çağdaş değer ve kavramları dindar bireyin anlaması ve ikileme düşmeden içselleştirmesine bağlıdır. Çağdaş değerleri çelişkiye düşmeden çözme düşüncesinin dayandığı iki temel varsayımın birincisi, çağdaş değerlerin dindarlıkla çatışmak zorunda olmadığı, ikicisi dindar kişinin bu özelliklerini kamusal alana yansıtmasının çağdaş değerlere aykırı olmadığını bilmesidir.¹⁶²

Modernleşmenin getirdiği olumsuz etkiler aynı zamanda dini bir uyanışı da sağlamıştır. Dünya seyrine paralel olarak Türkiye'de de kültürün önemli bir unsuru olan dinin bireysel ve sosyal hayatta canlılık göstermesi küreselleşmenin bir sonucu ve modernleşmenin de sebep olduğu sorunların bir çözüm alternatifi olmuştur.¹⁶³

İletişimin çok hızlı olduğu günümüzde, dünyada olup biten olaylar, durumlar, akımlar doğal olarak daha çabuk yayılmakta ve herkesin yaşanan durumlardan anında haberi olmaktadır. Dolayısıyla neredeyse tüm dünyayı etkilemiş olan modernleşme süreci Türk toplumunda da yaşanmaktadır. Ancak bu modernleşme, sekülerleşme gibi tezler dinden uzaklaşma etkisi göstermemiş belki dini tutum ve

¹⁶⁰ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, ss. 42-44.

¹⁶¹ Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, s. 105-106.

¹⁶² Halis Albayrak, "Kur'ân'ın Müslüman Geleneğindeki İşlevinin Anlaşılması Sorunu" *Yeni Bir Geleceğe Açılırken İnsan Ve Din Sempozyumu*, ÇÜİF Yay., Adana, 2002, s. 250-251.

¹⁶³ Biçer, *Küreselleşen Çağda İslâm*, s. 172.

yaşayıŖta farklılık meydana getirmiŖtir. Bugün gittiğimiz bir alış veriŖ merkezinde, piknik alanlarında, halka yönelik faaliyet gösteren sosyal tesislerde abdesthane ve mescitler bulunmaktadır. İnsanlar eğlenmek için gittikleri yerlerde ibadetlerini de yapmak istiyor ve onların bu talepleri de seküler firmalar, tesisler tarafından karşılanıyor. Günümüz okullarında Kur'ân'ı Kerim dersleri, Peygamber Efendimizin Hayatı, Temel Dini Bilgiler gibi derslerin velilerin talepleri doğrultusunda, ilkokuldan itibaren verilmeye başlanması dinden kopuşu değil, aksine doğru dinî bilginin elde edilmeye çalışılması olarak değerlendirilebilir. Aileler çocuklarını bu dünyadaki yaşama hazırlarken onları dinini bilen Allah'a kul, peygamberimize layık ümmet olma yolunda da eğitimlerini vermeye, verdirmeye çalışıyorlar. Türk toplumu olarak modern hayatı yaşarken bilinçli müslüman olmak ve ibadetlerimizi yerine getirmek için çalıştığımız aşikârdır. Dolayısıyla modernleşme istisnalar yaşansa bile manevi hayatımızda bir çöküş etkisi yapamamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SEMAVÎ DİNLERDE VE CAHİLÎ ARAPLARDA DÜNYA VE ÂHİRET

Bu bölümde semavî dinler ve cahilî Arapların dünya ve âhirete bakış açılarını değerlendireceğiz.

2.1. YAHUDİLİKTE DÜNYA-ÂHİRET

Yahudilikte gücü ve kudreti her şeye yeten tek ilâh inancının yanı sıra, başlangıçta bu dünyada başarı ve egemenlik vakti olarak düşünülmüş olan *âhir zaman*, sonraları Peygamberlerle birlikte *hüküm günü* ve *yeniden dirilme* olarak anlaşılmış ve inanılmıştır. Bu cümleden olarak ilâhi vahyin ve iman esaslarının en önemli konularından olan âhiret inancı bazı yerlerde kapalılık ve karışıklık olmasına rağmen Yahudilik'te ve kutsal kitapları olan Tevrat'ta bulunmaktadır. Fakat İslâm'ın ölüm ötesi hayat inancına verdiği değerini Yahudilik'te bulamıyoruz.¹ Dolayısıyla Yahudiler, dünya hayatını geri planda bırakacak bir âhiret anlayışına sahip değillerdir. Bununla birlikte Kur'ân'ın muhatap aldığı Yahudiler, âhiretin varlığını bir inanç esası şeklinde kabul etmeseler de onu ihtimal dahilinde görebiliyorlar, anlamsız bir egoistlikle, eğer âhiret varsa, orada iyi muameleye tâbi tutulacaklarını, azab görecek olsalar bile bunun belirli bir süre (sayılı günler) için geçerli olacağına inanıyorlardı.² Kur'ân-ı Kerim Yahudilerin bu iddialarında samimi iseler ölümü temenni etmelerini istemiş ancak böyle bir temennilerinin olamayacağını da belirtmiştir.

*“(Ey Muhammed, onlara); Şayet (iddia ettiğiniz gibi), âhiret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de, yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü temenni edin (bakalım) de.”*³

*“Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları işler (günah ve isyanları) sebebiyle hiç bir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir.”*⁴

¹ Selim Özarlan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, İnci Ofset, Konya, 2001, s. 60.

² Türcan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 96.

³ 2/Bakara, 94; Ayrıca bkz. 62/Cuma, 6.

⁴ 2/Bakara, 95.

Kur’ân, Yahudilerin ölümden korkmalarını, dünyaya olan aşırı düşkünlüklerini açık bir şekilde ifade etmiş, Yahudilerin hayata olan aşırı bağlılıklarını, müşriklerin dünya hayatına olan tutkularından daha fazla olduğunu da belirtmiştir.

*“Yemin olsun ki, sen onları yaşamaya karşı insanların en düşkününü olarak bulursun. Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması hiç kimseyi azaptan uzaklaşturmaz. Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür.”*⁵

*“Ama onlar, önceden yaptıklarından dolayı, ölümü asla temenni etmezler. Allah, zalimleri çok iyi bilir.”*⁶

Eski Ahit’te yeniden dirilme inancına sonraki dönemlerde yer verildiğine dair neredeyse bir uzlaşma vardır. Bu fikrin açık bir şekilde görüldüğü yer, M.Ö. 200 yıllarına götürülebilen Danyal kitabının 12. babıdır.⁷

*“Hepimizin öleceği kesin, toprağa dökülüp yeniden toplanamayan su gibiyiz. Ama Tanrı can almaz; sürgüne gönderilen kişi kendisinden uzak kalmasın diye çözüm yolları düşünür.”*⁸

*“ (İnsan) sonsuza dek yok olacak, kendi pisliği gibi...”*⁹

*“Toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın. Çünkü topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin.”*¹⁰

Bu ayetlere göre ölüm, insan hayatını sonlandıran bir yok oluşturdur.

*“Rabb’in hüküm verdiği gün haksızca mal yığanların gümüşleri de, altınları da onları kurtaramayacak. O gün kandille arayacağım Yeruşalim’in her yanını, İçlerinden, ‘RAB bir şey yapmaz, ne iyilik eder ne kötülük’ diyen o rahatına düşkün aymazları cezalandıracağım.”*¹¹

Bu ayetlerden Yahudilerin dünya malına düşkün, hak ve adaletten uzak bir

⁵ 2/Bakara, 96.

⁶ 62/Cuma, 7.

⁷ Paçacı, Kur’ân’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Âhiret İnancı, s. 168.

⁸ II. Samuel, 14/14.

⁹ Eyub, 20/7.

¹⁰ Tekvin, 3/19.

¹¹ Sefenya, 1/11-18.

yaşam sürdükleri anlaşılıyor. Burada Allah'a karşı aldıkları tavır kendilerine olan fazla güvenlerinden ve büyülenmelerinden ileri gelmektedir. Sahip oldukları imkanlar onlara acizliklerini unutturup, nefislerini ilahlaştırmalarına sebep olmuştur.

*“İşte budur güvenlikte olduğunu sanan, 'Bir ben varım, benden başkası yok' diyen eğlence düşkünü kent.”*¹²

Yahudiliğin kutsal kitabı vaiz bölümünün son bölümünde, özellikle her şeyin boş olduğunu ve insanın fazla araştırma içerisine girmemesi gerektiği üzerinde durur.¹³

Her Peygamber, Allah'a imanla birlikte âhirete imanı dinin mutlak gereği olarak öğütlemiştir. Mûsa ve İsa peygamberler, Allah'a ve âhirete gerçek inancı getirdikleri halde bu iman, zaman geçtikçe Yahudilikte milli bir şekil almış; sanki, yalnızca İsrailoğullarının Tanrısı olarak kabul edilen Allah'ın, diğer milletleri Yahudilere köle olarak yarattığına inanmışlardır. Dolayısıyla âhret inancı da kuvvetini kaybetmiştir. Bugünkü Tevrat'ta, âhret inancı yalnızca kısa ve belirsiz birkaç ayetten ibaret kalmıştır.¹⁴

*“Bunları yapıp gerçekleştiren, kuşakları başlangıçtan beri çağıran kim? Ben Rab, ilkim, sonuncularla da yine ben olacağım”*¹⁵

*“Ey Yakub soyu, çağırdığım İsrail, beni dinle: Ben oyum, ilk benim, son da benim.”*¹⁶

Yahudi inancında dünyaya müdahale eden Tanrı anlayışı hakimdir. Yeryüzünün meliki olarak bu hakkı elinde tutmaktadır. Dünya hayatını sonlandıracak olan müdahalesi de Yahve'nin gelmesi şeklinde anlaşılmıştır.

*“Çünkü dünyada yaşayanları suçlarından ötürü cezalandırmak için Rab bulunduğu yerden geliyor. Dünya üzerine dökülen kanı açığa vuracak, öldürülenleri artık saklamayacak.”*¹⁷

*“Eski Ahit peygamberi Yeremya da Rabb'den geleni sözle uyarmak için kavmine gelir.”*¹⁸ Beni İsrail Yeremya döneminde Allah'a verdikleri sözü unutup

¹² Sefenya, 2/15.

¹³ Özcan Deniz, “İslâm'da Ahiret İnancı”, *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yay., Sivas, 2007, s. 162.

¹⁴ Süleyman Ateş, *İslâm'da Güncel Tartışmalar*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 246.

¹⁵ İşaya, 41/4 .

¹⁶ İşaya, 48/12.

¹⁷ İşaya, 26/21.

¹⁸ Yeremya, 1/7-10; 7/1.

sapıklığa dalmışlardı. Yeremya tebliğine Allah'ın onlara olan nimetlerini hatırlatarak başlamıştı. Allah onları Mısır diyarından çıkarıp verimli bir ülkeye yerleştirmişti.¹⁹ Fakat Benî İsrail Allah'ın nimetlerini unutmuş, başka ilahlar edinmiş, faydasız şeylerin peşine düşmüşlerdi.²⁰ Rabb'e isyan edip 'kulluk etmem' dediler. Ağaçları taşları ilah edinip Rabb'e yüz çevirdiler.²¹ Onlar Rabb'in hakkı için! derken bile, sırf sahtekarlık için yemin ederler. Gerçek olmayan tanrıların adına yemin ederler. Karınları doyunca bölük bölük zinaya koşuyorlar.²² Hile ile servet edindiler; semirdiler; parladılar. İyice kötülüğe batmışlar. Kendi işleri yolunda gitsin diye yoksulun hakkını savunmuyorlar, yetimin davasına bakmıyorlar.²³ Sizler işe yaramaz sözlere uyuyorsunuz, çalıyor, adam öldürüyor, zina ediyor, yalan yere ant içiyor, başka ilahların ardınca gidiyorsunuz. Bütün bu iğrençlikleri yapmak için mi bana ait olan tapınağa gelip önümde duruyor, güvenlikteyiz diyorsunuz.²⁴ Dini liderler yalancılık ediyordu.²⁵ Sözlerime kulak asmadılar. Kutsal yasamı reddettiler.²⁶ 'Rab için yalan söyleyerek, O bir şey yapmaz, felaket bize uğramayacak. Kılıç da kıtlık da görmeyeceğiz. Peygamberler laf ebesidir. Tanrının sözü onlarda değil.' Dediler. Bu yüzden her şeye egemen Rab Tanrı diyor ki; Madem böyle şeyler konuşuyorsunuz, ben de sözümü ağızınıza ateş, bu halkı da odun edeceğim. Ateş onları yakıp yok edecek.²⁷ Yer boş, gök ışıksız olacak, dağlar titreyecek, yer sarsılacak, insan kalmayacak, kuşlar kaçacak, verimli toprak çöle dönecek, kentler yıkılacak. Bütün ülke viran olacak. Bütün bunlar Rabbin kızgın öfkesi sebebiyle olacak."²⁸

İşaya, Yeremya, Sefenya peygamberlerin dışında ceza günü uyarısıyla gelen Mika, Obadya, Yoel, Hoşea²⁹ peygamberler de vardır. Ceza günü Benî İsrail'in başkaldırısına, isyanına, kibirli adaletsiz, aç gözlü hayat tarzlarına karşı bir uyarıdır. Yukarıdaki ayetler onların yaptıkları haksızlıkların, ahlaksızlıkların yanlışlığını ifade etmektedir ve bunun bir yaptırımının olacağını bildirir.

¹⁹ Yeremya, 2/ 4-7; 11/1-8.

²⁰ Yeremya, 2/8, 11-13.

²¹ Yeremya, 2/20,27.

²² Yeremya, 5/2-7.

²³ Yeremya, 5/27-28.

²⁴ Yeremya, 7/8-10.

²⁵ Yeremya, 5/31.

²⁶ Yeremya, 6/19.

²⁷ Yeremya, 5/12-14.

²⁸ Yeremya, 4/23-27.

²⁹ Tevrat: Mika , Obadya, Yoel, Hoşea bölümleri.

Sürgün öncesi peygamberler döneminde Beni İsrail, dünyevi bir hükümlanlık beklentisi içinde idi. Davud'un devrindeki gibi bir saltanat özlemi çekiyordu. Babil sürgününden sonra, Filistin'e döndüklerinde yeniden toparlanma beklentilerinin , Yahudilerde bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu. Bir türlü hükümlanlığını elde edemeyen Allah'ın milleti dünyayı kötü görmeye başladılar ve eskatolojik bir beklenti içine girdiler. Peygamberler de dünya hükümlanlığını değil yakında gelecek hüküm gününe dikkat çektiler. Bu durumda Eski Ahit'te bildirilen kudretli bir ilah anlayışı dünyevi olduğu kadar aşkın olmak zorundadır.³⁰

Gerçekte Yahudilik; Yahudilerin Tanrı Yahve ile yaptıkları akite dayanmaktadır. Tanrı ile yapılan bu sözleşmeye bağlılığın bir sonucu olarak, Hz. Davud'un neslinden kurtarıcı bir mesih vesilesiyle dağılmış olan İsrailoğulları toplanacak, *arz-ı mev'ûd'a* giriş gerçekleşecektir. Yahudilikteki mesih inancı daha çok dünyevidir ve uhrevî son fikrini kabul etmemektedir.³¹

Tevrat ve İncil'in tebliğ ettiği din, temelde İslâm dini ile aynı inançlara sahiptiler. Bu iki kitabın zamanlarının ve toplumların farklı olmasından dolayı bir takım farklılıklar olsa da aynı temel inanç öğelerini taşımaktaydılar. Yine bu öğeler Kur'ân-ı Kerim'e göre, tevhid inancı ve âhirete imandır.

*"İman edenler ile Yahudiler, Sâbiiler ve Hıristiyanlardan, Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanıp, iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur; onlar üzülecek de değildir."*³²

Bu ayetten anlaşılan, Hz İsa ve Musa peygamberler döneminde, bu peygamberlere ve onların getirdiklerine gerçekten inanan insanlar var olduğudur. Ancak insanlar zamanla dinin kaynağından uzaklaşmış ve kitaba göre değil, kendi istediklerine göre inanmaya başlamışlardır.

Aslında Yahudilik, Hz Musa'nın getirdiği vahye ve büyük bir ilahi kitap olan Tevrat'a dayanmasına rağmen, şu an âhiret hayatına çok az yer verilen, âhiret inancının zayıf olduğu bir din görünümündedir.

M. Abdullah Draz, aslı Allah tarafından indirilmiş, Tevrat adı verilen Ahd-i Kadim'in, âhiret yurdundan, yeniden dirilme ve yapılanların karşılığını görme anlayışından, âhirete teşvikten tamamen tecrid edildiğine dikkat çektikten sonra ilâhî

³⁰ Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, ss. 159-166.

³¹ Türcan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 26.

³² 5/Maide, 69.

bir kitabın bu duruma düşmesinin, insanı hayrete düşüren bir hal olduğunu belirtir. Addison, Yahudiliğin böyle bir vaziyete gelmesinin, Yahudilerin milli bir temele dayanan dinî gelenek ve göreneklerinin etkin bir rol oynadığını ifade etmekte ve bu durumun Yahudileri, ölümden sonra tek tek kendilerini bekleyen akıbeti değil de, İsrail'in geleceğini düşünmeye sevkettiğini, ölümden sonraki hayatı umursamaz duruma soktuğunu savunur.³³

2.2. HİRİSTİYANLIKTAKİ DÜNYA-ÂHİRET

Hıristiyanların âhiret anlayışına göre İsa dünyaya tekrar gelip Tanrı'nın krallığını kurduktan sonra Mesih'in hükümlerini başlatacak, bu dönem bin yıl sürecek, bundan sonra bütün insanlar haşrolunacak, hesap zamanı başlayacak; Hıristiyanlar sonsuz mükafata kavuşacak, Hıristiyan olmayanlar da azaba uğrayacaklardır. Hıristiyan ilahiyatındaki içeriği ile Tanrı'nın krallığı fikri eskatolojik bir kavramdır ve Yahudilikte olduğu gibi tarihi koşulların mucizevi dönüşümünden beklenen bir kurtuluş umudu değil, fakat varolan dünyanın tüm şartlarının uzağında, ansızın gerçekleşecek bir kozmik değişime bağlı olan beklentidir.³⁴

Yahudilikte bozulan Allah inancını, gücünü kaybeden âhiret inancını düzeltmek için gönderilen İsa'nın tâbilerinin çoğu da onun tebliğ ettiği tevhidi bozmuş; İsa Allah'ın tek olduğunu, ibadetin yalnızca O'na yapılacağını söylediği halde, Hıristiyan mezheplerinden bazıları, İsa'yı Allah'ın bir cüz'ü ve Allah ile aynı olduğunu düşünmüşler ve Allah'ın yanında oturan İsa'nın, kıyamet günü insanları yargılayacağı inancına varmışlardır. Gerçekte bu inanç, eski putperest Hint dinlerinden, Yunan felsefesinden uyarlanmıştır.³⁵

Yeni Ahit'te âhiret inancı ve buna paralel olarak mücâzat inancı açık bir şekilde bulunmaktadır.³⁶

Markos'un ifade ettiğine göre Hz. İsa kavmine verdiği ilk mesajında Allah'ın

³³ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev, Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İz Yay., 1993, s. 153.

³⁴ Türcan, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, s. 26.

³⁵ Ateş, *İslâm'da Güncel Tartışmalar*, s. 246.

³⁶ Özarlan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 60.

saltanatıyla hüküm vereceğini ve bu vaktin pek yakında olduğunu bildirmiştir:

*"Vakit tamam oldu ve Allah' ın Hükümranlığı yakındır. tövbe edin ve İncil'e iman eyleyin."*³⁷

Allah ile âhirete iman Kur'ân'da olduğu gibi İncillerde de birbirinden ayrılmamakta bir nevi birbirinin tamamlayıcısı konumundadır:³⁸

*"O hüküm günü dünyada işlenen eylemler hakkında hüküm verecektir."*³⁹

İncillerde insanların dünyada yaptıkları davranışlarından dolayı hüküm gününde hesaba çekilecekleri haber verilmiştir.

*"Ben size diyorum: İnsanlar söyledikleri her boş söz için hüküm gününde hesap vereceklerdir."*⁴⁰

Şu İncil ayetlerinde âhireti ve sonsuz hayatı kazanacakların özelliklerinden söz edilmektedir: *"Benim ismim uğruna evler, kardeşler, kız kardeşler, anne, baba, eşler, çocuklar, tarlalar bırakan her adam bunların yüz katını alacak ve ebedî hayatı miras alacaktır. Fakat çok birinciler sonuncular ve sonuncular birinciler olacaktır."*⁴¹

*"İleri gelenlerden biri İsa'ya, 'İyi öğretmenim, sonsuz yaşama kavuşmak için ne yapmalıyım?' diye sordu. İsa bana neden iyi diyorsun? dedi. İyi olan yalnız biri var, O da Tanrı'dır. Onun buyruklarını biliyorsun: Zina etmeyeceksin, adam öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan yere tanıklık etmeyeceksin, annene babana saygı göstereceksin. 'Bunların hepsini gençliğimden beri yerine getiriyorum.' dedi adam. İsa bunu duyunca, hala bir eksiğin var dedi. Neyin varsa hepsini sat, parasını yoksullara dağıt; böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni izle."*⁴²

Bu ayette tamamen âhirete yönelik istek var. Dünya kazancı bu dünyada iken infak edilmeli ki, o para veya mal âhirette hazineye dönüşsün. İncildeki bazı ayetlere göre zengin olanın sonsuz hayatı kazanması oldukça zordur.

"İsa, varlıklı kişilerin Tanrı egemenliği'ne girmesi ne kadar güç! dedi. Nitekim devenin iğne deliğinden geçmesi, zenginin Tanrı egemenliğine girmesinden"

³⁷ Markos, 1/15.

³⁸ Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 61.

³⁹ Matta, 11/20-24, 12/41.

⁴⁰ Matta, 12/36.

⁴¹ Matta, 19/29-30.

⁴² Luka, 18/18-22; Matta, 19/16- 21; Markos, 10/17-21.

daha kolaydır.”⁴³

“Size doğrusunu söyleyeyim, dedi İsa, Benim ve Müjde'nin uğruna evini, kardeşlerini, anne ya da babasını, çocuklarını ya da topraklarını bırakıp da şimdi, bu çağda çekeceği zulümlerle birlikte yüz kat daha fazla eve, kardeşe, anneye, çocuğa, toprağa ve gelecek çağda sonsuz yaşama kavuşmayacak hiç kimse yoktur.”⁴⁴

İncile göre; bu dünyada fakir, aç, mutsuz olan insanlar âhirette iyi bir mükafata nail olacaklar. Ancak zengin, tok ve mutlu olanlar âhirette kaybedecekler.

“İsa, gözlerini öğrencilerine çevirerek şöyle dedi: Ne mutlu size, ey yoksullar! Çünkü Tanrı'nın Egemenliği sizindir. Ne mutlu size, şimdi açlık çekenler! Çünkü doyurulacaksınız. Ne mutlu size, şimdi ağlayanlar! Çünkü güleceksiniz. İnsanoğlu'na bağlılığınız yüzünden İnsanlar sizden nefret ettikleri, sizi toplum dışı edip aşağıladıkları ve adınızı kötileyip sizi reddettikleri zaman ne mutlu size! O gün sevinin, coşkuyla zıplayın! Çünkü gökteki ödülünüz büyüktür. Nitekim onların ataları da Peygamberlere böyle davrandılar. Ama vay halinize, ey zenginler, çünkü tesellinizi almış bulunuyorsunuz! Vay halinize, şimdi karnı tok olan sizler, çünkü açlık çekeceksiniz! Vay halinize, ey şimdi gülenler, çünkü yas tutup ağlayacaksınız! Bütün insanlar sizin için iyi sözler söyledikleri zaman, vay halinize! Çünkü onların ataları da sahte peygamberlere böyle davrandılar.”⁴⁵

Bu dünyada Allah'ın istediği gibi bir hayat sürenler, âhiret gününde ebedi mükafatı elde edeceklerdir.

“O gün Allah'ın iradesini yerine getirenler, Gökların Egemenliği'ne girebilecektir.”⁴⁶

İsâ, hesap günü olacakları *Tarlanın deliceleri* benzetmesiyle anlatmıştır. Dünyayı tarlaya benzeterek, bu tarlaya iyi tohum eken insanların ve kötü tohum eken İblis'in akıbetini haber vermiştir.

“Bundan sonra İsa halktan ayrılıp eve gitti. Öğrencileri yanına gelip, 'Tarladaki delicelerle ilgili benzetmeyi bize açıkla' dediler. İsa, iyi tohumu eken, insanoğludur, diye karşılık verdi. Tarla ise dünyadır. İyi tohum, göksel egemenliğin oğulları, deliceler de kötü olanın oğullarıdır. Deliceleri eken düşman, İblis'tir. Biçim

⁴³ Luka, 18/24-25; Matta, 19/23-24; Markos, 10/24-25.

⁴⁴ Markos, 10/29-30; Matta, 19/29-30; Luka, 18/29-30.

⁴⁵ Luka, 6/20-26.

⁴⁶ Matta, 7/21.

vakti, çağın sonu; orakçılar ise meleklerdir. Deliceler nasıl toplanıp yakılırsa, çağın sonunda da böyle olacaktır. İnsanoğlu meleklerini gönderecek, onlar da insanları günaha düşüren her şeyi, kötülük yapan herkesi O'nun egemenliğinden toplayıp kızgın fırına atacaklar. Orada ağlayış ve diş gıcirtısı olacaktır. Doğru kişiler o zaman Babaları'nın egemenliğinde güneş gibi parlayacaklar. Kulağı olan işitsin!"⁴⁷

Hıristiyanlıkta Allah'ın hükümranlığı, Yahudilikte olduğu gibi milli değil evrenseldir. Hz İsa (as) mesajında tüm insanları kapsayan bir egemenlikten söz etmektedir.

"İbrahim'i, İshak'ı, Yakup'u ve bütün peygamberleri Tanrı'nın Egemenliği'nde, kendinizi (Beni İsrail) ise dışarı atılmış gördüğünüz zaman, aranızda ağlayış ve diş gıcirtısı olacaktır. İnsanlar doğudan batıdan, kuzeyden güneyden gelecek ve Tanrı'nın Egemenliği'nde sofraya oturacaklar."⁴⁸

"Tanrı'nın Egemenliği neye benzer, onu neye benzeteyim? Tanrı'nın Egemenliği, bir adamın bahçesine ektiği hardal tanesine benzer. Tane gelişip ağaç olur, kuşlar dallarında barınır. İsa yine, Tanrı'nın Egemenliği'ni neye benzeteyim? dedi. O, bir kadının üç ölçek una karıştırdığı mayaya benzer. Sonunda bütün hamur kabarır."⁴⁹

İncil'deki ayetler Allah'ın egemenliğinin tüm insanlığı kapsadığını, dünyanın sonunda bütün insanların Allah'ın hükümranlığı altında birleşeceğini haber veriyor.

Hıristiyanlıkta dünyayı sevmemek Yuhanna İnciline dayanır. Bu incil dünyayı sevmeyi ve bedeni hazları yasaklar.⁵⁰ Bu İncile göre dünya kavramı güzellikleri değil, lanetlenmeyi, kan ve gözyaşı vadisini hatırlatır.⁵¹

Hıristiyanlıkta homojen bir yapı yoktur. Protestan hareketi, özellikle Hıristiyanlıktan kopmuş *heretik* bir yapı olarak görünüyor. Yani bugünkü Protestanların bir yerde zenginmiş gibi gözükmeleri, aslında Hıristiyanlıktan kopmuş, Hıristiyan öğretilerini reddetmelerinin sonucu olarak ve Kur'ân bağlamında değerlendirildiği zaman da Kur'ân'ın öğretilerine yaklaşımlarıyla, Kur'ân'ın âhiret ve dünya dengesini sağlamış olmaları sebebiyledir. Ancak Almanlar daha da ileri gitmişler, dünya hayatını âhiret hayatına tekaddüm etmişler, dünyaya daha öncelik

⁴⁷ Matta, 13/36-43.

⁴⁸ Luka, 13/28-29.

⁴⁹ Luka, 13/18-21.

⁵⁰ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 155.

⁵¹ Yuhanna, 15/18-19.

vermişlerdir.⁵²

Sekülerleşme teorisinin amacının, kutsalı devre dışı bırakmak olduğunu kabul edersek, bu teorinin istediği amaca ulaşmadığını belirtmemiz gerekir. Her ne kadar, dinî anlayış ve davranışlarda değişme görülmüşse de din hiçbir zaman toplumların hayatından çıkmamıştır. Kilise ve ruhbanlık etkisini yitirmiş olsa da bir din olarak Hıristiyanlık mensuplarının hayatında olmaya devam etmektedir.

Sekülerleşme teorisine yapılan eleştirilerde, bu tezin pre-modern toplumdaki örgütlü dine bağlılığı abarttığı; sekülerleşme ile Hıristiyanlığın gerilemesi arasında paralellik olduğu, aslında bu ikisinin birbirinden farklı olgular olarak değerlendirilmesi gerektiğini gözden kaçırdığı iddia edilmiştir. Yaygın bir kanı olarak modernleşmeyle beraber, Hıristiyanlığın *dünyevî iktidarı* kaybettiği, bunalıma girdiği bilinmektedir. Fakat iktidarı gerçekte kaybeden bir kurum olarak kilise ve toplumsal tabaka olarak ruhbanlıktır; yoksa Hıristiyanlık, Batının hem dinî hem de bir kültür alanı olarak arka plandaki gücünü sürdürmektedir. Bugün Batı toplumlarında kendilerini *ateist hıristiyan* olarak adlandıranların olması bu realitenin en somut göstergesidir. Batı toplumları, ne kadar ileri seviyede dünyevi bir yapıya bürünmüş olsa da, hıristiyanlık, her durumda kültürün etkili bir ögesi ve dahası belirleyicisi olma özelliğini sürdürmektedir.⁵³

Hıristiyanlığın başlangıcında çeşitli arbede ve sıkıntılar arasında kulların halk tabakasından ziyade, duyulara dayalı nimet ve refah umudu azizlerin gönüllerini sarıyordu. Bunlar arasında sayılan kutupların en meşhuru, milâdî 4. yy. da Suriye'de yaşayan ve uhrevî nimet peşinde koşan kimselerin besteleyerek okudukları birçok tertiller yazan aziz Afraim'dir. O bir tertilinde şöyle diyor. “İyi kimselerin meskenlerini gördüm ki onlardan güzel kokular damlıyor, mis kokuları etrafa yayılıyordu. Her yanını güzel kokulu bitkileri ile meyve ağaçları sarıyordu. Kendini, kim, dünyanın sarhoşluğuna karşı muhafaza ederse, Firdevsin zevk ve eğlenceleri orada kendilerini bekler, kim ki kendini şehvetlerine karşı korursa, temizliğin merkezinde kendini güzellikler karşılar.”⁵⁴

İncil'de âhiret inancı sarih olarak zikredilmiştir. Mesela kıyametin kopmasıyla alakalı şu ifadeler yer verilir:

⁵² Deniz, “İslâm'da Ahiret İnancı”, s. 162.

⁵³ Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, s. 138-139.

⁵⁴ Abbas Mahmud el-Akkad, *Kur'an Felsefesi*, çev. Ahmet Demirci, S. 31, Nur Yay., yyy., ty., s. 93.

“... Güneş kararıp ay kendi ışığını vermeyecek ve yıldızlar gökten düşüp, göklerin kuvvetleri sarsılacaktır.”⁵⁵

Keza, İncil'de ruhun bedenle birlikte diriltilmesine ve cennet ile cehennemin maddi yönlerine de yer verilmiştir.

“Bedeni öldüren ama canı öldüremeyenlerden korkmayın. Canı da bedeni de cehennemde mahvedebilen Tanrı'dan korkun”⁵⁶

Hıristiyanlıktaki âhîret inancı ile İslâm'daki inanç ana hatları ile müşterektir. Kıyametin kopması, sûr sesi ile birlikte ölümlerin kalkması, cismâni haşır, hesap, cennet - cehennem mefhumları her iki dinde de mevcuttur. Fakat âhîretle ilgili ruhâni zevkler ile cismâni lezzetler arasındaki denge ve ahengin bulunduğu tek din, İslâm'dır. Bu açıdan, Kur'ân'daki âhîret inancıyla, Hıristiyan kutsal kitaplarının öne sürdüğü âhîret öğretileri ana hatlar dışında birbirinden farklılık gösterir.

Hıristiyan, İsa'nın getirdiği kurtuluşu bir inanç, mesaj, ders, öğrenilecek bir düşünce sistemi olarak görmemektedir. Fakat onun gelişinin kendisi bir kurtuluştur. O insanı bizatihi kurtarmak için gelmiştir. O'nun yaptığı kurtuluşu sağlamak veya cennete giden yolu göstermek olmamıştır. Ancak o, bizatihi ve sonuç olarak kurtuluşu gerçekleştirmiştir. Kurtuluş bir gerçekliktir, İsa'nın misyonu bir mesaj değildir fakat bir olaydır. Onun tarihi bir olay olarak gerçekleştirdiği bir iştir. Hıristiyanlara göre İsa'nın kendisi mesajdır, yani vahiydir. Dolayısı ile vahiy Allah'ın sözü değil, O'nun bir işidir.⁵⁷

Hıristiyanlıkta âhîret inancı tartışmasız kabul edilmiş, yeniden diriliş itiraz görmemiştir. Kutsal kitap İncil'de de âhîret hayatında mutlu olmak için insana, bu dünyada iyi insan olmayı, özellikle karşılıksız iyilik yapmayı, kötülükten uzak durmayı öğütlemektedir. İyilerin mükâfat alacakları, kötülerin cezalandırılacakları bildirilmektedir.

“Ama ziyafet verdiğin zaman yoksulları, kötürümleri, sakatları, körleri çağır. Böylece mutlu olursun. Çünkü bunlar sana karşılık verecek durumda değildirler. Karşılığı sana, doğru kişiler dirildiği zaman verilecektir.”⁵⁸

⁵⁵ Luka, 7/15-16.

⁵⁶ Bkz. Matta, 10/28; Markos, 9/43-48; Yuhanna, 21/28.

⁵⁷ Paçacı, *Kur'ân ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhîret İnancı*, s. 260.

⁵⁸ Luka, 14/13-14.

“Çağın sonunda da böyle olacak. Melekler gelecek, kötü kişileri doğruların arasından ayırıp kızgın fırına atacaklar. Orada ağlayış ve diş gıcirtısı olacaktır.”⁵⁹

“Ey engerekler soyu! Gelecek gazaptan kaçmak için sizi kim uyardı? Bundan böyle tevbeye yaraşır meyveler verin. Kendi kendinizi ‘biz İbrahim’in soyundanız’ diye düşünmeyin. Ben size şunu söyleyeyim. Tanrı İbrahim’e şu taşlardan da çocuk yaratabilir. Balta ağaçların köküne dayanmış bile. İyi meyve vermeyen her ağaç kesilip ateşe atılır.”⁶⁰

“Doğru olun, adam öldürmeyin, kardeşinize öfkelenmeyin.⁶¹ Zina etmeyin, bir kadına kötü gözle bakan bir adam yüreğinde o kadınla zina etmiş olur.⁶² Yalan yere ant içmeyin, Rabbin önünde ettiğiniz yeminleri yerine getirin.⁶³ Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeniyi geri çevirmeyin.⁶⁴ Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin.⁶⁵ Sadaka verirken ilan etmeyin, sol eliniz sağ elinizin ne yaptığını bilmesin, verdiğiniz sadaka gizli kalsın.⁶⁶ Duanızı gizli yapın.⁶⁷ Başkalarının suçlarını bağışlarsanız göksel Babanız da sizi bağışlar.⁶⁸ Oruç tuttuğunuz zaman (surat asarak) insanlara belli etmeyin.”⁶⁹

İncil’de bu dünyada biriktirilen malların geçici olduğu, asıl olanın âhiret için birikim yapmak olduğu bildiriliyor. Çünkü insanı kurtaracak olan âhiret yatırımdır. Ayrıca zenginliğin Allah’a kul olmaya engel olduğu vurgulanmıştır, dolayısıyla insan âhiret yurdunu tercih etmelidir.

“Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin. Burada güve ve pas onları yiyip bitirir, hırsızlar da girip çalarlar. Bunun yerine kendinize gökte hazineler biriktirin. Orada ne güve ne pas onları yiyip bitirir, ne de hırsızlar girip çalar. Hazineniz neredeyse yüreğiniz de orada olacaktır. Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez. Siz hem Tanrı’ya hem de paraya kulluk edemezsiniz.”⁷⁰

⁵⁹ Matta, 13/49-50.

⁶⁰ Matta, 3/7-10.

⁶¹ Matta, 5/20-22.

⁶² Matta, 5/27-28.

⁶³ Matta, 5/33.

⁶⁴ Matta, 5/42; Luka, 6/30.

⁶⁵ Matta, 5/44; Luka, 6/27-28.

⁶⁶ Matta, 6/2-4.

⁶⁷ Matta, 6/6.

⁶⁸ Matta, 6/14.

⁶⁹ Matta, 6/18.

⁷⁰ Matta, 6/19-24; Luka, 12/33-34; Luka, 16/13.

“Bu nedenle size şunu söylüyorum: ‘Ne yiyip ne içeceğiz?’ diye canınız için, ‘Ne giyeceğiz?’ diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemli değil mi? Gökte uçan kuşlara bakın! Ne eker, ne biçer, ne de ambarlarda yiyecek biriktirirler. Göksel Babanız yine de onları doyurur. Siz onlardan çok daha değerli değil misiniz? Hangi biriniz kaygılanmakla ömrünü bir anlık uzatabilir? Giyecek konusunda neden kaygılanıyorsunuz? Kır zambaklarının nasıl büyüdüğüne bakın! Ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler. Ama size şunu söyleyeyim, bütün görkemine karşın Süleyman bile bunlardan biri gibi giyinmiş değildi. Bugün var olup yarın ocağa atılacak olan kır otunu böyle giydiren Tanrı'nın sizi de giydireceği çok daha kesin değil mi, ey kıt imanlılar? ‘Öyleyse, ‘Ne yiyeceğiz?’ ‘Ne içeceğiz?’ ya da ‘Ne giyeceğiz?’ diyerek kaygılanmayın. Uluslar hep bu şeylerin peşinden giderler. Oysa göksel Babanız bütün bunlara gereksinmeniz olduğunu bilir. Siz öncelikle O'nun egemenliğinin ve doğruluğunun ardından gidin, o zaman size bütün bunlar da verilecektir. O halde yarın için kaygılanmayın. Yarının kaygısı yarının olsun. Her günün derdi kendine yeter.”⁷¹

Hz İsa'nın mesajı insanları hüküm gününe hazırlamaya yöneliktir. Bu dünyanın malı mülkü değersizdir, insanların kurtuluşa ermesi için ahlaki bir hayat sürmeleri gerekmektedir. İnsan yaptıklarından sorumludur ve bu sorumluluk duygusunu hep canlı tutmalıdır. Tevbe edip bu dünyanın geçici işlerine kapılmadan yaşanılan ve Allah'a tevekkül içinde geçen bir hayat, sonsuz güzellikler, hiç bitmeyecek nimetlerle mükafatlandırılacaktır.

Hz İsa, ruhta yoksul olanları, yaşlı, yumuşak huylu, doğru, merhametli, yüreği temiz olanları, barışı sağlayanları, peygambere inananları büyük mükafatla müjdelemektedir.⁷²

Hz İsa muhatablarından gösterişten uzak durup dinde samimi olmalarını, komşusunu seven, kardeşine kızmayan, düşmanına bile karşı gelmeyen onun için dua eden, bencilliği bir tarafa bırakıp diğergamlık duygusuna sahip bireyler olmalarını istemektedir. Ancak bu barış ortamı sağlanırsa, insanların Allah'ın katında güzel yerleri olabilir.

“Dar kapıdan girin. Çünkü yıkıma götüren kapı geniş ve yol enlidir. Bu kapıdan girenler çoktur. Oysa yaşama götüren kapı dar, yol da çetindir. Bu yolu

⁷¹ Matta, 6/25-34; Luka, 12/22-31.

⁷² Matta, 5/2-12.

bulanlar azdır.”⁷³

İnsanın nefesine galip gelip, Allah’ın emirlerini yerine getirmesi zor, meşakkatli bir iştir ancak bunu başarabilenler ebedi mükafatı kazanacaklardır.

“Kötü iş yapanlar sonsuz azaba, doğrular ise sonsuz yaşama gidecekler.”⁷⁴

Âhret kavramı muhatabların davranışlarını düzeltmek, kendilerine getirmek için hem müjde hem tehdit olarak kullanılmış, bireylere âhret hayatına motive olarak yaşam sürmeleri tavsiye edilmiştir. Bu tavsiyelere uyanları ve uymayanları bekleyen son, açık bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre insan geçici, her an bitebilecek ve sona ermesi kesin olan dünya hayatına meyletmemelidir. Gözü de kalbide öte dünyaya odaklanmalıdır. Kişi, bu dünyada dindarlık taslayarak değil, samimi bir şekilde dini emirleri yerine getirerek, dini yaşam tarzı haline dönüştürerek öte dünyada (hüküm günü) kazançlı çıkabilir.

“İnsanoğlu kendi görkemi içinde bütün melekleriyle birlikte gelince, görkemli tahtına oturacak. Ulusların hepsi O'nun önünde toplanacak, O da koyunları keçilerden ayıran bir çoban gibi, insanları birbirinden ayıracak. Koyunları sağına, keçileri soluna alacak. O zaman Kral, sağındaki kişilere, ‘Sizler, Babam'ın kutsadıkları, gelin!’ diyecek. Dünya kurulduğundan beri sizin için hazırlanmış olan egemenliği miras alın!”⁷⁵

“Sonra solundakilere şöyle diyecek: ‘Ey lanetliler, çekilin önümden! İblis'le melekleri için hazırlanmış sönmez ateşe gidin! Bunlar sonsuz azaba, doğrular ise sonsuz yaşama gidecekler.”⁷⁶

Bu ifadeler öte dünya anlayışını, yeniden dirilişi ve o gün herkesin yaptığına göre karşılık göreceğini bildirmektedir. Görüldüğü gibi İncil'deki ifadelerde güçlü bir âhret vurgusu olsa da, bu teoride olanın pratiğe ne kadar yansıdığı tartışmalı bir konudur. İncil'deki konuyla ilgili ayetlerin, dünya ile âhret kıyaslanamayacak derecede âhret yönü ağır basmıştır. Bütün malını ihtiyacı olanlar için harcamak, her durumda iyi ve hoşgörülü olmak, dünyada yiyecek-giyecek için kaygılanmamak, yarını bugünden düşünmemek gibi davranışlar âhireti kazandıracak davranışlardır. Ancak hıristiyan dünyasına baktığımızda, onların daha çok bu dünyaya yönelik bir

⁷³ Matta, 7/13-14; Luka, 13/24.

⁷⁴ Matta, 25/46.

⁷⁵ Matta, 25/31-34.

⁷⁶ Matta, 25/41,46.

hayat yaşadıklarını müşahade ediyoruz. Bu sebeple Hıristiyanlığın bugünkü öğretisinde dünya ve âhiret arasında bir denge göremiyoruz. Her ne kadar İncil'de âhiret vurgusu yoğun bir şekilde yapılmış olsa da, Hıristiyan kişinin ve devlet bazında ele alırsak hıristiyan devletlerin İncil'de istenildiği gibi âhiret odaklı yaşam tarzını içselleştirdiğini söylemek zordur.

Geleneksel hıristiyanlıkta mistisizmin hakimiyeti hissedilmekte ve dış dünya kötülenerik geri plana itilmektedir. Protestanlıkta ise, kutsallığın her çeşidine savaş açılmış, dünya olabildiğince yüceltilerek adeta tanrılaştırılmış, üretimin arttırılması tanrının insana verdiği bir görev gibi algılanmış ve bu durum dengelerin bozulmasına sebep olmuştur. Her iki durumda da denge kurulamamıştır.⁷⁷

Ruhaniliğın her çeşidine savaş açılması ve olabildiğince dış dünyanın sublime edilerek yüceltilmesi ve üretimin arttırılması fikri, tanrının insana yüklediği görev olarak telakki edilerek din alanındaki dengelerin altüst olmasına yol açmıştır. Hıristiyanlığın her iki versiyonu da denge firârisi yaşamaktadır.

2.3. CAHİLÎ ARAPLARDA DÜNYA – ÂHİRET

İslâm öncesi dönemde her kabile kendi özel tanrısına ibadet eder, fakat diğer kabilelerin tanrılarının da kendi bölgelerindeki gücünü tanırdı. Tanrıların yerleri, kabile göç ettiğinde değişmez, onların yerine gelenler tarafından da aynı tazim gösterilirdi, göç edenler, bayramlarda senede bir veya iki kere eski yerlerine gelip bu tanrıları ziyaret ederlerdi.⁷⁸

Cahiliye Arapları, bunların yanında Allah adını verdikleri yüce bir tanrının varlığına da inanmaktaydılar. Fakat bu inanç muğlaktı ve ona bağlılıkları da bununla ilişkili olarak zayıftı. Allah'a sadece tehlike anında dua eder ve tehlike geçince Allah'ı unuturlardı. O'nunla birlikte çok sayıda ikinci derecede tanrıya inanıp ibadet ederlerdi. Bu tanrıların Allah ile kendi aralarında aracı olduklarına inanırlardı.⁷⁹ Allahu Teala, bu durumu, Kur'ân-ı Kerim'de şöyle açıklamaktadır:

“...O'nu bırakıp kendilerine bir takım dostlar edinenler; Onlara bizi sadece

⁷⁷ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 62-63.

⁷⁸ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, AÜİF Yay., Ankara, 1957, s. 91.

⁷⁹ Ömer Faruk Yavuz, *Kur'ân ve Kıyamet*, Marifet Yay., İstanbul, 1997, s. 23.

*Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz, derler..*⁸⁰

Cahiliye Arapları ay, güneş, süreyya, zühre gibi gök cisimlerini de ilah olarak kutsuyorlardı.⁸¹ Cahiliye Arapları genellikle ölümden sonraki hayata inanmasalar da, bu dünyada kendilerine birçok tanrı edinmişlerdir.

Cahiliye dönemi Araplarda genel olarak toplumun etkin kişilerinde âhîret inancının olmadığı kaynaklarda belirtilmiştir.. Bu durum toplumun her ferдинin aynı inancı paylaştığı anlamına gelmez. Çünkü bazı Arap şairleri ölümden sonra dirilişe inandıklarını gösteren şiirler yazmışlardır. (Mesela, Ümeyye b. Ebi's-Salt) Ölümden sonra diriliş ve hüküm gününe inanç çok zayıf da olsa bu toplumda kendini göstermektedir. Nitekim müşrik Araplar, kendilerinden biri vefat ettiğinde, o kişinin mezarının başına bir deve bağlıyorlar, ona su ve yiyecek vermiyorlar veya bir çukur kazıp deveyi oraya indirip, deve ölene kadar onu mezar başında bekletiyorlardı. İnançlarına göre ölen kişiler *beliyye* (helak olan, yok olan) dedikleri bu deve üzerinde, *beliyyesi* olmayanlar ise, yaya halde tekrar dirileceklerdi. Yine Araplar, o dönemde mezarın başına deve yanına koyun ve inek de bırakıyorlar, hareket etmesini engellemek için, bir ayağını kestikleri bu hayvana el-akîra el-beliyye (yaralı, hareket edemeyen) adını veriyorlardı. Bu uygulama Cahili Arapların, gelecek hayat beklentisine sahip olduklarının önemli bir işareti olarak anlaşılabilir.⁸² Ayrıca *hanîf* diye adlandırılan ve yaygın inanç şeklini, yani şirki (putperestlik) reddeden insanların olması da âhîret inancına sahip kimselerin varlığına delildir. Ancak hâkim inanç, yeniden diriliş ve hüküm gününün olmadığı yönündedir. Kur'ân-ı Kerim'de bir çok yerde (26 yerde) Allah'a ve âhîret gününe imanın birlikte anılması hâkim görüşün ya da toplumda etkin kesimin tevhid inancını yaşamıyor olmasının kanıtıdır. Bu âyetler ile ilk olarak Allah'ın birliği ve âhîret hayatının varlığı konusunda, vahyin ilk muhatapları bilgilendirilmiş ve onların tevhid inancını kabul edip, sağlam temellere dayandırmaları hedeflenmiştir.

Câhiliye Araplarına göre, ölüm tam, eksiksiz bir yok oluşu ifade etmektedir. İslâm öncesi Arap şiirlerinde bu konu da yerini almıştır. Ölümle işlenen tema şiddetli ve acı bir kasvet, derin bir yokluktur. Himyer mezarlarında bulunan yazıtlar bunu en bariz bir şekilde yansıtmaktadır.

⁸⁰ 39/Zümer, 3.

⁸¹ Yavuz, *Kur'ân ve Kıyamet*, s. 23.

⁸² Türcan, *Kur'ân'da Âhîret İnancı*, s. 10.

*"İki Himyer Beyi şu mezarlarda yatan.
Bedenleri bozulmuş, kemikleri çürümüş
Ölümün eliyle düştü onlar, onunla mahvoldular
Ölüm, yeryüzünde kimse kaçamaz onun acısından
İşte topraktan yaratıldı bedenleri doğuşlarında onların ve yine
Toprağa döndü, yerin altına konduklarında."⁸³*

Bu şiirden de anlaşıldığı gibi ölüm, İslâmiyet öncesi cahili Araplar arasında tamamen yok oluş olarak görülmüştür. Cahili Araplar, ölümden sonrası ile pek ilgilenmemişlerdir. Çünkü onlara göre ölüm bir sondur. Bu düşünce yapısı tam bir materyalist düşünce yapısını çağrıştırmaktadır. Asrı saadetin materyalistleri de yeniden dirilişi ve âhiret hayatını inkâr eden cahilî Araplardır. Yine cahilî Arapların çoğuna göre, ölümden yani bu dünyadaki hayattan sonra bir hayat olamaz. Çünkü vücut toprağa girince çürür, toprağa dönüşür, ruh ise bir rüzgâr misali uçup gider. Bu düşünce *Nihilizmi* çağrıştırmaktadır.⁸⁴

İslâm'dan önce Araplar Allah'ın birliği öğretisi olan tevhitten uzaklaşmışlar, Allah'a diğer ilâhlarla ortak koşmuşlar, yıldızlara ve putlara tapmışlar, bunun sonucu olarak da âhiret gününde yeniden dirilmeyi ve ceza gününü inkâr etmişlerdir. Onların bu inkârları bu hayatlarının arkasında başka bir hayatın olduğunu kendilerine bildiren peygamberlik kurumunu da içeriyordu. Onların hayatları tamamiyle materyalizme dayanıyordu. Onlar ancak gözleriyle gördüklerine inanıyorlar, onlardan Allah'ın varlığını kabul eden olsa bile, yeniden dirilmeyi, sevap ve cezayı ve ebedîliği inkâr ediyorlardı.⁸⁵ Bu gerçeği Yüce Allah şu şekilde belirtmektedir:

"İnkâr edenler, tekrar dirilmeyeceklerini ileri sürerler. Ey Muhammed! De ki: Evet: Rabbime and olsun ki, şüphesiz diriltileceksiniz ve sonra, yaptıklarınız size bildirilecektir. Bu, Allah'a kolaydır."⁸⁶

"Ölen kimseyi Allah'ın diriltmeyeceği üzerine bütün güçleriyle Allah'a yemin ederler..."⁸⁷

"İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki hemen apaçık bir düşman kesilir ve kendi yaratılışını unuttur da 'çürümüş kemikleri kim yaratacak'

⁸³ Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 72-73.

⁸⁴ Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 72-73.

⁸⁵ Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 73.

⁸⁶ 64/Teğâbun, 7.

⁸⁷ 16/Nahl, 38.

diyerek, bize misal vermeye kalkar?"⁸⁸

"Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölüyoruz ve yaşıyoruz; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürükler, derler. Onların bu hususta bir bilgisi yoktur, sadece böyle sanırlar."⁸⁹

"İnkâr edenler dediler ki: Biz ve babalarımız toprak olmuş iken mi, gerçekten bizler mi (diriltilip) çıkarılacağız? Andolsun, bizler de bizden önce babalarımız da bununla tehdit edilmiştik. Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir."⁹⁰

"İlk ölümümüzden sonra artık bir şey yoktur. Biz ayağa kaldırılıp yayılacak değiliz."⁹¹

"Biz toprak olunca yeniden mi yaratılacağız?"⁹²

Bu ayetlerden de açık bir şekilde anlaşıldığına göre cahilî Arapların zihinlerinde ve kalplerinde öte dünya inancı ve dolayısıyla bu inanca ait kavram ve tasavvurlar -istisnalar hariç- bulunmamaktadır. Âhiret konusunda kesin bir olumsuzluk içerisindedirler.

Yüce kitabımızdan anladığımızı göre yeniden dirilmeyi ve âhiret hayatını inkâr eden müşriklerin inkâr sebepleri şunlardır:

Doğruya ve gerçeğe olan düşmanlıkları, kalplerinde kesif bir şekilde yerleşmiş günahlar, herhangi bir hudut ve ölçü tanımayarak hakka tecavüzleri, geçici dünya mallarına olan sonsuz hırsları ve sevgileri onları bu dünyaya meylettirmiş ve bu dünyanın arkasında olan hayatı inkar etmişlerdir.⁹³

"Yalanlayanların o gün vay haline! Onlar, kıyamet gününü yalanlamış olanlardır. Oysa onu mütecaviz günahkardan başka kimse yalanlamaz. Ona âyetlerimiz okunduğu zaman; -öncekilerin masalları- der. Hayır, hayır! onların kazandıkları kalplerini paslandırıp körletmiştir."⁹⁴

Diğer bir inkar sebebi de gerçeği inkar etmeleri ve kibirlenmede aşırılığa varmalarıdır: "Tanrınız tek bir Tanrıdır. Âhirete inanmayanların kalpleri bunu inkar eder; onlar büyüklük taslarlar. Onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da

⁸⁸ 36/Yâ-sîn, 77-78.

⁸⁹ 45/Câsiye, 24.

⁹⁰ 27/Neml, 67-68.

⁹¹ 44/Duhan, 34-35.

⁹² 13/Ra'd, 5.

⁹³ Özarlan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 74.

⁹⁴ 83/Mutaffifin, 10-14.

Allah'ın bildiğinde şüphe yoktur. O, büyüklük taslayanları sevmez."⁹⁵

Yüce Allah, dünya sevgisiyle dolmuş ve bu sebeple yeniden dirilmeyi inkâr eden bu insanların inanmaları için yeryüzünün mucizelerle doldurulmasının bir anlamının olmayacağını ifade eder:

*"Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıkmaya koyulsalar, yine 'gözlerimiz döndürüldü, biz herhâlde büyülenmiş bir toplumuz' derlerdi."*⁹⁶

Müşrik Araplardaki bu direnişin daha çok Ebû Cehil, As b. Vâil, Velid b. Muğire gibi Arap toplumunun önde gelen kesiminde görülmesinin sebebi, bu statükocu, düzenin devam etmesini isteyen kimselerin sosyal konumlarının ve menfaatlerinin sürekliliğini garanti altına almaya yöneliktir. İzutsu, Mekkelilerin âhirete karşı kayıtsız duruşlarını, onların *kabiliyetli, zeki, hayat dolu iş adamları* olarak müreffeh bir hayat yaşama arzularına bağlamaktadır.⁹⁷ Mekkelilerin Kur'ân'ın yeniden dirilme fikrine karşı olan bu negatif tavırları, ancak *bu iş adamı olma* zihniyetiyle açıklanabilir. Bu durum, onlarda varlıklı tüccarların kendine güvenme halini, Kur'ân'ın ifadesiyle *istiğnâ* (kendi başına buyruklu) halini meydana getirmişti.⁹⁸

Müşrik Araplar, uzun süredir yeniden dirilişin olacağını duymuşlardı ancak kendilerinin, babalarının ve dedelerinin hiçbirinde yeniden diriliş olayı gerçekleşmemişti. Öyle ki onların düşüncelerinde dirilişten söz eden ifadeler aklın doğrulamadığı, eskilerin hikayelerinden bir darbimeselden öte bir anlam ifade etmiyordu. Sadece onları korkutmak amacıyla insanlar arasında dolaştırılan bir sözden ibaretti.⁹⁹ Onların bu durumlarını Kur'ân aynen tasvir etmektedir:

*"Sizi yerde yaratıp yayan O'dur ve O'nun huzurunda toplanacaksınız. Diriltende, öldüren de O'dur. Gece ile gündüzün birbiri ardından gitmesi de O'nun emrine bağlıdır. Hala aklınızı kullanmaz mısınız? Hayır! Yine de öncekilerin dediklerini derler. Öncekiler; 'Ölüp toprak ve bir yığın kemik olduğumuzda mı diriltileceğiz? And olsun ki biz ve daha önce de babalarımız tehdit edilmişti. Bu öncekilerin masallarından başka bir şey değildir' demişlerdi."*¹⁰⁰

⁹⁵ 16/Nahl, 22-23.

⁹⁶ 15/Hicr, 14-15.

⁹⁷ Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, AÜİF Yay., 1975, s. 83.

⁹⁸ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 84.

⁹⁹ Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 75.

¹⁰⁰ 23/Mü'minûn, 79-83.

"Bu apaçık bir sihirdir; öldüğümüz, toprak ve kemik olduğumuz zaman, önceki babalarımız yahut biz mi dirileceğiz? Derler. (Ey Muhammed!) De ki; Evet, hem de zelil ve hakir olarak (diriltileceksiniz). O (diriltme) korkunç bir sestten ibaret olacak, o anda hemen onların gözleri açılıp etrafa bakacaklar."¹⁰¹

Bu zikri geçen ayetler dirilişi inkâr eden insanların zihinlerinde tahayyül ettikleri psikolojik durumu tasvir etmektedir. Onlar bu şekilde dirilişi uzak görüyordular.¹⁰² Buna göre, ölüm ile insanın varlığı tamamen yokluğa gömülmektedir. Bu ise, öldükten sonra hiçbir şey yoktur fikrinden doğan bir çeşit *Nihilizm*'dir.¹⁰³

Bu dünya hayatından sonra bir hayatın varlığı, insanların ölümden sonra tekrar diriltilip kaldırılmaları, müşriklerin Kur'ân öğretisi içinde en sert tepki gösterdikleri konulardan birisi olmuştur. Kur'ân'ın ilk ayetleriyle işlenmeye başlayan dirilme, haşr, hesap, Allah ile karşılaşma (liqa'u-ilah) gibi öğeler müşrik Arapları oldukça rahatsız etmiştir.¹⁰⁴

İnsan hayatının en önemli dönemi, hayatının son zamanlarıdır. Yani ölümdür. Cahiliyye Araplarına göre ölüm, en önemli konudur. İnsan hayatının başlangıcıyla fazla ilgilenmemişlerdir. Aslında düşünülseydi, doğal olarak insanın başlangıcı Allah'a bağlanırdı. Onlara göre insan da mevcudiyetini Allah'ın yaratmasına borçludur. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir ayrıntı var. Câhiliye Araplarına göre; insan yaratılınca, yaratısıyla bağlarını tamamen koparır. Ve yeryüzüne geldiği andan itibaren hayatını, varlığını, çok daha güçlü başka bir patronun eline koyar, onun egemenliğine girer. Bu diktatör patronun egemenliği, insanın ölümüne kadar devam eder. Ölüm de insana, yaşadığı müddetçe, zulmü altında feryat ettiği bu zalim diktatörün son darbesidir. Bu zalim diktatörün adı *dehr* (zaman) dır.¹⁰⁵

İslâm öncesi Araplar arasında hakim olan bu ölüm telakkisine göre , ölümler birlikte, beden yok olmaktadır. Ruhun akıbeti konusunda ise kesin, açık seçik bir inanca rastlamıyoruz. Bununla birlikte Draz, müşrik Arapların ruh anlayışları hakkında bize ipucu verebilecek *hame* inanışını şöyle aktarmaktadır: "*Elimizde*

¹⁰¹ 37/Sâffât, 15-19.

¹⁰² Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, s. 75.

¹⁰³ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 83.

¹⁰⁴ 96/Alak, 6-8; 102/Tekasür, 8.

¹⁰⁵ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 118.

ölümünden sonra ruhun bir çeşit hayat yaşadığına dair müşrik Arapların mübhem bir fikre sahip olduklarını ileri sürmeye imkan veren bir takım deliller mevcuttur. İnançlarına göre katili bulunup da intikamı alınmayan bir kişinin ruhu, hame kuşu şekline girer, geceleri maktulün mezarı üzerinde uçar ve intikamı alınuncaya kadar durmadan 'bana içecek verin, bana içecek verin' diye öter ve intikamı alınınca gidermiş” Rivayetler üzerinde daha fazla inceleme yapılırsa, sadece öldürülen kişinin değil, her ölünün ruhunun kuşa döndüğü görülür. Bunların ne kadar süre böyle kaldıkları, ne yaptıkları ve nereye gittikleriyle ilgili çok az bilgi mevcuttur..¹⁰⁶

Yukarıdaki bilgi (hame inancı) Araplardaki ruh anlayışının, hiçbir zaman ba's, haşr ve hesap gibi safhaları ihtiva etmediğini göstermektedir. Yine ruhun ölümsüz olduğu gibi bir düşünce görülmemektedir. Ruhun bir süre daha kuş olarak varlık kazandığı hame inancında bile ruhun bu varoluşunu sonunda takip edememekte ne olduğunu ne olacağını bilememekteyiz. Sonuç olarak bu bilgi de bizi müşrik Arapların, insanın bedeni gibi, ruhun da ölüm ile birlikte yok olduğuna inandıkları fikrine ulaştırmaktadır.¹⁰⁷

Hz. İbrahim'in dini üzere olduklarını savunan müşrikler, Hz İbrahim 'in (a.s) şeriatının emir ve yasaklarından çok uzaktılar. Onun getirdiği bütün ahlakı ihmal etmişlerdi. Günahları çok artmıştı. Kendi aralarında ve putperestler arasında görülen âdet ve gelenekler dinî hurafelere dönüşmüş ve bu durum dinî, siyasî ve toplumsal hayatta derin etkiler bırakmıştı.¹⁰⁸

Arapların en çok itiraz ettiği konu âhîret hayatıydı. "*Bu dünya hayatımızdan başka hayat yoktur.*"¹⁰⁹ diyen insanlara Kur'ân çeşitli deliller getirmiş ancak ampirik doğrulama yoluna gitmemiştir. Çünkü Kur'ân *gayba iman* esasını zedeleyeceğinden dolayı, ampirik doğrulamaya dayanan imanı tasvip etmemektedir. Bu yüzden Hz. Muhammed (s.a.s)'in tebliğini bu tür doğrulamalarla destekleme yolunu tercih etmemiştir. Başka bir ifadeyle evrende olup biten her şeyi Yaratıcı Kudret'in varlığına *işaret* (ayet) sayan Kur'ân, mantıkçı pozitivist anlayışın istediği anlamda bir doğrulamayı gereksiz ve bir bakıma *ilkel* bulmaktadır.¹¹⁰

Anlaşıldığına göre cahilî Araplarda âhîret inancıyla ilgili farklı görüşler

¹⁰⁶ Paçacı, *Kur'ân ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhîret İnancı*, s. 64-65.

¹⁰⁷ Paçacı, *Kur'ân ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhîret İnancı*, s. 65.

¹⁰⁸ Fûri, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*, s. 46.

¹⁰⁹ 45/Câsiye, 24.

¹¹⁰ Mehmet S. Aydın, *Âlemden Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s. 27-28.

mevcuttur. Büyük çoğunluk Kur'ân'ın da yer verdiği gibi âhireti şiddetle inkar ediyordu. Bunun yanında, konuya şüpheyile bakan, kesin bilgi olmasa da hurafe türünden, ölümden sonra hayat ile ilgili bir takım inançları olan kişiler de vardı. Ayrıca çok az sayıda, kendilerine intikal eden ve şahsi düşünceleriyle Allah'a ve âhiret gününe inanan hanifler de vardı.¹¹¹

İslâm öncesi (câhiliye) şiir, bedensel zevk ve haz türküleriyle doludur. Cahili Araplar için en yüksek haz kaynağı şarap ve kadındır. Cahiliyye şiirinin içeriğini hep bu konular oluşturur. Hz. Peygamber (a.s), işte böyle zevk için yaşayan, ahlâki değerleri yerle bir olmuş bir nesile, gelecek hayat (âhiret) inancını tebliğ etti. Çevresinde azgınlık, adaletsizlik, şımarıklık, zevk peşinde koşma ve dünyevîlik dışında hiçbir şey yoktu.¹¹² Kur'ân, onların ölümden sonraki hayata karşı kayıtsız olmalarını şöyle anlatır:

*"... Onlar dünya hayatı ile şımarıldılar. Oysa, âhiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir."*¹¹³

Dünya zevkine dalmış, hak adalet tanımayan, menfaatine göre yaşayan ve bu düzeni elinde bulunduran insanların bir hesap gününe inanmalarını beklemek zordur. Bu şekilde yaşam tarzını benimsemiş insanlara, 'haksızlık yapmayın, kul hakkına girmeyin, insanlara yardım edin, güç otoriterliği yapmayın, Allah katında insan olarak kimsenin kimseye üstünlüğü yoktur, ancak yaptığımız güzel işlerle değerimizi arttırırız' denildiğinde onların hoşuna gitmez. Çünkü bu söylemler onların dünyadaki düzenlerini, güçlerini sarsacaktır. Bu sebeple, Peygamber Efendimiz'in (a.s) tebliğ ettiği âhiret inancına, şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu itirazlar daha çok toplumun ileri gelenleri tarafından yapılmıştır.

2.4. HANİFLİKTE ÂHİRET VE KIYAMET

Hz. İbrahim ve İsmail (a.s) Arap yarımadasında bölge halkına ilâhî bir din olan Haniflik dinini öğretmişlerdi.¹¹⁴ *"...Biz hanif olan İbrahimin dinine uyarız..."*¹¹⁵

¹¹¹ Güllüce, *Kur'ân'ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, s. 66.

¹¹² Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 138.

¹¹³ 13/Ra'd, 26.

¹¹⁴ Yavuz, *Kur'ân ve Kıyamet*, s. 17.

¹¹⁵ 2/Bakara, 135.

"*Ve (bana) hanif olarak yüzünü dine çevir, sakın müşriklerden olma, diye (emredildi).*"¹¹⁶ "... Doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy! O müşriklerden değildi"¹¹⁷ ayetlerinden Hz İbrahim ve İsmail (a.s)'ın dininin Haniflik dini olduğu anlaşılmaktadır. Cahiliye Araplarının hepsinin, Arabistan'a putperestliği sokan Amr b. Luhay el- Huzai'den¹¹⁸ önce Hz. İbrahim (a.s)'ın dini üzereydiler. Ancak Amr b. Luhay bu dini bozmuş ve putperestliği yaygınlaştırmıştır.¹¹⁹

Huzaa reisi Amr b. Luhay iyilik etme, sadaka ve dini vazifelere bağlılık gibi bazı şeyler icat etmiş, insanlar da onu sevmiş, değerli alimlerden ve büyük velilerden zannederek ona bağlanmış.¹²⁰

İbn-i Hişam diyor ki: "Bilgi sahibi bazı kimseler bana şunları anlattılar; Luhay oğlu Amr bir gün bazı işlerini görmek üzere Mekke'den çıkıp Suriye'ye uğradı. O zaman Amalikalıların oturduğu Belka ülkesindeki Muab'a geldi. -Amalika Nuh oğlu Sam oğlu Laviz oğlu İmlâk'ın soyundandılar. İmlâk'a İmlik'de denir- Orada Amalikanın putlara taptıklarını görünce; Taptığınızı gördüğüm bu putlar nedir? diye sormuş. Onlar da; 'Bunlar bizim taptığımız putlardır. Onlardan yağmur yağmasını dileriz yağar. Bize yardım etmelerini dileriz, ederler.', cevabını verdiler. Bunun üzerine Amr onlara; Arap ülkesine götürmek üzere, orada Arapların tapmaları için bu putlardan birini bana vermez misiniz? demiş. Onlar da kendisine Hübel adında bir put vermişler. Amr bu putu Mekke'ye götürüp dikmiş ve halka, ona tapmalarını ve onu ululamalarını emretmiş."¹²¹

Putu tapmaya başlamakla ilgili bir başka rivayet de şöyledir: İbn-i İshak, eserinin, İsmailoğullarının İbrahim Peygamberin dinini bırakarak putlara tapmaya başlayışlarını anlatan kısmında bu hususta şöyle diyor: "Mekke, İsmailoğullarına dar gelip diğer bölgelerde bir yurt aramak için Mekke'den ayrılan herkes kutlu tapınağa (Kâbe) saygı sebebiyle oradaki taşlardan bir tanesini yanında alıp götürürdü. Mekke'den ayrılanlar, indikleri veya gittikleri yerde bu taşı bir yere koyar ve

¹¹⁶ 10/Yunus, 105.

¹¹⁷ 16/Nahl, 123.

¹¹⁸ Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Luhay", *DİA*, C. III, TDV Yay., İstanbul, 1991, s. 87-88.

¹¹⁹ Yavuz, *Kur'ân ve Kıyamet*, s. 17.

¹²⁰ Fûri, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*, s. 39.

¹²¹ İbn-i Hişam, *es-Sîret-ün Nebeviyye*, çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay, AÜİF Yay., Ankara 1971, s. 48.

Kâbe'nin etrafında dolaştıkları gibi bu taşın etrafında dolaşırlardı; bu suretle yavaş yavaş hoşlarına giden veya beğendikleri başka taşlara tapma âdeti ortaya çıktı. Bundan sonra nesiller birbirini takip etti, eski dinlerini unuttular, Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in dinini başka bir dinle değiştirmiş oldular, putlara taptılar ve daha önceki milletlerin, düştükleri sapıklıklara düştüler. Bununla beraber aralarında, Hz. İbrahim zamanından beri devam edegelen bazı kalıntılar vardı ki, bunlar Hz. İbrahim'in dininden olmayan bazı şeyleri bu dinle karıştırmakla beraber Kâbe'ye saygı göstermek, onun etrafında dolaşmak (tavaf), ona hac ve umre amacıyla gitmek Arafе ve Müzdelife dağlarında durmak, kurban kesmek üzere develer götürmek, hac ve umre zamanlarında telbiye etmek gibi Hz. İbrahim'in dini icabı olan gelenekleri yerine getirmeye devam ettiler."¹²² Ancak bu kimseler kendilerine Hanif ismini verdikleri halde, ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmamışlardı, aralarındaki bağ pek kuvvetli değildi, ayrı mabetleri yoktu. Bunlar bir arayış içindeydiler ve bir kurtarıcı bekliyordular. Hatta onlardan bazıları kendilerinin peygamber olacağını dahi ummaktaydı.¹²³

Şiir ve metinlerden, Haniflerin âhiret, tekrar diriliş, kıyamet günü, cennet – cehennem gibi inançlara sahip oldukları anlaşılıyor. Hanif olan Ümeyye b. Ebi's-salt, bir şiirinde ölüm ve tekrar diriliş (ba's-ü ba'd el-mevt) ile ilgili şunları söylemiştir.

*"Geçmiş olaylarda bir ibret görüyor musun? Ey kalbim! Kötülükleri bırak, kör olma, yolunu şaşırma, ölümü ve öldükten sonra tekrar dirilmeyi hatırandan çıkarma (ondan daima kork). Gelmiş ve geçmiş zamanın aldattığı kimselerden olma, çünkü sen, üzerinde yaşayan insanları aldatmakta olan bir dünyadasın. Bu dünyada (senin, için) kalbi kinle yanıp tutuşan bir düşman vardır."*¹²⁴

Kus b. Saide, kıyamet günü, sûr, haşır, cennet ve cehennemden bahsettiği meşhur hutbesinde şöyle diyor:

"Ey İyad topluluğu! Nerede Semud ve Ad? Nerede babalar, dedeler? Hepsinin gideceği bir yer var. Kus, kulların Rabbına, yeryüzünü uzatıp yayana yemin eder ki,

¹²² Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, s. 92.

¹²³ Şaban Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Se-Da Yay., Ankara, 1985, s. 151.

¹²⁴ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, s. 154.

çağrı gününde tek başınıza olduğunuz halde haşrolunacaksınız. Sur'a üflendiği, borazan çalındığı, yeryüzü aydınlandığı, öğütçü öğüt verdiği, ümitsizin ümit pırıltıları kaybolduğunda, dikkatli dikkat kesildiğinde, adaletin ölçüldüğü ve iyiliğin-kötülüğün hatırlatıldığı gün, apaçık doğrudan parlak nurdan vazgeçenin vay haline! Kudret sahibi hükmettiğinde, uyarıcı şahitlik ettiğinde, yardımı dokunacak kişinin uzaklaştığında, eksiklik (hata-günah) ortaya çıktığında bir grup cennete bir grup da alevli ateşe (cehenneme) gidecektir.¹²⁵

Bu alıntılardan anlaşıldığına göre haniflerde sūr, yeniden diriliş, hesap, mizan, cennet-cehennem inançları bulunmaktadır. Ancak sayıları az olduğu ve bir araya gelip birlik oluşturamadıkları için, bu inanca sahip kişiler o toplum içinde istisna olarak kalmışlardır. Yine de âhiret inancına sahip insanların olması, toplumun bu inanca da yabancı olmadığını gösterir. Ancak cahilî Araplar, dünya hayatını tercih ederek, âhiret inancını hayatlarının dışında tutmuşlardır.

Sonuç olarak, Yahudilik ve Hıristiyanlık'ın kutsal metinlerinde muharref olmalarına rağmen, âhiret inancına dair ayetler mevcuttur. Bu inanç Yahudilikte daha belirsiz, Hıristiyanlıkta daha belirgin olarak yerini alır. Ancak, her ne kadar bu inanca sahip olsalar ya da kutsal metinlerinde yazsa da, âhiret inancı bu dinlerin mensuplarında form değiştirmiştir. Yahudilikte, Yahudilerin mükafatlandırılacağı bir âhiret inancı, Hıristiyanlıkta ise Hıristiyanların kurtuluşa ereceği bir âhiret inancı mevcuttur. Bu dinlere mensubiyet, kurtuluşa erme vesilesi olduğuna göre, bu insanların âhiret için kaygılanmalarının lüzümü da kalmamıştır. Bu sebeple bu dinin mensupları genel olarak seküler bir hayat tarzını benimsemiş, hatta Yahudiler ideolojik olarak bütün güçlerini ve kabiliyetlerini vadedilmiş topraklarda devlet kurup, bütün dünyaya hükmetmek için kullanmaktadırlar. Bu dinler için dünya-âhiret dengesinden bahsetmek mümkün değildir.

Câhili Araplarda ise öldükten sonra ruhun yaşadığına inandıklarına dair birkaç uygulama olsa da belirgin bir âhiret inancı yoktur. Bu toplum içinde az sayıda Hz İbrahim'in dinine göre yaşayan, tevhid ve âhiret inancına sahip kişiler vardı. Ancak bu kişiler azınlıkta olduğu ve birlik oluşturamadıkları için bu inançları toplum

¹²⁵ Yavuz, *Kur 'ân ve Kıyamet*, s. 21.

üzerinde etkili olmamıştır. Genel olarak İslâm'dan önceki Arap toplumu seküler bir hayat sürmekteydi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

Bu bölümde Gazâlî'nin hayatına ve eserlerine özet olarak değindikten sonra Gazâlî'nin dünya ve âhirete bakış açısını değerlendireceğiz. Elbette Gazâlî çok yönlü bir düşünür olması sebebiyle bir çok alanda eserler vermiş, analiz, sentez, eleştiri yapmıştır. Ancak biz tez konumuzla daha çok ilgili olan ve kısa adı *İhyâ* diye tabir edilen eserini baz alarak onun dünya-âhîret dengesi konusundaki fikirlerini inceleyeceğiz.

Gazâlî, halk için kaleme aldığı *İhyâ* eserinde dünyanın kötülüğüyle ilgili bir başlık açmış ve bu başlık altında konuyla ilgili, hadis, sahabe ve âlimlerin sözlerini eserine almıştır. Bu örnekler ile dünyanın değersiz olduğuyla ilgili tezini desteklemeye çalışmıştır. Gazâlî'nin naklettiği bazı hadisler hakkında sahih olmadığına dair tartışmalar olsa da, bizim konumuzun sınırları gereği bu konuya değinilmemiştir. Burada asıl mevzumuz Gazâlî'nin dünya ve âhirete bakış açısidir. Gazâlî zayıf ya da uydurma olduğu söylenen ya da böyle bir ihtimal olan rivayeti eserinde kullanmışsa, bu da yine bize onun konuya bakış açısıyla ilgili fikir vermesi açısından önemlidir.

3.1. GAZÂLÎ'NİN HAYATI

Gazâlî, 450 (1058) senesinde Büyük Selçuklu Devleti hakimiyeti altında yer alan, İran'ın Horasan bölgesinde, yetiştirdiği ilim adamları ve devlet adamlarıyla bilinen Tûs vilayetinde (bugünkü Meşhed) dünyaya geldi. 451'de (1059) doğduğuna dair bir bilgi varsa da bu rivayet zayıf bir rivayettir. Zeynüddin, Hücetülislâm gibi lakaplarla anılır. Künyesi Ebû Hâmid'dir ancak onun Hâmid isminde bir oğlunun olup olmadığı bilinmemekte, eğer varsa küçükken vefat etmiş olabileceği düşünülmektedir. Ortaçağ Batı skolastiklerince, Abuhamet ve Algazel diye bilinmekteydi. Doğduğu kasabaya nispet edilerek Tûsî diye de anılır ancak, onun ismini bile unutturacak derecede meşhur olan nisbesi Gazzâlî'dir (Gazâlî).¹

¹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, C. XIII, TDV Yay., İstanbul, 1996, s. 489.

Tûs şehri o dönemde çeşitli fikir akımı rüzgarlarını bir arada bulundurduğundan dolayı insanların ruhlarında Tûs şehrinin bir yeri vardı. Bu fikir akımlarıyla eğitim kurumları ve tasavvuf hareketleri gelişti.²

Bazı rivayetlere göre yün işleriyle meşgul fakir bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Gazâlî'nin³ babası, Gazâlî ve kardeşinin eğitimine büyük önem verdi.⁴ Babası ölüm döşegindeyken, bir derviş dostuna oğlu Gazâlî ile kardeşi Ahmed'e bakması için vasiyet etmiş, biriktirdiği az miktarda parayı, çocuklarını emanet ettiği dostuna verirken şöyle demişti: “Okuma-yazmayı bilmemem benim için büyük bir teessüf sebebi olmuştur. Bende eksik kalanı, benim yapamadığımı bu iki oğlumun yapmasını arzu ediyorum.”⁵

Gazâlî ile kardeşinin bakımını üstlenen Derviş, onlara okuma-yazma öğretti ve ahlakî gelişimleriyle meşgul oldu. Ancak, az bir zaman sonra, babalarının bıraktığı az miktardaki para bitiverip de çocuklara bakamaz duruma gelince onlara şöyle dedi: “Bilesiniz ki adınıza bana emanet edilmiş olan paranın tümünü sizin için harcadım. Ben yoksul bir adamım, malım yok ki size bakayım. Bana göre sizin için en iyisi bir medreseye başvurmanızdır. Çünkü sizler talebesiniz, orada size bakarlar.”⁶

Gazâlî ile kardeşi dervişin dediği gibi yaptılar. Bu hareket onlara hem saadet sağlamış ve hem de yüksek derecelere ulaştırmıştır. Gazâlî'nin kendisi o günleri anlatırken şöyle diyor: “Allah rızası dışında bir maksadla ilim aramaya koyulduk; fakat ilmin kendisi, Allah rızası dışında bir maksada alet olmadı.”⁷

Gazâlî, çocukluğunun Tûs'da geçen döneminde Ahmed Razkani'den biraz fıkıh okudu. Sonra Ebu Nasr İsmaili'ye talebe olmak amacı ile Cürcan'a gitti. Bir süre bu âlimin derslerini dinleyip bazı eserlerini kopya ettikten sonra tekrar doğum yeri olan Tûs'a döndü. Burada üç yıl kaldı. Bu üç yılı Cürcan'dayken öğrendiği bilgileri tazeleyip pişirmekle geçirdi. Daha sonra Nişabur'a dönerek İmâm'ul Haremeyn'in talebesi oldu. Burada fıkıh, hilâf, cedel, usul'u fikh, usûlüddin, mantık gibi ilim

² Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar* (Düşünmede Doğru Yöntem), çev. Ahmet Kayacık, Ahsen Yay., İstanbul, 2002, s. 11.

³ Cağfer Karadaş, *Gazzâli*, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s. 41.

⁴ Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, s. 11.

⁵ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Salih Uçan, Kayıhan Yay., İstanbul, 2008, s. 9.

⁶ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 9-10.

⁷ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 10.

dallarında uzmanlaştı. Ayrıca hikmet ve felsefe okudu. Bu ilim dallarının ne demek istediğini anlayacak ve onların görüşlerine karşı çıkanların iddialarını çürütecek dereceye vardı. Bu yüzden hocası İmam'ul Haremeyn ona “*Engin Deniz*” adını takmıştı.⁸

Gazâlî, Haçlı Seferleri ve Kudüs'ü Müslümanların kaybetmesi gibi bir tarihte ve İslâm dünyasına etki eden bir dönemde yaşamış olsa da, onun hayatını ve düşüncelerini incelerken, üzerinde durulması gereken temel konu, Abbasi hilafetinin üzerindeki Büyük Selçuklu Devleti egemenliği ve Batınî-İsmailî hareketlerdir.⁹

Gazâlî'nin girmeyi çok arzu ettiği o dönemin gözde Nizamiye medreseleri, Nizamülmülk'ün, siyasal ve toplumsal yeniden yapılandırma projesi çerçevesinde sünnî doktrin'in karşıt görüşlere karşı müdafaası, yaygınlaştırılması ve kuvvetlenmesi için inşa ettirilmişti. Eş'arîlik ve Şafîlik eğitimi veren bu medreselerin en önemlilerinden birisi de ünlü Eş'arî ve Şafîî bilgini Cüveynî ile aynı mezhebe mensup ünlü sûfî Kuşeyrî'nin öğrencisi olan Ebû Ali Farmadî'nin üstad (öğretim üyesi) olarak görev yaptığı Nişâbur Nizamiyesi idi. Gazâlî bu medreseye girdi ve kısa zamanda başarılı bir öğrenci olduğunu gösterdi. Adı geçen her iki âlimi beğenmek ve onlardan etkilenmekle birlikte Gazâlî kelamcı olan Cüveynî'den daha çok etkilendi; düşüncesini ve hayatını o istikamette devam ettirdi. Ölümüne kadar da hocasının ders halkasından (sınıfından) ayrılmadı. Tûs ve Cürcan'da elde ettiği birikim ve buradaki gayreti sonucu halkanın en gözde öğrencisi konumuna yükseldi. Böylelikle daha öğrenciliği sırasında bilimsel anlamda iyi bir şöhrete ulaştı. Nitekim h.478 yılında hocasının vefatı üzerine, medreseden ayrılmasının akabinde, Nizamülmülk tarafından karargâha kabul edilmesini ve orada danışmanlık görevine getirilmesini, kazandığı bu şöhretin sonucu olarak görmek gerekir. Bu yeni görevi ile Gazâlî, Nizamülmülk'ün politikasının yapıcı ve uygulayıcı unsurları arasında yerini almış oldu. Burada Nizamiye'de öğrendiği teorik birikimi pratiğe dökme imkanı bulmakla kalmadı, dönemin ünlü devlet ve siyaset teorisyeni Nizamülmülk'ten de önemli ölçüde istifade etme fırsatı yakalamış oldu. Nizamülmülk, önceki vezirin (Amîdülmülk el-Kundûrî) aksine sünnîliği güçlendirmenin yolunun eğitimden

⁸ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 9-10.

⁹ H. Kübra Yücedoğru, Vejdî Bilgin, “Onbirinci Yüzyılda Siyasal Gerçeklik ve İslâm Siyaset Düşüncesine Etkisi”, *UÜİFD*, C. XVII, S. 2, Bursa, 2008, s. 737.

geçtiğini görmüş ve bunu politikasının âdeta eksenini kılmış; karargâhını bile bir eğitim, münazara ve araştırma merkezi haline getirmişti.¹⁰ Nizamülmülk'ün huzurunda yapılan toplantılar ilim ve fikir adamlarının buluşma yerleri idi. Gazâlî bu toplantılarda ileri gelen âlimlerle münazaralar yaptı. Bu münazaralarda karşısına çıkanları yendi. Sözleri ile onları susturunca, hepsi Gazâlî'nin üstünlüğünü kabul ettiler. Bunun üzerine Nizamülmülk'ün de saygısını kazanınca ünü her tarafta duyuldu. Yaygın bir şöhretin sahibi oldu.¹¹ Gazâlî genç çağında, böyle bir entellektüel ortamda geçirdiği altı yıl içinde, bu ilim çevresinden, iyi yetişmiş ilim ve fikir insanlarından yararlanma, ayrıca yaptığı ilmî mütalâ ve münakaşalar ile başarısını ve şöhretini arttırma imkânı buldu. Gazâlî'nin zekasını ve ilmini keşfeden, büyük bir siyaset ve devlet adamı olan Nizamülmülk, hem mensup olduğu şâfi mezhebini kuvvetlendirmek, hem de hatta daha da önemlisi, sünnî yönetime isyan eden ve İslâm dünyası için önemli bir tehlike arzeden batınî hareketini engelleme planı açısından Gazâlî'yi uygun bir kişi olarak görmüş olabilir. Bu sebeple Gazâlî vezirin desteğini almıştır.¹²

Gazâlî böyle bir ortama katılmakla hem bilgi ve birikimini test etme ve geliştirme hem de kendisini ispat etme imkânı bulmuştu. Hocası Cüveynî'nin ölümüyle (578/1085) Karargâha katıldığında Gazâlî, henüz 28 yaşında genç bir âlimdi. Onu genç yaşta bu noktaya kadar taşıyan gayreti, birikimi ve en önemlisi de bir hedef ve kaygısının bulunması idi. Onun bu özellikleri kazanmasında, hocası Cüveynî'nin büyük payı bulunduğunu da söylemek gerekir. Çünkü Cüveynî, bütün bir İslâm düşünce geleneğini sahiplenen ve istisnasız hepsinden istifade eden geniş bir düşünce yelpazesine sahipti. (Sözgelimi onun, Sünnî-Eş'arî gelenek içerisinde yer almakla birlikte, sıfat görüşünde Mutezilî Ebû Hâşim el-Cubbâî'nin -ö.321/933- 'ahval teorisi' ni benimsemesi bunun açık delilidir.) Gazâlî de hocasının yolunu ve yöntemini benimsemiş, bütün İslâm düşüncesini kucaklayan bir anlayış içerisinde hareket etmiştir.¹³

Gazâlî, Nizamülmülk'ün karargâhında altı yıl müşavir ve hukuk danışmanı

¹⁰ Karadaş, *Gazzâli*, ss. 43-45.

¹¹ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 10-11.

¹² Çağırıcı, "Gazzâlî", XIII, s. 491.

¹³ Karadaş, *Gazzâli*, s. 45-46.

olarak çalıştı. Gayreti, çalışkanlığı ve başarıları ile vezirin takdirini ve güvenini kazandı. Münazaralardaki üstünlüğü göz doldurduğu gibi, o yıllarda yazdığı eserler de beğeni topladı. Böylesine parlak başarılar yeni bir görevin tevdi edilmesini de peşi sıra getirecekti. Nitekim Bağdat Nizamiyesi başmüderrisi Ebû İshak es-Şirazi'nin 476/1091 tarihinde ölümünden sonra yerine atanan kişilerin, eski müderris kadar yeterlilik gösterememeleri üzerine Nizamülmülk, Gazâlî'yi 484/1091 yılında henüz 33 yaşında iken dönemin en önemli bilimsel ünvanı olan '*başmüderrislik*' ünvanı ile bu medreseye tayin etti. Bağdat'a varınca büyük bir coşkuyla karşılandı. Çünkü kendi gelmeden önce şöhreti buraya ulaşmıştı. Orada takdis edilmeyi andıran bir saygıya mazhar oldu. Sübkî'nin deyişi ile 'itibarı emirleri, melikleri ve vezirleri geride bıraktı.' Yine çağdaşlarından biri olan Abdülgafir-i Farisi'nin ifadesi ile, Horasan'ın imamı olduktan sonra Irak'ın da imamı oldu.¹⁴ Hitabeti, açıklama yeteneği, otoriter kişiliği ve karizması genç bilginin Bağdat'ta çok kısa zamanda kendisini kabul ettirmesine, beğeni toplamasına ve şöhret bulmasına yardımcı oldu. En önemlisi de, vezirin özel himayesinin hep arkasında olduğu duygusu kendine olan güveninin pekişmesini sağladı.¹⁵

Medresede üç görevi birden yerine getirdiği ifade edilmektedir. Birinci görevi, bulunduğu kurumun gereği olarak medresenin yönetim ve eğitim işleri, ikincisi Cürcan'da başladığı ve Nişabur Nizamiyesi ile karargâhta sürdürdüğü telif faaliyeti, üçüncüsü ise karargâha intisap ile yüklendiği sünîliği güçlendirme ve buna yönelik tehdit ve tehlikeleri bertaraf etme siyaseti gereği çalışmalar yapma. Dönemi ve sonrasına olan etkisi dikkate alındığında, bu üç görevi de başarıyla yerine getirdiği kolaylıkla söylenebilir.¹⁶

Gazâlî şöhretin zirvesine ulaştı. Maddi yönden dünya ayaklarının altına serildi. Ayrıca şöhret açısından da öyle oldu. Bunların yanında nüfuz bakımından da zirveye ulaştı. Nitekim kendi; “devlet adamlarına yakın olan herkes, onların bana göstermiş olduğu ilgiyi, üzerime düşüşlerini, buna karşılık benim onlara yüz vermeyişimi ve sözlerine aldırış etmeyişimi yakından gördüklerini” ifade etmiştir.¹⁷

¹⁴ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 10-11.

¹⁵ Karadaş, *Gazzâli*, s. 46.

¹⁶ Karadaş, *Gazzâli*, s. 47.

¹⁷ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 11.

İmam bir süre bu imkanlardan faydalandı. Anlaşılan bu süre pek uzun olmadı. Şiddetli ve güçlü bir dalga Gazâlî'yi içinde yaşadığı nimet, şöhret ve itibar ortamından kopararak uzlet ve inzivaya sürükledi. O ana kadar müreffeh bir dünyada yaşarken şimdi Allah'a doğru yola çıkmıştır. O güne kadar her türlü dünya nimetine sahip bir bahçede gezinirken şimdi Rabb'ine doğru kaçmakta, O'na sığınmaktadır.¹⁸

Dünyadaki en büyük destekçisi Nizamülmülk'ün 485/1092 tarihinde öldürülmesi, ardından Melikşah'ın ölmesi ve özellikle vezirin öldürülmesindeki entrikalar, Gazâlî'yi devlet ve siyasetten soğutmuştur. Devlet eliyle yürütülen projenin ruhî ve manevî tarafının eksik kalması ve halka mal edilememesi, kendisini rahatsız etmiş ümitsizliğe sevk etmiştir.¹⁹ Bu durumu kendi şahsında şöyle dile getirir:

“Kendi durumumu gözden geçirdim, bir de ne göreyim dünyevî alakalar içerisine dalmışım, onlar beni her taraftan sarmışlar, işlerime baktım en güzeli eğitim-öğretimdi.. Fakat bunda da Allah rızası için değil, mevki ve şöhret endişesiyle hareket etmişim...”²⁰

Bu üzüntü onu yemekten içmekten alıkoymuş ve ders veremeyecek duruma getirmişti. Kurtuluş için bir 'arayış' içerisine girmiş ve kendi ifadesiyle “En büyük sülûhlerin ulaşmak istediklerinin, öğrenme ile değil zevk, hal ve sıfatların değişmesi ile olduğunu” görmüş ve tasavvuf yoluna yönelmişti. Tasavvufa yönelmesiyle, Nizamülmülk'ün projesinden vazgeçmiş, zahir ilimlere tamamen sırt dönmüş değildir, aksine eksik bulduğu projenin ikmalî için yeni bir arayış içerisine girmiştir. Nitekim şu cümleleri bu tespiti doğrular mahiyettedir:

“Bu meslekte ilim yoluyla öğrenilmesi mümkün olanı tahsil ettim. Benim için işitmek ve öğrenmekle elde edilmeyip ancak tatmakla ve yola koyulmakla (sülûk) elde edilebilenden başka bir şey kalmamıştı. Şer'î ve aklî ilimleri iyice kavramak için lâyıkiyle öğrendiğim ilim branşları ve sülûk ettiğim meslekler bana Allah'a, nübüvvet ve kıyamet gününe kesin (yakîn) bir iman vermişti”²¹

Gazâlî, tasavvufu girdiği bu ruhsal bunalımdan çıkış olarak görmüştür. Zekasıyla, gayretiyle elde ettiği bilgiyi, tasavvufu birleştirerek daha doğru bir yola

¹⁸ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 11.

¹⁹ Karadaş, *Gazzâlî*, s. 48.

²⁰ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 173.

²¹ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 172.

girdiğini düşünmüştür. Şeriatı tasavvufa yaklaştırmaya çalışmıştır.

“Kesinlikle anladım ki Allah yolunu tutmuş kişiler sadece sûfilerdir. Onların tutumları en güzel tutum, yolları en doğru yol ve ahlakları en temiz ahlaktır. Daha açıkcası bütün akıllıların akılları, tüm hakimlerin hikmeti ve şeriatın inceliklerini kavramış tüm âlimlerin bilgisi, onların tutum ve ahlâkını daha iyileri ile değiştirmek üzere bir araya gelse bunu başaramaz. Çünkü onların görünen ve görünmeyen (zâhirî ve batınî) bütün hareket ve hareketsizlikleri nübüvvet (peygamberlik) kandilinin nurundan alınmadır. Bilindiği gibi yeryüzünde nübüvvet nurunun ötesinde aydınlatıcı başka bir nur yoktur.”²²

Şihâbuddîn Sühreverdî de “*Avârifü'l – Meârif*” eserinde kalbin kin ve hasetten temizlenmesi işini ancak sûfilerin hakkıyla yaptığını dile getiriyor. O kişiler dünyayı, dünyayı sevenlere bırakıp dünyadan gönüllerini çekerek Hz. Peygamberin sünnetini ihya ediyorlar. Ona göre kin ve düşmanlığın kaynağı dünya sevgisi, iktidar ve makam-mevki sevdasıdır. Sûfiler ise bu isteklerden beridir. Bu hususta bazıları şöyle demiştir: “ Bizim yolumuz ruhlarıyla pislikleri temizleyenlerden başkasının girebilecekleri bir yol değildir”. Sûfilerin kalplerinden dünya ve makam sevgisi çıkınca artık kimseye karşı kin ve düşmanlık beslemediler.²³

Bunlara ilâve olarak, uzlet hayatında ve sonrasında telif faaliyetine ara vermemesi, Nişabur'da üç dört yıl sürecek bir eğitim hayatına yeniden dönmesi ve Tûs'taki kendi medresesinde eğitim ve öğretim faaliyetini devam ettirmesi, problemler karşısında mücadele ruhunu hiç yitirmediği anlamına gelir. Söz gelimi *İhyâu Ulumi'd-din* başta olmak üzere birçok önemli eserini bu dönemde telif etmesi ve öldüğünde Tûs'taki medresesinde yüz elli öğrencisinin faal olarak okuyor olması mücadelesindeki kararlılığının açık delilidir. Bir başka ifadeyle Gazâlî, Nizamülmülk'ün tepeden inme bir anlayışla uygulamaya konulmuş projesini, tabana yayma çabası içerisindeydi. Ancak Bağdat'ta geçirdiği tecrübenin onu devlet adamlarından ve siyasetten soğuttuğu da bir gerçektir. Bundan dolayı da devlet adamlarından uzak durmaya özen göstermiştir. Bu soğukluğun oluşmasındaki en önemli sebep, Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un çeşitli baskı ve siyasî manevralarla daha beş yaşındaki oğlu Nasirüddin I. Mahmud'u tahta çıkarma

²² Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 177.

²³ Şihâbuddîn Sühreverdî, *Avârif'ül Meârif (Gerçek Tasavvuf)*, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul, 2007, s. 56.

teşebbüsüdür. Bu girişim karşısında Gazâlî, “yaşı sultanlığa uygun değil” şeklinde fetva vermiş ancak Terken Hatun, ordu mensuplarına yirmi bin altın dağıtarak ve çıkarıcı birtakım âlimlerden fetva almak suretiyle henüz beş yaşındaki oğlunu tahta oturtmayı başarmıştı. Bu gelişme karşısında halifenin etkisizliği, devlet adamlarının çekingenliği ve ulemanın kişiliksizliği Gazâlî’yi çok etkilemiş, kendi konumu ve durumunu sorgulamaya itmişti. Dönemindeki meslektaşları olan âlimleri eleştirirken manevî ve ahlakî ilkelerden yoksunluklarına dikkat çekmesi, kişinin dünyadaki konumunun en önemli belirleyicisi olan âhireti gündeme getirmesi ve gerçekte âlimlerin âhiret kaygısı taşıyan kişiler (el-ulemaü'l-âhira) olmalarının gerekliliğini vurgulaması bu nedenledir. Bazı devlet adamlarının da yanlış politikalarının etkisiyle sünnî mezhepler arasında çatışma ve çekişmeler meydana gelmesini, minberlerden birbirlerine lânet okumaya kadar varan çirkinliklerin sergilenmesini de, Gazâlî’yi arayışa iten sebepler arasında saymak gerekir.²⁴

Bu sorgulama ve arayış, sonunda onu karar verme aşamasına getirdi. Medreseden ve diğer resmî görevlerinden istifa etti. Eşi ve çocuklarının geçimi için gerekli nafakayı bırakan Gazâlî, Bağdat’tan ayrıldı ve maneviyat arayışının ilk durağı olan Şam’a gitti. Burada uzun bir süre inziva (yalnızlık) hayatı yaşadı ve bir nevi kendisini dinledi. Bu arada uzun mütalâlar ve araştırmalar yaptığı ve arayışını zihni olarak sürdürdüğü; bu çerçeveden olmak üzere hicrî III. ve IV. yüzyıl zahitlerinden Haris el-Muhasibî ve Ebû Talip el-Mekkî gibi sûfilerin eserlerini okuyarak tasavvuf hakkında bilgi edinmeye çalıştığı, Cüneyd-i Bağdadî, Şiblî ve Bâyezîd-i Bistâmî gibi geçmiş dönem sûfilerin menkıbelerinden yararlandığı görülmektedir. Kendi dönemindeki sûfi büyüklerinden eserlerinde bahsetmemesi, içinde bulunulan açmazdan ancak kendi çabası ile çıkabileceği düşüncesinde olduğu kanısını uyandırmaktadır. Ancak şunu da göz önünde bulundurmak gerekir: Gazâlî her ne kadar el-Munkız’da görünürde kendi sorunlarını dile getiriyorsa da, aslında görünenin arkasında, içinde yaşadığı ve aynı sorunları paylaşmak zorunda kaldığı İslâm toplumunun içine düştüğü açmazın tercümanı olduğu da bir gerçektir. Çünkü Gazâlî, toplumun dini düşüncesini ıslah ve ona yönelik tehditleri bertaraf etmek için yazdığı önceki eserleri reddetmiş, önceki inandığı değerlerden bütünüyle yüz

²⁴ Karadaş, *Gazzâli*, ss. 49-51.

çevirmiş, geçersiz olduğunu ilan etmiş ve topluma bütünüyle sırt dönmüş değildir. O “*şeriatı tasavvufa yaklaştırma*” idealinin peşinde olan başka bir ifade ile şeriatla tasavvuf arasında izdivaç kurmaya çalışan bir bilim adamıdır. Bu da onun şahsî problemlerini çözme peşinde koşmadığını, diğer bir deyişle bireysel tatmin arayışında olmadığını gösterir. Gazâlî '*arayış*' döneminde diğer ilim dallarındaki araştırmasını tamamladığı için özellikle tasavvuf alanında araştırmaya yöneldi. Bu araştırmasının sonucunda zahirî ilimler, felsefe ve İsmailîler'in temsil ettiği bâtinî yorumun (te'vil) tek başına kendisini tatmin etmekten ve toplumun sorunlarına çözüm üretmekten uzak olduğu tespitini yaptıktan sonra, tasavvufun desteğine ihtiyaç olduğunu gördü.²⁵

Arayış serüveninin ilk durağı olan Şam'da *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı kapsamlı ve hacimli eserini yazmaya başladı. Şam'dan Kudüs'e geçen Gazâlî (489/1096), orada da uzlet hayatını sürdürdü, aynı yıl hac ve Hz. Peygamber'i ziyaret için Hicaz'a gitti. Oradan bir rivayete göre İskenderiye'ye uğradı ve tekrar Şam'a döndü. Eşi ve çocuklarının isteği üzerine Bağdat'a dönen Gazâlî, yolunun üzerindeki Hamedan'a uğrayarak zihinsel olarak tasarladığı ihya projesini hayata geçirmek için uygun bir zemin olarak gördüğü memleketi Tûs'a döndü. Orada kurduğu medresede eğitim-öğretimin yanı sıra telif faaliyetini de sürdürdü. Nizamülmülk'ün oğlu ve devrin Selçuklu sultanı Sencer'in veziri Fahrülmülk, Nişabur Nizamiye'sinde ders vermesi için ona yoğun ısrarlarda bulundu. Bunun üzerine Gazâlî, 499/1105 yılından itibaren Nişabur Nizamiye'sinde ders vermeye başladı; böylece 488/1095 tarihinden itibaren on yıl gibi uzun bir dönem ara verdiği Nizamiye'deki öğretim hayatına tekrar dönmüş oldu. Vezirin, bâtinî dâilerce öldürülmesi ve ulema arasında hakkında birtakım söylentiler çıkarılması üzerine Gazâlî, üç yıl süren Nişabur Nizamiye'sindeki tedris hayatına son verdi ve tekrar Tûs'a döndü. Bu aslında ona, bizzat kendi zihnî çabası ile oluşturduğu '*ihya projesi*' için resmî ortamların uygun olmadığını görme fırsatı vermiş olacak ki, Nizamülmülk'ün diğer oğlu Ziyâdülmülk tarafından teklif edilen (504/1110) Bağdat Nizamiyesi'ne dönmesi ve derslere tekrar başlaması yönündeki teklifini, yaşını mazeret göstererek nazikçe geri çevirdi. Ancak Tûs'ta evinin bitişiğinde bulunan medrese ve hankâhta ömrünün son demlerine kadar eğitim-

²⁵ Karadaş, *Gazzâlî*, ss. 51-53.

öğretim ve telif faaliyetlerini sürdürdü. Bu tekliften bir yıl gibi kısa bir süre sonra tarihler 14 Cemaziyelahir 505/18 Aralık 1111'i gösterirken âhirete göçtü. Memleketi Tûs'ta ünlü İran'lı şair Fidevsî'nin kabrinin yakınlarına defnedildi.²⁶

Gazâlî, gününde mevcut bütün ilimleri, kuvvetli zekası ve tatmin olmak bilmeyen öğrenme arzusu sayesinde her birinde uzmanca söz söyleyebilecek derecede öğrenmişti. Geniş bilgisi ve çok yönlülüğüyle kendisinden öncekilerden ayrılan Gazâlî, kendisinden sonrakilere de örneklik etmiştir.²⁷

Gazâlî'nin entellektüel gayreti, Allah'ın mutlak kudret ve egemenliğini öngören ve Allah'ın dışında hiç bir failin olmadığını öğreten, geleneksel teolojik-metafizik tasarımı farklı bağlamlar içerisinde ifade etmeye ve gerekirse çağdaş teknikler ile savunma ve korumaya yöneliktir.²⁸

İslâm aleminde farklı dini görüşlerin savunulduğu, birbirine zıt inanç ve düşüncelerin dile getirildiği bir ortamda Gazâlî, aile geleneğinin ve yetişme tarzının da etkisiyle, sünnilige bağlı kaldı ve ilk eserlerini bu çerçevede yazdı. Bununla yetinmeyerek Bağdat'ta, çeşitli mezheplere mensup ilim adamlarının yazdıkları eserleri, özellikle felsefe ile ilgili kitapları derinlemesine incelemiştir.²⁹ Felsefede de Gazâlî'nin emeği çoktur. İki yıla yakın süre ile felsefi eserler okumuş bir yıl boyunca da okuduklarını tekrarlamış, böylece felsefeyi güzel bir biçimde öğrenmiştir. Özellikle Farabi, İbni Sina ve Ebû Hayyam at-Tevhidi'nin eserlerinden yararlanmış. Ayrıca Ihvan as-Safa Risaleleri'ni de iyice okumuştur. Aristo ve Eflatun felsefesinin bazı konularda etkisinde kalan İbn Sina ve Farabi'ye '*Tehafut al-Felasife*'de hücum etmiştir. Onları ağır bir biçimde suçlamıştır. Böylece de bazı felsefecilere cephe almıştır. Ancak bunu bazı konularda dinin yanlış anlaşılmasını önlemek için iyi niyetle yapmıştır. Aslında kendisi felsefe okumuş, felsefi eserler yazmış, felsefe yapmış büyük bir filozoftur. Hatta onun '*Makasid al-Felasife*' adlı eseri, lâtinceye çevirilmiş ve Batılıların Yunan felsefesini öğrenmelerine yardımcı olmuştur.³⁰

²⁶ Karadaş, *Gazzâli*, ss. 53-55.

²⁷ Sabri Orman, *Gazzâli; Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi Etkisi*, İnsan Yay., İstanbul, 1986, s. 109.

²⁸ Yaşar Aydın, "Gazzâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XIII, S. 3-4, TEKDAV Yay., İstanbul, 2000, s. 265.

²⁹ Süleyman Uludağ, "Bir Düşünür Olarak Gazzâlî", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XIII, S. 3-4, TEKDAV Yay., İstanbul, 2000, s. 249.

³⁰ İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, S. 137, AÜİF Yay., Ankara, ty., s. 38-39.

Gazâlî felsefe ve kelim ilmine yönelttiği eleştiriler ile bu ilimlerin meşruluğunu tartışmaya açmıştır. Felsefenin gereksizliği ve zararı üzerinde durarak İslâm dünyasında felsefeye karşı bir düşmanlık baş göstermesine sebep olmuştur.³¹ Aslında Gazâlî'nin felsefe eleştirisi, tamamen dini kaygılar ile yapılmış olsa da felsefeye karşı olumsuz bir yargı oluşturmuştur. Ancak Gazâlî'nin felsefeyi eleştirisi olumsuz değil, olumlu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü eleştiri, eleştirilenin yanlışlarının, eksiklerinin farkına varması açısından önemlidir.

Gazâlî döneminde felsefe, neredeyse herhangi bir ilavede bulunulmadan üstattan talebeye aktarılan ve âdeta tartışılması kabul edilmez kutsal metinler haline gelmiş bulunuyordu. Gazâlî'nin dogmalar sistemi haline gelen felsefeyi eleştirisi, akli bir çaba olan felsefenin nakli bir bilgi dalı haline gelmesine engel olmak adına olumlu karşılanması gerekir. Bu açıdan bakıldığında Gazâlî'nin bu faaliyeti felsefe adına oldukça değerlidir.³²

Gazâlî felsefe problemini toptan red veya kabul yoluyla değil, kısmen red ve kabul yoluyla çözümlenmiştir. Felsefeyi tasnif ederek, metafizik, fizik ve tabii ilimleri ayırmış ve her birini ayrı hükümlerle değerlendirmiştir. Bütün bilimlerin felsefe içinde yer aldığı ve her birinin onun vazgeçilmez bir parçası olduğunun bir iman halinde kabul edildiği bir dönemde, Gazâlî'nin metafizik ile mantık ve pozitif bilimlerin temelde birbirinden farklı olduğunu anlayıp anlatmakla kalmayarak ispat etmiş olması son derece önemlidir. Zaman Gazâlî'yi haklı çıkarmış ve Batı'daki gelişmeler sonunda, birçok bilim dalı teker teker felsefeden ayrılarak bağımsız hale gelmişlerdir.³³

Aslında Gazâlî'nin felsefe eleştirisi tek boyutlu ve basit bir olay değildir. Onun entelektüel boyutunun yanı sıra psiko-sosyal, pedagojik ve ideolojik boyutları da vardır. Gazâlî bir taraftan kendi şahsî hakikat arayışının bir aşaması olarak değerlendirirken, diğer taraftan kedi toplumunun bir kültür problemini çözmüş oluyor. Toplumsal boyutundan dolayıdır ki sadece entelektüel (fıkrî) araçları kullanmakla kalmayıp, pedagojik endişelerle psikolojik etkileme yollarına da başvurmuştur. Böylece bir taraftan kendi toplumunun eziklik ve yeniklik

³¹ Orman, *Gazâlî*, s. 109.

³² Orman, *Gazâlî*, s. 122-123.

³³ Orman, *Gazâlî*, s. 137.

duygusunu tedavi ederek onun yerine güven aşılama istemekte; bir taraftan hasımlarının da kullandığı bir silahı kullanarak, sahip oldukları psikolojik avantajı gidermek istemekte; bir başka yönüyle de bizzat onların kendilerine olan aşırı ve temelsiz güvenlerini sarsmak istemektedir.³⁴

Bazı felsefe yapan kişileri eleştirirken şu ifadelerle yer vermiştir: “Zeka ve anlayış bakımından kendilerince, emsalinden üstün olduklarına inanan bir takım insanlar gördüm ki, bunlar İslâm’ın ibadetlerle ilgili görevlerini terk etmiş, namaz kılmak ve haramlardan kaçınmak vazifelerinden ibaret olan dini şiarları küçümsemiş, şeriatın emirleri ve çizdiği sınırlar karşısında kulluk göstermeyi küçüklük saymış ve onun koyduğu yasaklar duvarı önünde durmamış, daha ötesine giderek, tahminden ileri geçmeyen bir takım nazariyelere kapılmak suretiyle din bağlarını büsbütün silkip atmış; Allah yolundan alıkoyan ve onda eğrilik arayan ve âhireti inkar eden bir topluluğa uymuşlardır. İnkarlarının tek kaynağı, Sokrat, Hipokrat, Platon, Aristo ve bunlara benzer büyük şöhrete ulaşmış bir takım isimler işitmiş olmalarıdır. Bunların yüzünden sapıtmış olan taraftarların bir kısmı da bunların değerlerini yaymakta o kadar ileri gitmişlerdir ki, bunları olduklarından büyük göstermişlerdir.”³⁵

Kelâm ilmine dair *Kavaid al-Akaid, ar-Risalet al-Kudsiye, al- İktisad fi'l- İtikad, İlcam al-Avvam An İlm al-Kelâm* gibi eserler yazdı . Bir tür felsefe olan kelâmı, cahiller için yararlı bulmaz. Ancak şüpheye düşenleri tedavide işe yaradığı için kelâm ilmini din bilginlerinin öğrenmesini salık verir.³⁶

Gazâlî Kelam ilmiyle ilgili, kelâmi düşüncenin kemikleşmeye yüz tuttuğu bir dönemde şiddetli eleştirilerde bulunmuştur. Kelam ve fıkha getirdiği en belirgin eleştirisiyle; döneminde gerçek hayatla pek bağlantısı olmayan ayrıntılar üzerinde yoğunlaşan bu iki alandaki ilgileri Kuran ve hadis gibi ilk kaynaklarla canlı bir temas haline getirmeye ve vurguyu dinin yaşanan yönüne kaydırmaya çalışmıştı. Bu konuda yazanlar onun saf skolastisizme şiddetli bir darbe indirdiğini, inancın dogmatik karakterini yumuşattığını ve dinin iç ve dış cepheleri arasında bir bağ kurduğunu belirtmişlerdir.³⁷

³⁴ Orman, *Gazâlî*, s. 125.

³⁵ Gazâlî, *Tehafüt el- Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Bekir Sadak, Ahsen Yay., İstanbul, 2002, s. 7-8.

³⁶ Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 38.

³⁷ Orman, *Gazâlî*, s. 39.

Kendisi de şâfi olan Gazâlî, fıkhıta *basit*, *veciz* ve *vasit* gibi eserler yazarak İmam Şâfi'nin ekolüne büyük hizmetlerde bulunmuştur.³⁸

Tasavvufta, Ebu Talib al-Mekki, Kuşeyri, Haris al-Muhasibi, Sibli ve Cunejd al-Bağdadi'nin eserlerinden çok yararlanmıştı. *İhyâ Ulum ed-Din* adlı eseri çok tanınmış olup tasavvuf kadar öteki İslâmi ilimleri de kapsamaktadır. Bu eserin orta büyüklükte özetini iki cilt halinde farsça olarak yazmış ve *Kimya-yı Saadet* adını vermiştir.³⁹

Gazâlî'nin eleştiri süzgecinden geçen bir grubun, artık kendisine olan eski güvenini sürdürmesine imkan yoktu. Bu noktadan sonra her grubun kendine bakışında değişiklik meydana geliyordu. Bundan sonra her grubun kendi kendine daha mütevazî ve ölçülü bir gözle bakması gerekiyordu ki, bu diğer yönüyle de başka gruplara daha hoşgörülü bakmayı mümkün kılıyordu. İşte Gazâlî bu elverişli ortam içinde, daha önce bir diğerine rakip ve alternatif olarak ortaya çıkan grupları, birbirini tamamlayan öğeler haline getirmeye, mevcut parçalarla yeni bir senteze ulaşmaya çalışmıştı. Bu yönüyle Gazâlî sadece tenkitçi bir düşünür değil, aynı zamanda sentezci bir düşünür ve bilgidir. Gazâlî'nin tenkit ve sentez çabasının itibar görmesi ilgili olduğu gruplarca sayılıp kabul edilen bir kişi olmasından ileri gelmektedir. Bunda Gazâlî'nin çok yönlülüğü, ansiklopedik düşünürlük ve bilginliğinin çok büyük etkisi olmuştur. Aynı anda hem üstat bir kelamcı (teolog), hem mükemmel bir hukukçu, hem derin bir filozof ve hem de deneyimli bir mutasavvıf (sûfî, mistik) olan Gazâlî'nin şahsiyeti içinde, bu ender rastlanan bileşim, başarılı ve etkili olmasının ilave şartını sağlıyordu.⁴⁰

Gazâlî'ye göre gerçek ve makbul olan ilim, sadece Allah için olanıdır. Gazâlî, baş eseri olarak kabul edilen "*İhyâ Ulûm ed-Din*" kısa adıyla "*İhyâ*" yı, "dini ilimlerin ihyası, geçmiş imamların yolunun gösterilmesi, peygamberlerin ve onlara tâbi olanların faydalı buldukları ve fayda gördükleri ilimlerin mahiyetini izah etmek için" kaleme aldığını ifade etmektedir.⁴¹

Gazâlî'nin geniş ve zengin hayat tecrübesi, keskin gözlemciliğiyle toplumu iyi okuması ve üstün zekasıyla toplumda düzeltilmeye, yenilenmeye muhtaç çok

³⁸ Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 38.

³⁹ Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 38.

⁴⁰ Orman, *Gazâlî*, ss. 134-136.

⁴¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, çev. Ali Arslan, C. I, Merve Yay., İstanbul, ty., s. 52.

taraf olduğunun farkına varması, tecdid (yenileme) ve ihya (canlandırma, diriltme) hareketini başlatmasını sağlamıştır. *İhyâ*'nın, Gazâlî'nin tasavvufî döneminin etkilerinin damgasını vurduğu yeni hayatındaki gözlem ve tecrübelerinin ürünü olduğu söylenebilir.⁴²

Gazâlî üzerindeki değerlendirmeler zıt kutuplar teşkil etmektedir. Bir tarafta müsbet ilme ve felsefeye en büyük darbeyi vuran ve böylece İslâm dünyasının gerilemesine yol açan insan olarak nitelenirken, diğer taraftan tecrübeye önem veren, doğmatizm ve skolastisizme düşmeyen, kişisel araştırmaları ve fikrî çalışmaları teşvik eden bir insan olarak nitelenmekte ve nedensellik kuramına önemli katkılar yapanlar arasında sayılmaktadır.⁴³

Gazâlî dini görevleri hor görüp, hafife alan, dinden ve dini kayıtlardan kurtulmayı övünç vesilesi yapan, buna kaba, hoyrat ve küstah bir rasyonalizmin eşlik ettiği bir grubu eleştirmiştir. Bu tavra karşı o zamana kadar özür dileyici tarzda savunmalar yapılabilmiş ve rasyonalist akımın kendi tahlil ve tenkit edilememiştir. Bu yüzden İslâm toplumu rasyonalist akım karşısında bir eziklik ve psikolojik yenilgi duygusu içinde bulunuyordu. İşte Gazâlî'nin felsefe eleştirisi, tüm bu ihtiyaçların cevabı olmuştur. Onun eylemi, İslâm dininin yabancı bir kültür karşısındaki öz savunmasını, İslâm toplumunun öz-güvenini yeniden kazanmasını temsil eder.⁴⁴

Gazâlî'nin Büyük Selçuklu Devletinin, yükseliş döneminin büyük bir kısmını ve parçalanma döneminin başlangıç yıllarını görebilmiştir. Hayatının son 15 – 20 yılı siyasi çalkantıların olduğu, siyasi iktidarın sık sık el değiştirdiği, olayların hızla geliştiği son derece değişken bir siyasi ortamda geçmiştir. Onun problem olarak gördüğü durumlar aynı zamanda toplumun da problemiydi. O ferdi problemini çözerken toplumun da problemini çözmüş oluyordu.⁴⁵

Çok yönlü ve çok etkili olan Gazâlî, İslâm düşünce tarihinde önemli bir konumdadır. Gazâlî'nin bütün amacı İslâmi ilimlerin gelişmesine yönelikti. Onun eserlerinden anladığımıza göre Gazâlî'nin amacı İslâm dininin doğru bir biçimde öğrenilmesi, insanların dünyevi menfaatleri bırakıp âhîret odaklı yaşamasını sağlayabilmektir.

⁴² Orman, *Gazâlî*, s. 102.

⁴³ Orman, *Gazâlî*, s. 113.

⁴⁴ Orman, *Gazâlî*, s. 122.

⁴⁵ Orman, *Gazâlî*, s. 145-146.

Gazâlî'nin ilme ve bilime bakışı Allah'ın merkezde olduğu bir anlayıştır. Ona göre mistik bilgi ve keşf kurtuluş anahtarıdır. Allah yolunu tutmuş kişiler sadece sûfilerdir.⁴⁶ Gazâlî'nin entelektüel çabası, Allah'ın mutlak güç ve hakimiyetini ve onun dışında hiçbir failin bulunmadığını öğreten geleneksel teolojik – metafizik projeyi; çeşitli bağlamlar içerisinde ifade etmek ve gerektiğinde modern tekniklerle savunmak ve muhafaza etmektir. Buna göre Gazâlî evreni, Allah'ın mutlak gücünün ve egemenliğinin sınırsız hüküm sürdüğü, Allah'ın dışında etki ve yetki sahibi hiçbir varlığın bulunmadığı tamamen pasif nitelikli bir mümkünler alanı olarak düşünmektedir. Bu sebeple insanın, Allah'ın azameti karşısında aczinin ve hiçliğinin bilincinde olarak, belirlenmiş olana boyun eğmek, bildirilmiş olana itaatten başka seçeneği yoktur.⁴⁷

Gazâlî zamanında Batınilerin azgın ve İslâm'ı yıkıcı faaliyetleri devam ediyordu. Gazâlî, *Fadaih al-Batniye, al-Kıstas al-Mustakim, Huccet al-Hak, Mufassıl al-Hilaf, ad-Derec al-Merkum, Kavasım al-Batniye* gibi eserler yazarak onlarla mücadele etti. Sapık akımlarla mücadelede büyük emeği geçti.⁴⁸

Gazâlî'nin şüpheden imana geçişi, din felsefesi açısından, taklidi yenme bakımından, samimiyeti yönünden ibret vericidir. Böylece imanda karar kılan ve manevi bir felsefe yapan Gazâlî, yüze yakın eserleriyle de İslâm'a büyük hizmette bulunmuştur.⁴⁹

Fransız doğubilimcisi Henry Corbin, Gazâlî hakkında “Hiç mübalağasız bu Horasanlı'nın İslâm aleminde görülen en güçlü kişilik ve en iyi kafalardan biri olduğu söylenebilir. Ona verilen '*Huccetü'l-İslâm*' lakabı da bunu gösterir.” demiştir.⁵⁰

M. Said Şeyh de Gazâlî hakkında şunları söylemiştir: “Ruhen tatmin olmak için dönemin bütün önemli fikrî ve dinî akımlarını kendi şahsında topladı ve İslâm tarihince katedilen çeşitli ruhî mesafeleri kendi nefsinin derinliklerinde yeniden tecrübe etti. O aynı zamanda hem fıkıh âlimi hem filozof ve hem septik ve hem sûfi hem de kelamcı, hadisçi ve ahlakçı idi.”⁵¹

⁴⁶ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 177.

⁴⁷ Yaşar Aydın, *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yay., Bursa, 2002, s. 38-39.

⁴⁸ Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 38.

⁴⁹ Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 40.

⁵⁰ Henry Corbin, *Tarihu'l Felsefeti'l İslâmiyye*, çev. Hüseyin Hatemi, C. I, İletişim Yay., İstanbul, s. 319.

⁵¹ M. Said Şeyh, “Gazâlî”, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 155.

Gazâlî'nin gerek dini gerekse felsefi fikirleri onun hayat hikayesinin ayrıntıları bilinmeden tam olarak anlaşılabilir. Çünkü Gazâlî'de hayat ve fikir iç içeydi ve bu durum onun şahsiyetiyle bütünleşmişti. Düşündükleri ve yazdıkları kendi yaşadığı tecrübeyle paraleldi⁵²

Bütün eleştirilere rağmen Gazâlî'nin İslâm dünyasının en büyük dehalarından biri olduğuna şüphe yoktur. Gazâlî'nin dehasından sadece doğu değil, batı da yararlanmış. Onun eleştirileri orta çağa tesir etmiş ve Yunan felsefesine karşı itirazları Aristo karşıtlarının elinde birer silah olmuştur.⁵³

Gazâlî her seviyedeki insana hitap edecek eserler meydana getirmiştir. Hem avama, hem orta seviyedeki bilginlere hem de yüksek seviyedeki bilginlere (rasih ulema) hitap eden eserleri mevcuttur. Bu sebeple geniş kitlelere ulaşmış, her seviyeden okuyucusu olmuştur.

Gazâlî bir kitabıyla veya bir ilim hakkındaki görüşleri ile sınırlandırılmayacak bir kimse değildir. Gazâlî'yi bütün cepheleriyle okuduğumuzda onun hiç kimseyi incitmeye niyetli olmadığını ancak fikirler bazında hem bir ilim disiplininin ve hem de o ilmin müntesiplerinin kendi ilimlerinin gereğine riayet etmeleri gerekliliğine özel önem vermiştir.⁵⁴

Gazâlî'nin düşüncelerini bütünsel olarak ortaya koymanın birkaç yöntemi vardır. Bunlar;

1-Gazâlî'nin yazdığı eserlerinin her birinin hayatının hangi dönemine tekabül ettiğinin tespit edilmesi .

2-Gazâlî'nin hayat serüveni içerisinde nasıl bir fikri ve siyasi oluşum ve gelişim içerisinde olduğunun tespit edilmesi.

3-Gazâlî'nin eserlerine müracaatla onun fikirlerini tasnif etmek ve bu sınıflama doğrultusunda Gazâlî'yi konuşmak önem arz edecektir.⁵⁵

Gazâlî'yi doğru anlamak için; -ön şartsız- Gazâlî'yi fikrî anlamda bütün yönleriyle okumak gerekir. Bu okumada başarılı olabilmek, Gazâlî'nin kendi

⁵² Said Şeyh, "Gazâlî", s. 156.

⁵³ Kasım Kufralı, "Gazâlî", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 757.

⁵⁴ Gürbüz Deniz, "Gazâlî'yi Anlamanın Usûlü", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XLVII, S. 3, TDV Yay, Ankara, 2011, s. 25-26.

⁵⁵ Deniz, "Gazâlî'yi Anlamanın Usûlü", s. 10-11.

tanımlamaları, sınıflamaları ve düşünceleri doğrultusunda kendisini konumlandırmakla mümkün olabilir. Bunun için tek yönlü bir Gazâlî değil, her problem ile alakası olan, her konuda çeşitli ilim dallarına göre fikrini söyleyen Gazâlî'yi anlamak gerekir.⁵⁶

Gazâlî'nin etkisi İslâm dünyası ile sınırlı kalmamış, gerek doğudaki gerek batıdaki Hıristiyan ve Yahudi dünyalarına kadar ulaşmış ve onların düşünce tarihleri üzerinde de belirgin izler bırakmıştır.⁵⁷

Gazâlî'nin gördüğü ilgi ve alaka yaşadığı dönemle sınırlı kalmamış, artarak günümüze kadar devam etmiştir. İtikatta Matûridî, amelde Hanefî mezhebini benimsemiş olan Türkiye'de Gazâlî'nin gördüğü ilgi onun mezheplerüstü nitelik taşıyan bir bilgin olduğunun göstergesidir. Gazâlî'nin faaliyeti İslâm dünyası için bir yenilenme ve canlandırma (tecdid ve ihya) hareketi olarak değerlendirilmiş, eserleri pek çok dile tercüme edilmiş, birçok baskı yapmıştır.⁵⁸

3.2. GAZÂLÎ'NİN ESERLERİ

Gazâlî 55 yaş gibi çok erken denebilecek bir çağda dünyadan ayrılmasına rağmen hem hacim hem de nitelik açısından oldukça önemli eserler bırakmıştır. Hayatının her gününe 16 sayfa eser düşmesi, telif ettiği eserlerinin niceliği hususunda bir fikir verir. Cürcan tahsilinden itibaren yazmaya merak saran Gazâlî'nin, hayata gözlerini yumana kadar bu faaliyetini aksatmadan sürdürdüğü görülür. '*Ansiklopedik*' diye tanımlayabileceğimiz bir düşünür özelliğine sahip olan Gazâlî'nin hemen her alanda eseri bulunmaktadır. Bazen devlet adamlarından gelen talebe bazen de içinde bulunduğu şartlara göre eser telif ettiğinden, onun, içinde bulunduğu şartları ve döneminin sosyal ve siyasal yapısını eserlerinden takip etmek mümkündür. Kendisinin verdiği bilgilerden veya muhtevalarından eserlerinin, hangi döneminde ve ne zaman yazıldığı büyük ölçüde tespit edilmiştir.⁵⁹

⁵⁶ Deniz, "Gazâlî'yi Anlamanın Usûlü", s. 8.

⁵⁷ Orman, *Gazâlî*, s. 127.

⁵⁸ Orman, *Gazâlî*, s. 142-143.

⁵⁹ Karadaş, *Gazzâlî*, s. 55-56.

Dönemlerine göre eserleri:⁶⁰

Cürcan (465-466/1072-1073)

et-Ta'lika fî furûü'l-mezheb

Nişâbur (469-478/1077-1085)

el-Menhûl min ta'liki'l-usûl

Nizamülmülk'ün karargâhında (478-484/1085-1091)

el-Basît fî'l-furû'

Şifâu'l-ğalîl fî'l-kıyâs ve't-ta'lîl

Bağdat (Nizamiye Medresesi) (484-488/1091-1095)

Makâsîdü'l-felâsife

Tehâfütü'l-felâsife

Mi'yârü'l-ilim

Mihakku'n-nazar fî ilmi'l-mantık

Fadâihu'l Bâtıniyye (el-Mustazhiri)

El-İktisâd fî'l-i'itikad

Şam-Kudüs-Mekke-Tûs (488-499/1091-1101)

İhyâu ulûmi'd-dîn

Er-Risâlet'ül-Kudsiyye

Tuhfetü'l-mülûk

ed-Dürretü'l-fâhira fî keşfi ulûmi'l-âhira

Nişabur (Nizamiye Medresesi) (499-502/1105-1108)

el-Kıstâsü'l-Müstakîm

Kimyâ-i Saâdet

Kitâbü'l-erbaîn fî usûli'd-dîn

Bidâyetü'l-Hidâye

⁶⁰ Karadaş, *Gazzâli*, ss. 59-64.

Cevâhiru'l-Kur'ân
el-Munkızu mine'd-dalâl
el-Maksadü'l-esnâ fî esmâi'llâhi'l-hüsnâ
Faysalü't-tefrika bene'l-İslâm ve'z-zendeka
el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl

Tûs (502-505/1108-1111)
Nasîhatü'l-mülûk
İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm

3.3. GAZÂLÎ'DE DÜNYANIN ZEMMİ

Dünyanın kötülüğü hakkında inen âyetler ve örnekler pek çoktur. Kur'ân'ın birçok ayeti bu konuyu belirtmektedir. İnsanların yönünü dünyadan âhirete yöneltmeye çağırmaktadır. Hatta peygamberlerin gönderilme sebepleri de insanların dünyaya aldanmalarını engellemektir. Gazâlî bu konu yeterince açık olduğu için bu konudaki ayetleri zikretmemiş, varid olan bir kısım haberleri ziretmıştır.⁶¹ Gazâlî'nin konuyla ilgili verdiği bu örnekleri, dünya âhiret dengesi açısından ele alacağız.

İhyâ'da Dünyanın Zemmi ile İlgili Hadisler:

Rivayet ediliyor ki Hz. Peygamber (s.a.s) ölü bir koyun leşinin yanından geçerken şöyle buyurmuştur:

“-Siz şu leşi, ehlinin gözünde kıymetsiz olarak mı görüyorsunuz?

-Zaten kıymetsizliğinden dolayı sahipleri onu mezbeleliğe atmış!...

-Nefsimi kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki dünya Allah nezdinde, şu leşin sahipleri nezdinde kıymetsiz olduğundan daha kıymetsizdir. Eğer dünya Allah katında bir sivrisineğin kanadına eşit olsaydı Allah Teâlâ o dünyadan hiçbir kâfire bir yudum su dahi içirmezdi.”⁶²

“Dünya mü'minin zindanı kâfirin cennetidir.”⁶³

“Dünya mel'undur. Dünyadan Allah (c.c) için olan şeyler hariç, her ne varsa

⁶¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

⁶² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

⁶³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

hepsi lânete uğramıştır."⁶⁴

Bu rivayetle ilgili olarak dipnotta açıklama yapılmış ve; lânet'ten maksat, *terk etmek* demek olabilir. Yani onda bulunanlarla beraber terk edilmiştir. Çünkü dünya, peygamberlerin ve asfiyanın metrûkudur, denilmiştir.⁶⁵

Ebu Musa el-Eş'arî, Hz. Peygamberin şöyle dediğini rivayet etmektedir:

*"Kim dünyasını severse âhiretine zarar verir. Kim âhiretini severse dünyasına zarar verir. Bu bakımdan siz daimi kalıcı olanı geçiciye tercih ediniz."*⁶⁶

*"Dünya sevgisi her yanlışlığın temeli ve başıdır."*⁶⁷

*"Şu kimsenin durumuna hayret ediniz ki o kimse ebediyet evini tasdik ettiği halde aldatma evi için var kuvvetiyle koşar, çabalar."*⁶⁸

Rivayet ediliyor ki, Hz peygamber (s.a.s) bir mezbelelik üzerinde durdu ve şöyle buyurdu:

*"Ey ashabım! Gelin dünyaya bakın!" Bu esnada mezbelenin üzerinden çürümüş bir paçavrayı ve çürümüş bir kemiği eline aldı ve şöyle dedi: "İşte bu dünyadır."*⁶⁹

Hız. Peygamber (s.a.s)'in bu sözü dünya süsünün bu paçavra gibi gelecek zamanda çürüyüp yok olacağına işarettir. O süs ve zinet içerisinde görünen iskeletler çürümüş kemiklere dönüşecektir! Hız. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmaktadır:

*"Dünya tatlı ve yemyeşildir. Allah Teâlâ (c.c), sizi dünyada kendisine halife yapmıştır ki sizin nasıl hareket ettiğinizi görsün! Dünya İsrailoğulları için yayılıp döşendiğinde elbise, koku, kadın ve ziynetin içerisinde yollarını şaşırdılar."*⁷⁰

Hız. İsa (a.s) şöyle demiştir:

*"Sakın dünyayı ilâh edinmeyin ki o da sizi köle edinmesin! İsrâf edip zâyî etmeyen bir kimseye hazinelerinizi emanet ediniz. Zira dünya hazinesinin sahibi için âfetten korkulur. Allah (c.c) hazinesinin sahibi için ise âfet söz konusu değildir."*⁷¹

Yine Hız. İsa (a.s) şöyle demiştir: *"Ey Havârilere! Ben sizler için dünyayı*

⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 488.

⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 488.

⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 488.

⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 488.

⁷⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 488.

⁷¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 489.

yüzüstü yere yıkılmış bulunuyorum. Bu bakımdan benden sonra onu canlandırmayınız! Zira dünyanın habasetinden biri de onun içinde Allah (c.c)'a isyan edilmesidir. Başka bir habaseti de âhiret ancak onu terk etmekle elde edilir. Dikkat ediniz! Dünyayı bir geçit edininiz! Onu âhiret gibi tamir etmeyiniz! Biliniz ki her hatanın kökü dünya sevgisidir. Çoğu zaman bir anlık şehvet uzun bir zaman üzüntüyü icap ettirir.”⁷²

Yine şöyle demiştir: *“Dünya sizin için yayıldı. Siz onun sırtına oturdunuz! Sakın onun hakkında padişah ve kadınlar sizinle münazaaya girişmesinler. Padişahlara gelince, dünya için onlarla münaza etmeyiniz. Siz onları dünyalarıyla başbaşa bıraktığınız müddetçe size dokunmazlar. Kadınlara gelince, oruç tutmak ve namaz kılmak suretiyle (şehvetlerinizi kırıp) onların şerrinden kaçınınız!”⁷³*

Hz İsa, (a.s), yine şöyle demiştir: *“Dünya hem talib hem de matlubtur. Bu bakımdan dünya âhiret talibini arar ki o rızkını dünyada tam manasıyla alsın. Dünya talibini ise âhiret arar. Ta ki ölüm gelip onun yakasına yapışincaya kadar.”⁷⁴*

Musa b. Yesar (r.a) Hz Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmektedir: *“Allah Teâlâ (c.c) dünyadan daha değersiz bir şey yaratmış değildir ve Allah Teâlâ (c.c) dünyayı yarattığından beri ona şefkat nazarıyla bakmamıştır.”⁷⁵*

Rivayet ediliyor ki, Hz. Süleyman, başucunda kuşlar gölge yaparken, etrafında insanlar ve cinler ile birlikte bütün şaşasıyla, Benî İsrail'den bir âbidin yanından geçti. O âbid Hz Süleyman'a şöyle seslendi: *“Ey Davud'un oğlu! Yemin olsun, Allah (c.c) sana büyük bir mülk vermiştir.”* Bu sözü duyan Hz. Süleyman (a.s) şu cevabı verdi. *“Muhakkak ki bir mü'minin sahifesine yazılan bir tek tesbih, Dâvud'un oğluna verilen dünyalıktan daha hayırlıdır. Zira Dâvud'un oğluna verilen dünyalık geçicidir. Tesbih ise bakîdir.”⁷⁶*

Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

“Dünyanın bolluğu sizi Allah (c.c)'a ibadetten meşgul etmiştir. Ademoğlu durmadan 'malım malım' diye tepiniyor. Ey Ademoğlu! Acaba senin malından senin yeyip bitirdiğin, giyip eskittiğin veya sadaka verip ebediyyen defterine

⁷² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 489.

⁷³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 489.

⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 489.

⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 489-490.

⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 490.

yazdırdığından başka bir şey var mı?”⁷⁷

“Dünya evi olmayanın evidir. Malı olmayanın malıdır. Akli olmayan bir kimse dünyayı toplar. İlmî olmayan bir kimse dünya için başkasına düşmanlık güder. Fıkhi olmayan bir kimse dünya için başkasına hased eder. Yakîni olmayan bir kimse durmadan dünya için çaba sarfeder.”⁷⁸

“Kim himmetinin en büyüğü dünya olduğu halde sabahlarsa, onun hiç bir şeyde Allah (c.c) ile alakası yoktur ve Allah Teâlâ (c.c) onun kalbine dört şey sokar:

1. Bir üzüntü ki ebediyyen ondan ayrılamaz.
2. Bir meşguliyet ki ebediyyen ondan kurtulamaz.
3. Bir fakirlik ki ebediyyen onun zenginliğine varamaz.
4. Bir amel ki ebediyyen onun sonuna varamaz.”⁷⁹

Ebu Hüreyre (r.a) Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini rivayet etmektedir: “Ey Ebu Hüreyre! Sana dünyanın tamamını, içindekilerle beraber göstereyim mi?” Ben, “Evet ey Allah'ın Rasûlü!” dedim. Bunun üzerine elimden tuttu ve beni Medine'nin derelerinden birine götürdü. Baktım ki bir mezbelelik... O mezbelelikte insanların kafatasları, pislikleri, paçavra ve kemikleri vardı. Sonra bana şöyle dedi:

“Ey Ebu Hüreyre! Şu kafatasları sizin harisliğiniz gibi (dünyaya karşı) harîs idiler. Sizin umduğunuz gibi umarlardı. Sonra onlar bugün derisiz kemik kesilmişler, sonra da toprak olmaya yüz tutmuşlar. Şu pislikler, yemeklerinin çeşitleriydi. Kazandıkları kaynaklardan kazandılar. Sonra karınlarına atıldılar. İşte öyle bir hale gelmiş ki insanlar onlardan korunup kaçıyor. Şu çürümüş paçavralar onların kolları ve elbiseleriydi. Öyle bir hale gelmiş ki esen rüzgarlar onları alt üst edecek derecede evirip çevirir. Şu kemikler bineklerinin kemikleridir ki o bineklerin sırtında dünyanın dört bucağını gezerlerdi. Bu bakımdan dünya için ağlayan ağlasın.”

Ebu Hüreyre (r.a) der ki: “Biz, ağlamamız şiddetleninceye kadar ağlamaya devam ettik.”⁸⁰

Rivayet ediliyor ki, Allah Teâlâ (c.c) Adem'i (a.s) yeryüzüne indirdiği zaman kendisine şöyle hitap etti: “Harap olmak için inşa et! Fâni olmak için doğur!”⁸¹

⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 490.

⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 490.

⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 491.

⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 491., Irâkî aslına rastlanmadığını söylüyorsa da Kût'ul-Kulûb'un müellifi Ebu Talib el-Mekkî mürsel olarak Hasan Basrî'den rivayet eder.

⁸¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 492.

Dâvud b. Hilâl (r.a) şöyle demiştir: “İbrahim'in (a.s) sahifelerinde şunlar yazılıdır: “Ey dünya! Kendileri için cilveli ve süslü görünmeye çalıştığın ebrar kimselerin gözünde ne kadar kıymetsiz olduğunu (bir bilseydin)! Ben onların kalplerine senin nefretini ve senden yüz çevirmelerini ilham etmiş bulunuyorum. Ben senden daha kıymetsiz bir mahluk yaratmadım. Senin her durumun küçüktür ve fenaya doğru gidiyor. Seni yarattığım günde hiç kimseye devam etmeyeceğini ve hiç kimsenin de sende daim olmamasına hükmettim. Her ne kadar senin arkadaşın seni vermek hususunda cimrilik gösterip sıkılıkta bulunsa dahi... Bana inanıp, beni tasdik eden ve istikamet üzere olan iyilere müjdeler olsun! Yine onlara müjdeler olsun ki onlar kabirlerinden kalkıp bana geldikleri zaman onlara mükâfatları önlerinde yürüyen nûrları ve kendilerini kuşatan meleklerle beraber benden umdukları rahmete ulaşmalarıdır!”⁸²

“Dünya yer ve gök arasındadır. Yaratıldığı günden beri Allah Teâlâ (c.c) ona bakmamıştır. Kıyamet gününde dünya; Yarab! Beni bugün mertebeye en düşük olan velî kuluna nasib eyle! diyecektir. Hz. Peygamber (s.a.s) ona şöyle der: Ey hiç! Sükût et! Ben seni onlar için dünyaya bile vermeye razı olmadım. Bugün mü seni onlara vermeye razı olacağım?”⁸³

Hz. Peygamber şöyle (s.a.s) buyurmuştur:

“Kıyamet gününde amelleri büyük dağlar (veya Mekke dağları) kadar olan birçok kavim getirilecek ve onların ateşe sevk edilmesi emrolunacaktır.”

Ashab-ı kiram; “Onlar namaz kılarlar mıydı ey Allah'ın Rasûlü?” diye sordular. Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle cevap verdi:

“Evet! Onlar namaz kılar, oruç tutar ve gecenin bir kısmını da ibadet için ayırırlardı. Onlara dünyadan herhangi bir fırsat baş gösterdiği zaman onlar düşünmeden üzerine atlayıp üşüşürlerdi.”⁸⁴

Hz. Peygamber (s.a.s) hutbelerinin birinde şöyle buyurmuştur:

“Mü'min bir kimse, iki korku arasındadır: Biri geçmiş ömrü hakkındadır. Allah Teâlâ (c.c)'nin ondan ötürü kendisine ne gibi bir muamele edeceğini bilmez! Diğeri geri kalan ömrü hakkındadır ki burada da hakkında Allah (c.c)'in ne gibi bir

⁸² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 492.

⁸³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 492., Hadîsin bir kısmı daha önce Musa b. Yesar'ın rivayet ettiği hadîste *mürsel* olarak geçmiştir. İrâkî diğerk kısmına tesadüf etmediğini söylemektedir.

⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 493.

hüküm vereceğini bilmez. Bu bakımdan kul, nefsinden nefsi için, dünyasından âhireti için, hayatından ölümü için, gençliğinden ihtiyarlığı için azıklansın. Çünkü dünya sizin için yaratılmıştır. Siz ise âhiret için yaratıldınız. Nefsimi kudret elinde bulunduran Allah (c.c)'a yemin olsun! Ölümden sonra artık ayıplamak yok! Dünyadan sonra da cennet veya cehennemden başka bir ev söz konusu değildir.”⁸⁵

İsa (a.s) şöyle demiştir: “Dünya ve âhiret sevgisi bir mü'minin kalbinde, su ile ateşin aynı kaptaki bir arada bulunmadığı gibi bulunmaz!”⁸⁶

Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

“Dünyadan sakının! Çünkü dünya Hârut ve Mârut'tan daha sihirbazdır.”⁸⁷

Hz. Peygamber (s.a.s) birgün ashabının yanına çıktı ve şöyle buyurdu:

“İçinizde bir kimse var mı ki Allah Teâlâ (c.c) körlüğünün giderilmesini ve basiret sahibi olmasını istememiş olsun! İyi bilin ki dünyaya talip olan ve dünyaya uzun emelle bağlanan bir kimsenin emeli nisbetinde kalbinin basiretini Allah (c.c) kör etmiştir! Dünyaya perva etmeyen ve dünyadaki emeli kısa olan bir kimseye de Allah (c.c) öğrenmeksizin ilim, hidayet istemeksizin de hidayet ihsan etmiştir. İyi bilin ki, sizden sonra bir kavim gelecektir. Mülk onların eline ancak öldürmek ve zorla almak sûretiyle geçecektir. Zenginlik ancak gurur ve cimrilikle geçecektir. Muhabbet ancak heva-i nefse tâbi olmakla geçecektir. Dikkat edin! Sizden bir kimse o zamana yetişir de fakirliğe karşı sabrederse, zengin olmaya kudreti olduğu halde fakirliğe razı olursa, sevgiye muktedir olduğu halde halkın buğzuna, kin ve nefretine sabrederse, izzete gücü yettiği halde zillete katlanır, sabrederse ve böyle yapmakla da sadece Allah (c.c)'ın cemâlini isterse, böyle bir kimseye Allah Teâlâ (c.c) elli siddîkin sevabını ihsân eder!”⁸⁸

Meryem'in oğlu İsa (a.s) şöyle demiştir: “Dünyaya arkadaş olana yazıklar olsun! Nasıl olup da dünyayı ve dünyada olanları terk edecek? Dünya nasıl onu aldatıp da emin kılar? O da dünyaya güvenir, sonunda mağlup olur. Aldananlara yazıklar olsun! Dünya nasıl onlara istemediklerini göstermiş, onlardan sevdiklerini uzaklaştırmış ve onlar için savrulan tehditler gelip onları bulmuştur? Dünyayı hedef edinene amelleri hata olana cehennem vardır. O yarın günahıyla nasıl rezil olacağını

⁸⁵ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 493.

⁸⁶ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 493.

⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 494.

⁸⁸ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 494.

bir bilseydi!”⁸⁹

Denildi ki: Allah Teâlâ (c.c) Hz. Musa (a.s)'ya vahyederek şöyle buyurmuştur:

“Ey Musa! Zâlimlerin eviyle senin ne ilgîn var? Muhakkak o ev senin için ev değildir. Himmetini ondan kes, aklınla ondan ayrıl. Ne çirkin evdir o ev! Ancak o evde amel eden bir kimse için ne güzel evdir o ev! Ey Musa! Muhakkak ben zâlimi tarassut eder, ondan mazlumun ahı alınıncaya kadar onu beklerim.”⁹⁰

Hz. Peygamber (s.a.s) Ebu Ubeyde (r.a)'yi memur olarak Bahreyn'e gönderdi. O oradan mal getirdi. Ensâr-ı Kiram Ebu Ubeyde (r.a)'nin geldiğini işitince Hz. Peygamber (s.a.s) ile beraber sabah namazına geldiler. Hz. Peygamber (s.a.s) namazı kıldıktan sonra hane-i saadetine gitmek üzere ayrıldı. Onlar Hz. Peygamber (s.a.s)'e göründüler. Hz. Peygamber (s.a.s) onları görünce tebessüm etti sonra şöyle buyurdu:

“Zannediyorum sizler Ebu Ubeyde'nin bir şeyler getirdiğini işitmişsiniz!

-Evet! Ey Allah'ın Rasûlü!

-Müjde size! Sizi sevindirecek şeyi ümit ettiniz. Allah (c.c)'a yemin ederim, sizin için ben fakirlikten korkmuyorum. Aksine sizin için, sizden öncekilere dünyanın yayılıp açıldığı gibi yayılıp açılmasından korkuyorum. Sizden öncekilerin imrendiği gibi sizin de imreneceğinizden ve dolayısıyla sizi helâk edeceğinden korkuyorum. Nitekim onları da helâk etmişti.”⁹¹

Ebu Said Hudrî (r.a) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivayet eder:

“Sizin için en fazla korktuğum Allah (c.c)'ın yerden sizin için çıkaracaklarıdır.” Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'e şöyle soruldu: *“Yerin bereketleri ne imiş?”* Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle cevap verdi: *“Dünyanın aldatıcı revnaklığı.”⁹²*

“Sakın kalplerinizi dünyayı anmakla meşgul etmeyin!”

Hz. Peygamber (s.a.s), dünyayı elde etmeye çalışmayı bırakın, onu anmayı bile yasaklıyor.⁹³ İnsan kalbini dünya ile ne kadar az meşgul ederse, âhirete o kadar yakın ve layık olur.

Hz. Enes (r.a) şöyle anlatır: Hz. Peygamber'in (s.a.s) Abdâ adlı devesi geçilmez bir deveydi. Bir bedevi devesiyle gelip yarıştı Abdâ'yı geçti. Bu durum

⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 495.

⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 495.

⁹¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 495.

⁹² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 496.

⁹³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 496.

müslümanlara ağır geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu:

*“Allah Teâlâ'nın hakk-ı îlâhisidir ki dünyada her yükselttiği şeyi sonunda alçaltır.”*⁹⁴

İsa (a.s) şöyle demiştir: *“Acaba denizin dalgaları üzerinde ev yapan kimdir? İşte o deniz sizin dünyanızdır! Sakın onu istikrar evi edinmeyiniz!”*⁹⁵

İsa'ya (a.s) şöyle denildi: *“Bize bir tek ilim öğret ki Allah (c.c) ondan dolayı bizi sevmiş olsun!”* Cevap olarak şöyle dedi: *“Dünyadan nefret edin ki Allah (c.c) sizi sevsin!”*⁹⁶

Ebû Derdâ (r.a) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivayet eder:

“Eğer benim bildiğimi bilseydiniz muhakkak az güler, çok ağlardınız. Muhakkak dünya sizin nezdinizde kıymetsiz olurdu. Muhakkak ki âhireti dünyaya tercih ederdiniz.”

Ebu Derdâ (r.a) şöyle devam ediyor:

*“Eğer benim bildiğimi bilseydiniz, sahralara çıkar, figan eder, kendi nefsiniz için ağlardınız! Muhakkak mallarınızı bekçisiz bırakır, zarurî ihtiyacı dışında hiç kimse dönüp o mala bakmazdı. Fakat sizin kalbinizde âhiretiniz gibi emeliniz de hazır oldu. Böylece dünya sizin amellerinizin gemini eline aldı. Sizi bilmeyenler gibi yaptı. Bir kısmınız âhiretindeki tehlikenin korkusundan şehvetini bırakmayan hayvanlardan daha şerlidir. Ne oluyor size, neden birbirinizi istemiyorsunuz? Neden birbirinize nasihat etmiyorsunuz? Oysa Allah (c.c)'ın dininde kardeşsiniz. Sizin heva ve isteklerinizin arasını ancak gizli olan habasetiniz ayırmıştır. Eğer siz iyilik üzerinde birleşseydiniz muhakkak sevişirdiniz. Neden dünya işinde birbirinize nasihat eder de âhiret emrinde birbirinize nasihat etmezsiniz? Oysa hiçbiriniz âhiret emrinde kendisine nasihat ve yardım edene, nasihat etmemektedir. Bu hal, kalbinizde imanın azlığından ileri geliyor. Eğer dünyanın hayır ve şerrine inandığınız gibi, âhiretin hayırına ve şerrine inanıp bilseydiniz; muhakkak âhireti tercih ederdiniz. Çünkü âhiret sizin işleriniz için daha ihtiyatlıdır.”*⁹⁷

Gazâlî, bu rivayetlerden sonra, sorulması muhtemel bir soruyu sormuş ve soru üzerinden dünyanın âhirete nazaran önemsizliğini açıklamaya çalışmıştır.

⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 497.

⁹⁵ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 497.

⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 497.

⁹⁷ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 497-498.

“Eğer, -Geçici dünya daha gereklidir. Oysa sizin dünyanın acil tarafını gelecek için terkettiğinizi görüyoruz. Meşakkat ve çalışmakla umulan bir iş için nefsinizi yoruyorsunuz!- dersiniz, siz en kötü topluluksunuz; zira imanınızı sizde bulunan ve tam imanın ölçüsü olanla tahakkuk ettirmediniz. Eğer siz Hz. Peygamber (s.a.s)'in getirdiği nizam hakkında şüphede iseniz gelin biz size açıklayalım, kalbinizi tatmin edici bir nuru size gösterelim. Allah (c.c)'a yemin olsun siz akli eksik olanlardan değilsiniz ki sizi mâzur sayalım. Siz dünyanız hakkında doğru fikri arayıp bulursunuz. İşleriniz hakkında en doğruya yapışırırsınız. Ne oluyor size ki elde ettiğiniz dünyanın azıyla seviniyorsunuz? Elinizden kaçan öbür kısım için de üzüyorsunuz. Öyle ki üzüntünüz yüzünüzde beliriyor, dilinizle belirip, ilan ediliyor. Onlara musibetler adını veriyorsunuz. O hususlarda matemler tertip ediyorsunuz. Oysa çoğunuz dininizin birçok emirlerini terketmiş! Buna rağmen üzüntüsü ne yüzünde görünür, ne de durumunuz bozulur! Görüyorum ki Allah Teâlâ (c.c) sizden teberri etmiştir. Bir kısmınız diğer bir kısmınıza güler yüzle yaklaşıyor. Oysa arkadaşınızla karşılaşmayı hoş görmemektesiniz. Güler yüzle yaklaşmasının sebebi, arkadaşının kendisine katı davranmaması içindir. Arkadaşlığınızı hile temeli üzerine bina ettiniz. Mezbelelikler size mer'a oldu. (veya istekleriniz mezbeleliklerde bitti). Siz ecelin atılması üzerine arkadaşlık ettiniz. Ben isterdim ki Allah Teâlâ beni sizden kurtarsın. Görmeyi istediğim bir kimseye yani (Hz. Peygamber s.a.s'e) ilhak buyursun. Eğer o hayatta olsaydı size sabretmezdi. Eğer sizde hayır varsa size duyurdum. Eğer siz Allah (c.c)'ın katındakini arıyorsanız onu rahat ve kolay görürsünüz. Kendi nefsimin ve sizin şerrinizden Allah (c.c)'a sığınıyorum ve Allah (c.c)'tan yardım talep ediyorum.”⁹⁸

İsa (a.s) şöyle demiştir: “*Ey havariler! Dünya ehlinin, dünya için dinin azalmasına razı oldukları gibi, siz de dinin selâmeti için dünyanın çirkinliğine razı olunuz.*”⁹⁹

Bu mânâda şöyle denilmiştir:

Bir kısım insanları gördüm ki dinin en azıyla kanaat etmişlerdir. Oysa onları dünya nimetinden az ile kanaat ederken görmüyorum. Ey kişi! Padişahlar dünyalarıyla, senin dininden zengin oldukları gibi, sen de dininle onların

⁹⁸ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 498.

⁹⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 498.

dünyalarından zengin ol!¹⁰⁰

İsa (a.s) şöyle demiştir: “*Ey dünyanın tâlibi! Sen sevap işlersin (fakat senin) günahı terketmen daha sevaplıdır.*”¹⁰¹

Allah Teâlâ (c.c) Hz Musa (as)'ya şöyle vahyetti: “*Ey Musa! Dünya sevgisine meyletme. Sen bundan daha büyük bir günahı benim huzuruma getiremezsin.*”¹⁰²

Musa (a.s) ağlayan bir kişinin yanından geçti. Dönerken yine onu ağlar buldu ve şöyle dedi: “*Ya Rab! Senin kulun senin korkundan ağlıyor! Allah Teâlâ (c.c) Musa kuluna şunları söyledi: “Ey İmran'ın oğlu! Onun beyni gözyaşlarıyla beraber gözünden aksa, elleri düşüp kopuncaya kadar dua etse, dünyayı sevdiği sürece onu affetmem.*”¹⁰³

Hz. Ali (r.a) şöyle demiştir: “*Kimde altı haslet varsa, o kimse cennet için bir yol, cehennem için de bir kaçamak bulmuştur. O hasletler; Allah (c.c)'ı bilip, ona itaat etmek, şeytanı bilip ona isyan etmek, Allah Teâlâ (c.c)'yı bilip, Allah Teâlâ (c.c)'ya tâbî olmak, bâtulı bilip ondan sakınmak, dünyayı bilip onu terketmek ve âhireti bilip aramaktır.*”¹⁰⁴

Seleften biri şöyle demiştir;

“Ey İnsanlar! Teenniyle hareket edin, daima Allah (c.c)'tan korkun. Emel ve eceli unutarak aldanmayın, dünyaya meyletmeyin! Çünkü o pek fazla hilebaz, pek fazla kandırıcıdır. Gurur ile size süslü püslü görünmüştür. Sizi temennileriyle aldatmıştır. Müşterisine süslü görünmüştür. Süslenmiş bir gelin gibi olmuştur. Gözler faltaşı gibi açılıp ona bakmakta, kalpler onun üzerine üşüşmekte, nefisler ona aşık olmakta... Oysa o, nice aşıklarını öldürmüş, kendisine yaslanan nice kişileri mağlub etmiştir. Bu bakımdan onu hakikat gözüyle süzünüz. O öyle bir evdir ki, onun yok edicileri çok... Onu yaratan onu kötülemiştir. Onun yenisi çürür. Onun mülkü yok olur. Onun azizi zelil, onun çoğu az ve onun sevgisi ölümdür, onun hayrı elden çıkar. Allah (c.c)'ın rahmeti sizin üzerinize olsun! Gafletinizden uyanın! Uykunuzdan silkinin! Hem de -filan adam hastadır- veya -ağır hastadır- denilmezden önce... acaba ilaç için bir yol var mı? Acaba tabibe giden yol var mı? Denilmeden önce

¹⁰⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 499.

¹⁰¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 499.

¹⁰² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 499.

¹⁰³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 499.

¹⁰⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 499.

uyanın. Zaman senin için şifa ummadığı halde doktorlar senin için çağrılacaktır. Sonra, filan adam vasiyet etti, malını saydı, denir..."¹⁰⁵

Gazâlî'nin *İhyâu Ulumi'd-Din*'de ortaya koyduğu âhiret anlayışının Kur'ân ile örtüşüp örtüşmediği çok ciddi bir konudur. Prof. Dr. İlhami Güler'e göre yüzde yüz olarak terstir. Gazâlî'nin *İhyâ*'da ortaya koyduğu âhiret tasviri ile Kur'ân'ın âhiret tasviri yüzde yüz oranında birbirine terstir. Gazâlî'nin sünnî kültürde İslâm dünyasında çok etkili olması nedeniyle bunun ciddi bir şekilde irdelenerek ele alınması gerekir. Tasavvufun hem Allah tasavvuru hem de âhiret tasavvurunun Kur'ân ile ne kadar örtüştüğü ciddi bir şekilde bir problematiktir.¹⁰⁶

Gazâlî, dünyanın kötülüğü hakkındaki fikirlerini hadis eksenli rivayetler ve israiliyyat ile destekleme yoluna gider. Dünyayı yeren hadis rivayetlerinin zayıftan da öte uydurma olanların çoğunlukta olduğu ifade edilmektedir. Mesela Aliyyü'l-Kâri; "*Dünya sevgisi bütün hataların başıdır*" rivayetini cerh ve ta'dile tabi tutarak, bu rivayetin sadece uydurma değil aynı zamanda Hz İsa'ya ait bir söz olduğunu ifade eder. Gazâlî'nin *zemmü'd-dünya* bölümünde aktardığı rivayetler İslâmın dinamik olarak kurduğu dünya-âhiret dengesini sarsıcı niteliktedir.¹⁰⁷

Bir çok ilim dalı üzerinde çalışmış, ve hakim olduğu ilim dallarında yüksek bir itibar görmüş olan Gazâlî, dünya hayatı konusunda, dünyaya dalıp âhireti unutan ya da unutmaya ihtimali olan insanlarda farkındalık oluşturmak için ısrarla dünya hayatının geçiciliğini vurgulamıştır. Bu konuda katı bir görüntü sergilemesi konunun önemi açısından dır. Ayrıca Gazâlî'nin yaşadığı dönemde zararlı fikir ve akımların olması, siyasi entrikalar, insanların dünyaya meyledip âhireti unutmaya gibi durumlar, onu bu konuda daha hassas yapmış olabilir. Bu sebeple dünyanın âhirete göre önemsiz olduğunu anlatmak için dünyayı kötülemekte abartıya kaçmış olabilir. Özde dünyanın faniliği ve âhirete göre önemsiz olduğu gerçektir, ancak insanlara bunu hatırlatmak ve onları dünyadan sakındırmak için kullanılan ifadeler, verilen örnekler, dünya ve âhiret arasında denge değil bir uçurum varmış izlenimi doğuruyor. Dolayısıyla mensubu olduğumuz din, yaşanamaz ve âhiret de kazanılmaz gibi bir düşünceye sevk edebilir.

¹⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 509.

¹⁰⁶ İlhami Güler, "İslâm'da Ahiret İnancı", *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yay., Sivas, 2007, s. 210.

¹⁰⁷ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 154-155.

3.4. GAZÂLÎ'DE DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

Gazâlî dünyaya ilişkin görüşlerinde klasik bir teoloğun yarı rasyonel bakış açısıyla değil, mistik hayat tarzının talepleri doğrultusunda konuşan bir sûfi olarak karşımıza çıkar. Gazâlî'nin özellikle tasavvufi yazılarında mistik dünya tasavvuru işlenmektedir ve bu tasavvur dünya hakkında son derece negatif öğeler içermektedir. Bu negatif unsur, dünyanın âhiret hayatına kıyasla taşıdığı değerden ziyade, dünya karşısında şimdi ve şu anda takınılması istenen tavırla ilgilidir. Zira bütün ortaçağ evren tasarımı dünya, nihai değer bakımından, büyük ölçüde negatif terimlerle ifade edilmektedir.¹⁰⁸ İlâhi dinlerin de insandan istediği dünyayı imtihan alanı olarak değerlendirip, âhirete yönelmeleridir. Bu anlamda Gazâlî'nin, dünya hakkındaki negatif görüşleri normal karşılanabilir. Gazâlî dîni yönden hassas bir şahsiyet olduğu ve bütün gayretini insanların doğru yolu bulmalarına sarfettiği için, ayrıca insanların kazanması gereken hayat, ölümden sonraki âhiret hayatı olduğu için dünyayı negatif terimlerle ifade etmiş olabilir.

Gazâlî bizden, dünyayı ve dünyevî olanı atlayıp görmezden gelmemizi istemektedir. Bunun ebedî saadet için bir şart olduğunu belirtmektedir. Bu konuda *İhyâ* eserinde *Dünyanın Zemmi* adlı bir başlık altında, dünyanın kötülüğü hakkındaki fikirlerini âyet ve hadisler ile açıklamaya çalışmıştır.¹⁰⁹

Gazâlî'de, dünyayı anlayarak, içerisinde yaşayarak aşma fikri yoktur. Dünya ve âhiret arasındaki ilişki bir devamlılık ilişkisi değil, karşıtlık ilişkisi olarak belirtilmektedir. Asıl aranması gereken âhiret olduğu için âhiret dünyaya alternatif olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden dünya ve âhirete ilişkin davranışlarımızda denge durumunu sağlamamız imkansız gibidir. Çünkü birine duyulan sevgi ve yöneliş diğerini perdelemektedir. Bu sebeple, bu iki alternatiften ebedî olana yönelip yok olucu olanı terk etmek gerekir.¹¹⁰

Gazâlî *İhyâ* eserinde “*Dünya yer ve gök arasındadır. Yaratıldığı günden beri Allah Teala (c.c) ona bakmamıştır...*” hadisini ifade ederek, dünyanın Allah’a giden yolu Allah’ın kullarına kapadığı için Allah’ın dünyaya hiç bakmadığını belirtmiştir.¹¹¹

Gazâlî’ye göre âhiret saadeti takva ile ve nefsi aşırı arzulardan alıkoymakla

¹⁰⁸ Aydınli, *Gazâlî*, s. 31-32.

¹⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

¹¹⁰ Aydınli, *Gazâlî*, s. 33.

¹¹¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 492.

umulabilirdi. Bütün bunların başı da aldatıcı dünya yurdundan uzaklaşıp ebediyet yurdu olan âhirete yönelerek kalbin dünya ile olan ilgisini kesmek ve olanca gayretle Allah'a doğru dönmektir. Bu da ancak mevkiden, servetten yüz çevirerek ve dünya ile ilgili her türlü meşgale ve bağılıktan kaçarak gerçekleşebilir.¹¹²

Hayat tarzını ve yaptığı işleri gözden geçiren Gazâlî, bir sürü ilgi ve bağımlılığın içine gömüldüğünü, yaptığı işlerin en iyisinin ders vermek, ilim öğretmek olduğunu ancak bu alanda da âhret yolunda önemli ve yararlı olmayan ilim dallarına yöneldiğini ifade ediyor. Ders verme faaliyetinin halis niyetle sırf Allah rızası için olmadığını, ders okutmaya sürükleyen temel faktörün mevkî ve şöhret düşkünlüğü olduğunu fark ettiğini söylüyor. Bu sebeple uçrumun kenarında olduğunu, eğer hemen durumunu düzeltecek bir şeyler yapmazsa ateşe (cehenneme) yuvarlanmak üzere olduğunu dile getiriyor.¹¹³

Gazâlî, âhret mutluluğu için takva ve nefsi kötü arzulardan alıkoymak gerektiğini bunun yolunun da aldatıcı dünyadan yüz çevirmek olduğunu dile getiriyor. Makam ve mevkiden yüz çevirip, dünya meşguliyetlerini bırakarak ebedî olana yönelmekten başka çıkar yol olmadığını vurguluyor. Kişi, kalbinin, dünyadan tamamen ilgisini kesip, olanca gücüyle kendini âhirete yöneltmelidir.¹¹⁴

Gazâlî, dünyayı tamamen reddederken insanın dünyaya olan düşkünlüğünü köreltmek, geçici olana meyletmenin insanı zararlı çıkaracağını göstermek istemiş olabilir. İnsan için yakın hedef ve ödüller daha celbedici olabilir ve neticede insan âhireti unutabilir. Âhret düşüncesine sahip olmayan insan geçici zevklerle ömrünü heba edip asıl olanı kaybedebilir.

Gazâlî'nin yapmak istediği insana gerçek mutluluğu göstermeye çalışmaktır ancak bu durum kişinin dinden uzaklaşmasına da sebep olabilir. Çünkü yaşadığımız bu dünyada Gazâlî'nin işaret ettiği gibi bir yaşantı herkes için mümkün olmayabilir. Bu da dini insan için yaşanmaz kılabilir. Kişi yaşanması mümkün olmayan dini hayatından tamamen çıkarabilir.

Gazâlî dünyayı kaçınılması gereken büyük bir tehlike olarak görürken, hadis ve meviza türünden pek çok nakillerde bulunur.¹¹⁵ *İhyâ* eserinde dünyanın, Allah

¹¹² Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 172-173.

¹¹³ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 173.

¹¹⁴ Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl*, s. 172-173.

¹¹⁵ Aydın, *Gazâlî*, s. 34.

katında bir koyun leşinden daha fazla değeri bulunmadığını söylemektedir. Bu sebeple Allah için olan işler hariç dünya da içindekiler de lanetlenmiştir.¹¹⁶ Hadis olarak zikredilen bu ve benzeri rivayetlerin dışında Gazâlî'nin bakış açısını destekleyen başka bir rivayette de, yasak meyveden yiyen Hz. Adem'in, def-i hacet için cennette müsait bir yer bulamaması sebebiyle, bu ihtiyacını karşılamak üzere , Allah tarafından dünyaya indirildiği ifade edilir.¹¹⁷

Gazâlî'nin en zayıf olduğu ve hiçbir zaman otorite haline gelemediği alan, hadistir.¹¹⁸ Bu konuda Gazâlî'ye eleştiriler de getirilmiştir.

Gazâlî'ye göre dünya topyekün lanetli, dünyanın helalinden de haramından da uzak durulması gereken bir yerdir.¹¹⁹ Dünyayı bu gözle gören kişiler asla dünyaya yönelmezler, hayatlarının kıtlık ya da bolluk içinde geçmesini önemsemezler. Peygamber Efendimiz nasıl dünya malı biriktirmeyse, onlar da aynı şekilde mal edinme telaşına girmezler.¹²⁰

Gazâlî, dünyayı değersiz gördüğü gibi insanın da rütbesini düşük görmüştür. Mutlak güç sahibi Allah karşısında insan aciz bir kul olduğunu idrak etmelidir. Allahın egemenliğinin farkında olup, ona boyun eğmelidir.

Gazâlî'ye göre insan, hayatın içinde yaşayan, onu şekillendirmeye çalışan katılımcı birisi olarak değil, âhîret adamıdır. Dünyevî olan ne tür bir etkinlik olursa olsun ikinci plana itilmekte, uhrevî olan değerli görülmektedir.¹²¹ Dünyaya ait bilgilerin de kendi başına bir değeri olmadığını hatta *İhyâu ulûmi'd-dîn* isimli eserinde tabiat (fizik) ilminin bir kısmıyla şeriat ilmi ve hak dine ters düştüğünden dolayı esasının cehalete dayandığını bu sebeple ilim olmadığını söylemiştir. Ona göre felsefecilerin 'Tabiat İlmi' diye icat ettikleri ilme , insanın hiçbir ihtiyacı yoktur.¹²²

Gazâlî *Eyyühe'l-Veled* eserinde, yapılan ilim tahsilinin de Allah rızası için yapılması gerektiğini, dünya menfaati için öğrenilen ilmin faydasız olduğunu ifade ediyor.

“Ey oğul! İlim tahsili ve kitap mütâlâası için nice geceleri İhyâ ettin; ve kendine uykuyu haram kıldın. Bilmem bunlara sebep ne idi? Eğer gayen dünya malına

¹¹⁶ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

¹¹⁷ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 492-493.

¹¹⁸ Orman, *Gazâlî*, s. 142.

¹¹⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487.

¹²⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 487-488.

¹²¹ Aydın, *Gazâlî*, s. 41.

¹²² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, I, s. 112-113.

nail olmak ve emsaline tefahür etmek idiyse yazık sana, yazıklar olsun sana! Yok böyle değil de maksadın Peygamber Efendimizin (as) şeriatını İhyâ etmek, ahlâkını güzelleştirmek, nefs-i emmareni öldürmek idiyse ne mutlu sana, ne mutlu sana!”¹²³

“Kelam ilmi, hilaf, tıp, dîvanlar, şiir, astronomi, aruz, nahiv ve sarf gibi ilimleri tahsil etmekle Allah’ın hilafına, ömrü zayi etmenin dışında ne elde ettin?”¹²⁴ Şu halde fazla bilgi sahibi olmaya gerek yoktur. İçinde bid’at olmayan doğru ve sahih bir itikad, bir daha günah işlemek konusunda nasuh bir tevbe, üzerinde kimsenin hakkının olmaması, Allah’ın emirlerini yerine getirecek miktarda şeriat bilgisi, kurtuluşu sağlayacak kadar da diğer ilimleri tahsil etmek yeterlidir.”¹²⁵

Gazâlî’nin ilim öğrenme ile ilgili fikirleri dünya ile ilgili görüşleriyle paralellik göstermektedir. İnsan için kulluğunu yerine getirecek ve kurtuluşa götüreceği bilgiyi yeterli görmüştür. Bunun dışındaki ilim uğraşlarını da ömrü zayi etmek olarak görmüştür.

“Fakihsiz ve doktorsuz kalan bir memleket gibi, böyle bir alimden mahrum olan memleketin bütün ahalisi, bu mahrumiyetten sorumludur. Evet bir kimse fıkıh veya ilm-i kelâmı öğrenmeye kendini kabiliyetli görürse, memleketinde bu ilimleri bilen başka birisi de yoksa, ikisini de öğrenmeğe zamanı yetmiyorsa ve hangisiyle meşgul olmasının gerektiğini sorarsa, ona fıkıhla iştiğal etmesinin zaruri olduğunu söyleriz. Çünkü fıkıhla dair hadiseler daha çok ve ona olan ihtiyaç daha umumdur. Herkes gündüz ve gecesinde fıkıhla muhtaçtır. İlm-i kelâmı ilgili şüphelerin vukuu, fıkıhla hadiselerle nisbetle mahduttur. Nitekim doktorsuz ve fakihsiz olan bir memlekette fıkıhla meşgul olmak daha önemlidir. Çünkü her tabakadan bütün halkın fıkıhla ihtiyacı vardır. Halbuki doktorlara sağlam insanların ihtiyacı yoktur. Hastalar ise, sıhhatlilere nisbetle çok azdır. Hasta, doktordan müstağni olmadığı gibi, fıkıhtan da müstağni değildir. O fani hayatı için tıbbı ve ebedî hayatı için de fıkıhla muhtaçtır. İki hayat arasında ne kadar fark vardır? Tıbbın faydasını fıkıhın faydasıyla mukayese edersen, bu ilimlerden hangisinin faydalı olduğunu anlarsın.”¹²⁶

Gazâlî’nin ilimleri dini-dünyevi şeklinde tasnif etmesi, onun dünya ve âhiret hakkındaki düalist görüşüyle paralellik göstermektedir. Gazâlî’de dünya ve âhiret,

¹²³ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, çev. Lütfi Doğan, Bedir Yay., İstanbul, 1969, s. 14-15.

¹²⁴ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 15.

¹²⁵ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 19.

¹²⁶ Gazâlî, *el-İktisât fi'l-İtikât*, çev. Kemal Işık, AÜİF Yay., Ankara, 1971, s. 15-16.

aralarında mutabakat olamayacak derecede farklıdır.

Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled* adlı kitabında zikir ve ibadet dışındaki işlerin faydasız olduğuna dair görüşünü hadis ile desteklemiştir.

Ey oğul; Resûlullah (s.a.s)'in ümmetine vermiş olduğu nasihatlar içinde şu sözler de vardır: “Allahü Teâlânın kulundan yüz çevirdiğinin alameti o kulun kendisine faydası olmayan yararsız işlerle uğraşmasıdır. Bir kişi yaratılışının sebebi olan zikir, ibadetten gayri bir işle ömrünün bir saatini geçirse, ceza gününde muhakkak ki hüsrana uğramaya müstehaktır. Kırk yaşını almış bir kimsenin hayrı şerrinden üstün değilse o adam cehennem ateşine hazırlansın.” Bilgili ve anlayışlı kimseye bu nasihat yeter.¹²⁷

Gazâlî *Eyyühe'l-Veled* 'de; “*Ey oğul!, amelsiz ilim deliliktir, ilimsiz amel de hiçliktir. Bilmiş ol ki; bugün seni günahlardan uzaklaştırmayan ilim, yarın seni cehennem ateşinden de uzaklaştırmayacaktır.*”¹²⁸ ifadeleriyle her müslümanın Allah'a kulluk görevlerinde bilinçli davranış sergileyecek bilgiye sahip olması gerektiğini, bilgisiz amelin hiç mesabesinde olduğunu vurguluyor. Ona göre amelsiz ilim de insan için boş bir uğraştır.

Gazâlî *İhyâ* kitabında âhîret yolunun klavuzlarının peygamberlerin varisleri olan ve ilmiyle amel eden alimlerin olduğunu ve bu alimlerin yeryüzünde hemen hemen hiç kalmadığını söylüyor. Ancak ortalığı âlim kisvesine bürünmüş birçok insanın kapladığını ve bunların çoğunun da şeytana mağlup olup tuğyana, gaflete ve batıla daldığını ifade ediyor.¹²⁹

“Onların her biri geçici dünya malını toplamakla meşguldür. Onun içindir ki, Allah (c.c)'in iyi dediğini kötü, kötü dediğini iyi görürler. Neredeyse din ilimleri ortadan kalkacak hale gelmiştir. Yeryüzünden âdeta hidayet âlâmetleri silinmiştir... Kur'ân'ı Kerimde rüşd, hidayet, nûr, ziya, ilim, hikmet ve fıkıh diye adlandırılan ve selef-i salihînin âhîret yolunda kılavuz olarak kullandıkları ilim günümüzde halkın arasından çekilip gitmiş, adeta bir daha hatırlanmamak üzere zihinlerden silinmiştir. Âhîret yolunda yürümeyi kolaylaştıran bu ilimlerin unutulması, dinde açılan en büyük yara ve uçurumdur.” Gazâlî bu sebeple *İhyâ* kitabını yazmayı zaruret olarak

¹²⁷ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 11.

¹²⁸ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 15.

¹²⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, I, s. 52.

gördüğünü ifade etmiştir.¹³⁰

Gazâlî bilgiye amel edilebilirlik açısından bakıyor. Ona göre âlim, sadece bilen değil aynı zamanda bildiğiyle amel eden kimsedir. Buna göre salt bilginin bir değeri yoktur.

Gazâlî amel edilmeyen nazari bilginin insana faydasının olmayacağını örnekler vererek de açıklamıştır. Harpçi ve yiğit bir adam kendisine saldıran bir aslan karşısında, elindeki silahları kullanmazsa kendini koruyamaz. Bu durumda elinde silah olmasının bir değeri ve anlamı yoktur. Bir diğer örnek ise; hasta bir adam elinde ilaç olduğu halde, o hastalığın ilacını kullanmazsa hastanın o ilaca sahip olması hastaya fayda vermez. Fayda görmesi için o ilacı kullanması gerekir. Aynı bunlar gibi bir adam yüzbin ilmî konu okumuş ve öğrenmiş olsa fakat bu bildikleriyle amel etmese, bu bilgileri bilmesinin bu adama faydası olmaz. Onun kurtuluşu ancak bildiği ile amel etmekle mümkündür.¹³¹

Gazâlî bu konudaki ayetleri de söyleyerek bildiği ile amel etmenin zarureti vurgulamıştır.

*“İnsan için ancak çalıştığı vardır.”*¹³²

*“Artık her kim Rabbine kavuşmayı bekliyorsa, dünya ve âhirete yararlı iş yapsın..”*¹³³

*“İman edip yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır. Orada ebedî kalacaklardır. Oradan hiç ayrılmak istemezler.”*¹³⁴

*“Yanlarına döndüğünüz zaman, onları hesaba çekmekten vazgeçesiniz diye size yemin billâh edecekler. Artık onlardan uzak durun; zira onlar tiksiniyecek kimselerdir, işlemiş oldukları günahların karşılığı olarak varacakları yer de cehennemdir.”*¹³⁵

*“Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsânî arzulara uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır.”*¹³⁶

Gazâlî, 'sadece imanla cennete girilir mi?' sorusuna 'evet' diye cevap veriyor ancak “cennete ne zaman varır, oraya erişene kadar ne zor engellerle karşılaşır,

¹³⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, I, s. 52.

¹³¹ Gazâlî, *“Eyyühe'l-Veled”*, s. 12.

¹³² 53/Necm, 39.

¹³³ 18/Kehf, 110.

¹³⁴ 18/Kehf, 107-108.

¹³⁵ 9/Tevbe, 95.

¹³⁶ 19/Meryem, 59.

amelle kuvvetlendirilmeyen iman cennete kadar dayanabilir mi, cennete girse bile oranın müflis bir sakini olmaz mı?”¹³⁷ sorularını da sorarak imana amelin de eşlik etmesi gerektiğinin altını çiziyor.

Gazâlî’ye göre; “Kalbin merkezi beden, azığı ilimdir. Onu bu azığa götüren ve bu azıktan faydalanmasını mümkün kılan sebepler ancak salih amellerdir. Bu bakımdan bedende durmadıkça ve dünyayı geçmedikçe kul, Allah (c.c)’a ulaşma imkanını elde edemez. Çünkü en yakın konağı en uzak konağa varmak için geçmesi gerekir. Bu bakımdan dünya, âhiretin tarlasıdır ve dünya hidayet konaklarından bir konaktır. İki konağın en yakını olduğundan dolayı kendisine, en yakın manasına gelen *dünya* ad olarak verilmiştir.”¹³⁸

“*Ben insanları ve cinleri ancak, bana kulluk etsinler diye yarattım*”¹³⁹ ayeti mucibince insanoğlunun yegane görevi Allah’ı tanıyıp, ona kulluk etmek olmalıdır. Bunun için de insan, dünya ile ilgili ne varsa bırakıp âhirete yönelmelidir.

Gazâlî, insanı hayvandan ayıran en önemli özelliğın ilim ve hikmet olduğunu söylüyor. İlim çeşitlerinin en şerefli si de Allah (c.c)’ın sıfatları ve fiilleridir. Bu bakımdan bu ilimle insanoğlunun kemâli tamamlanır, insanoğlunun saadet, cemal ve kemal huzurunun komşuluğuna yararlılığı, ancak kemalindedir.İnsanoğlu iradesiyle kemal derecesine erişebilir.¹⁴⁰

Hakikati idrak etmek için kalbi günahıtan korumak gerekir. Günahlar arttıkça kalp mühürlenir, körleşir. Hakikati idrak edemez, dinin salahını bilemez hale gelir. Âhıret işini hafife alır, dünya işini önemser, bütün himmetini dünyaya sarferder. Kalpte denge bulmaz, tövbe etmez ve hatalarını telafi etmez. İşte onlar o kimselerdir ki âhıretten, kâfirlerin ölümlerini dirilmesinden umutsuz oldukları gibi umutsudurlar. Kalbin günahlarla kararmasının manası budur.¹⁴¹

“*Hayır! Doğrusu onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir.*”¹⁴²

Gazâlî, kalbi temizlemenin şehvete muhalefet etmekle mümkün olduğunu söyler. “Şehvetlere muhalefet etmek sûretiyle Allah (c.c)’a itaat kalbi temizler.

¹³⁷ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 13.

¹³⁸ Gazâlî, *İhyâ-u Ulüm'id-Dîn*, III, s. 14.

¹³⁹ 51/Zâriyat, 56.

¹⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulüm'id-Dîn*, III, ss. 19-22.

¹⁴¹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulüm'id-Dîn*, III, s. 28.

¹⁴² 83/Mutaffifin, 14.

Günahlar ise kalbi karartırlar. Bu bakımdan günaha yönelen bir kimsenin kalbi kararır. Günahın akabinde sevap işleyen bir kimsenin kalbinden ise, günahın eseri silinir, kalp kararmaz sadece kalbin nûru azalır.”¹⁴³

“ *Kim Allah’a ve Resûl’e itaat ederse işte onlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddikler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.*”¹⁴⁴

Ashabdan Atıyye b. Urve es-Sa’di (r.a) den: Resûl-i Ekrem (s.a.s); “*Bir kul günaha düşmekten korkarak, günah olmayan şeylerden sakınmadıkça muttekîler derecesine çıkamaz.*” buyurmuştur. (Hadisi Tirmizî rivayet etmiş, ‘Hadis hasendir’ demiştir.)¹⁴⁵

Gazâlî ilmi, amaç değil araç olarak görmektedir. Ona göre ilim Allah’a götüren bir taşıyıcıdır. Amaç Allah’ın rızası ve âhiret mutluluğudur. Gazâlî marifetullahı en üstün bilgi olarak değerlendirir. Gazâlî, teorinin pratiğe dönüşmesini önemsemiştir. Ona göre amelsiz ilim, ilimsiz amel tek başlarına değerli değildir ve gerçek mutluluk için yetersizdir.

Gazâlî ilmin çok önemli bir haslet olduğunu, âhiret aleminin mükâfatına götüren en önemli aracının ilim olduğunu, çünkü Allah Teala (c.c)’nın huzuruna ancak ilim ile gidileceğini söylüyor. İnsan için en büyük makamın sonsuz mutluluk olduğu düşünüldüğünde, bu mutluluğa götüren vesile de en büyük erdemdir. Zira, insan, ilim ve bu ilmin gerekliliği olan amele sahip olmadığı takdirde âhiret nimetlerinin hiçbirine ulaşamaz.¹⁴⁶

Önemli bir mütefekkir olan Gazâlî, ilmi faaliyetlerini dini - uhrevî bir kaygıyla gerçekleştirmiştir. Fıkıh, felsefe, mantık gibi pek çok ilmî disiplinle ilgilenmiş, İslâm düşünce tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Asıl gayesi âhireti kazanmak olduğundan, bu hedefe ulaştıracak ilimleri diğer ilimlerden üstün tutmuştur.

Gazâlî’nin dünya ile ilgili görüşü onun ilme bakışını da etkilemiş, özellikle *Eyyühe'l-Veled*, ve *İhyâ* eserindeki dünya ve âhiret ile ilgili bölümler, kişinin dünyaya aktif katılımının âhireti unutturacağı, felsefe ve diğer dinî olmayan ilimler üzerinde

¹⁴³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, III, s. 29.

¹⁴⁴ 4/Nisâ, 69.

¹⁴⁵ Nevevî, *Riyâzüs-Sâlihîn ve Tercemesi*, II, s. 30.

¹⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, I, s. 86.

zaman harcanmasının gereksiz olduğu yönünde yaklaşımlar bulunmaktadır. Gazâlî için değerli bilgi dinî/mistik bir bilgidir. Buna göre diğer ilimler talî plandadır ve değersizdir. Kişi mistik tecrübe yaşıyarak gerçek mutluluğa ulaşabilir. Böyle bir tecrübeyi de dünyadan yüz çevirip tamamen Allah'a yönelerek elde edebilir.¹⁴⁷

Gazâlî, '*Kalplerin Keşfi*' kitabında ehl-i hikmetten birinin sözünü nakleder: “Dünyada karşılaştığın herşey ile senden önce biri karşılaşmış ve senden sonra da başkası karşılaşacaktır. Senin dünyadan nasibin sadece bir akşam yemeği ile bir günlük gıdadır. O halde birkaç öğün yemek uğruna kendini mahvetme. Dünyaya karşı oruçlu ve âhiret ile ilgili olarak iftar etmiş gibi davran. Çünkü dünyanın sermayesi hiçlik, kazancı cehennemdir.”¹⁴⁸

Fudayl (r.a) buyurur ki: “Dünya geçici bir altından ve âhiret de kalıcı boncuktan olsa bize kalıcı boncuğu geçici altına tercih etmek gerekirdi. Biz geçici boncuğu kalıcı altına tercih ediyoruz. Halimiz ne olacak!”¹⁴⁹

Lokman Hekim oğluna der ki: “Yavrum âhiretin uğruna dünyanı feda et, her ikisini de kazanırsın. Ama dünyanın uğruna âhiretini feda etme, her ikisini de kaybedersin.”¹⁵⁰

İbn Abbas (r.a) buyurur: “Allah dünyayı üçe ayırdı; bir parçası mü'minin, bir parçası münafığın, diğer parçası da kâfirindir. Mümin kendi payına düşeni azık yapar, münafık hissesi ile süslenir, gösteriş yapar. Kâfir de kendine düşenden habire yararlanır.”¹⁵¹

Ebu Süleyman (r.a) buyurur ki: “Kalbini âhiret düşüncesi ile meşgul etmeyenler, dünyaya yönelen azgın arzulara karşı direnemezler.”¹⁵²

Vehb b. Münebbih (r.a) der ki, “Dünyanın herhangi bir şeyine kalbi sevinen kimse hikmetten sapmıştır. Azgın arzularını ayak altına alabilen kimse şeytanı gölgesinden ayırmış olur. Ameli, havai arzularına baskın çıkan kimse galiptir.”¹⁵³

Bişr (r.a) “Falan adam öldü derler. O da; dünyada biriktirdi, âhirete göçtü, kendine yazık etti, diye cevap verir. O, şunu şunu yapardı, deyip adam hesabına

¹⁴⁷ Aydınlı, *Gazâlî*, s. 163-164.

¹⁴⁸ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, ed. Muhammed Akgün, Yeryüzü Yay., İstanbul, 2013, s. 203.

¹⁴⁹ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 204.

¹⁵⁰ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 206.

¹⁵¹ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 206.

¹⁵² Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 211.

¹⁵³ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 212.

birkaç kalem iyilik sayarlar. Bısr der ki: Dünyalık biriktirme peşinde koştuğuna göre; onların hiçbir faydası yok”¹⁵⁴

Hasan el-Basri, halife Ömer İbni Abdülaziz (r.a)'a yazdığı bir mektupta der ki: “Dünya geçici bir konak yeridir, devamlı bir ikamet yeri değildir. Allah Hz. Adem (a.s)'ı cennetten buraya ceza çekmek üzere indirmiştir. Buna göre; Ya Emire'l Mü'minin! Ondan sakın. Her an yeni birinin kanına girer, onun gözünde olan perişan olur, onda mal biriktiren fakirleşir... Ona tutulanlar, onunla ilgili bir dileğini ele geçirmiş ise çalımından geçilmez, iyice baştan çıkarak âhireti hatırından siler, düşüncesini ona açar. Fakat günün birinde ayağı kayınca nedameti büyük, hayıflanması ağır olur... Ona elinden geldiği kadar mesafeli davran, ondan mümkün olduğu kadar uzak dur. Çünkü dünya tutkunları ne zaman bir sevince güvenseler o, onları bir kötülüğe sürükler... Arzuları yalancı, emelleri boş, katıkları bulanık, coşkunluğunun sonu hayal kırıklığıdır...”¹⁵⁵

Gazâlî dünya ve âhiret hayatını birbirinin alternatifi olarak düşünmüş ve bu ikisini çoğu zaman karşıtlık ilişkisi içinde değerlendirmiştir. Âhiret için dünyayı terketmek Gazâlî'nin mistik görüş tarzında çok değerli ve gereklidir. Gazâlî bu iki dünyaya ait ilim tahsilinin de birbirine engel teşkil edeceği yönünde bir inanca sahiptir. Buna göre bu dünyaya ait bir bilgide derinleşmek, kişiyi âhiret hayatıyla ilgili bilgi alanında eksik bırakacaktır. Âhirete yönelik bilgi araştırması da dünya ilminde eksiklik meydana getirecektir.¹⁵⁶

Gazâlî zâhir ile bâtını, şeriatla hakikati meczeden bir sûfi mütefekkir olarak kabul edilir. Zâhirî ve şer'î ilimler ile ilgili geniş bir malumata sahip olmasıyla birlikte, aşırı tasavvufî görüşleri eleştirmesi, zâhir alimlerinin de, Gazâlî'ye saygı duymasını ve onu tenkit eden bazı ulemanın itirazlarının etkisini yitirmesini sağlamıştır.¹⁵⁷

Gazâlî, insanın iki şeye ihtiyacı olduğunu, bunların biri kalbi helak olma nedenlerinden muhafaza edip, gıdasını sağlamak, diğeri de bedeni helak edici nedenlerden muhafaza edip gıdasını temin etmek, olduğunu ifade etmiştir. Kalbin gıdası Allah'ı sevmek ve bilmektir. İnsanın helak olma sebebi kalbinin tabiatı olan

¹⁵⁴ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 213.

¹⁵⁵ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 216-217.

¹⁵⁶ Aydınlı, “Gazâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası”, s. 269.

¹⁵⁷ Çağırıcı, “Gazâlî”, XIII, s. 516.

marifetullahtan ve Allah sevgisinden gayrı sevgilere dalmaktır. Beden kalbin isteklerini temin etmek için vardır. Gazâlî kalp ile beden arasındaki ilişkiyi hacı ile deve arasındaki ilişkiye benzetir. “Hac yolunda deve hacı içindir. Hacı deve için değildir. Ancak hacı âhireti için Kâbe'ye varıncaya kadar, devenin yemini ve diğer ihtiyacını temin edip deve ile ilgilenmek zorundadır. Kâbe'ye varınca onun sıkıntısından kurtulur. Ancak hacının yolda devenin ihtiyacı ile ilgilenmesi lüzumu kadar olmalıdır. Çünkü bütün vaktini, onun yem ve diğer ihtiyacının tedârîki için harcarsa, kafileden geri kalıp helak olur. Bunun gibi eğer insan bütün ömrünü bedeninin kuvvetlenmesi ve helak olma sebeplerinden uzaklaştırmak için sarfederse, kendi saadetinden mahrum olur.”¹⁵⁸

Bu bakış açısına göre, dünya ile gereğinden fazla meşgul olmak insanı âhiret yolundan alıkoyar. İnsanın amacı, yolculuğunu sekteye uğratmayacak kadar dünya için çalışıp, geri kalan zamanını âhiret için kullanmak olmalıdır.

Dünyada insanın üç şeye gereksinimi vardır. Bunlar yemek, mesken ve elbisedir. İnsanın bu zaruri üç şeyden fazlasına ihtiyacı yoktur. Ancak kalbin ihtiyacı olan Allah'ı bilmek ne kadar artarsa daha iyi olur. Diğer dünyalıklar haddinden fazla alınırsa insanın helakine sebep olur. Böylece insan kalp gıdası olan âhiret azığını unuttur. Kalbin dünyayı ve dünya işlerini sevmesinden meydana gelen hırs, haset, cimrilik, düşmanlık gibi kötü sıfatlar kişiyi helake götürür. Kişi dünya için koşturdukça dünya ondan azar azar uzaklaşır ve ömür de azar azar geçer.¹⁵⁹

Gazâlî, dünyanın büyümlü bir yer olduğunu, ilk başta kendini insanlara güzel, vefalı gösterdiğini, cahil insanların dışına bakıp aldanmaları için görüneni süsleyip, bela ve mihnet olan şeyleri gizlediğini ifade ediyor. İnsanlar her an ölüme yaklaştıkları halde dünyada ebedi kalacaklarmış gibi davranıyorlar, uzun vadeli planlar yapıyorlar. Dünyayı sevenlerin âhiret hususunda halleri; çok lezzetli, çeşitli ve tatlı yemekleri bol bol yiyip midesini bozan kişinin hali gibidir. Başı güzel gibi görünse de sonu kötü olur. Dünyanın lezzeti ne kadar fazla ise, rezilliği de o derece fazla olur. Nimeti çok olanın can verirken azabı, nimeti az olanıkinden fazla olur.¹⁶⁰

Gazâlî, İsa (a.s)'ın “Dünya isteklisi, deniz suyundan içene benzer. Ne kadar içerse, o kadar susar. Sonunda ölür de susuzluğu gitmez.” sözünü naklederek

¹⁵⁸ Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, çev. Ali Arslan, C. I, Hikmet Neşriyat, Ankara, 2004, s. 82.

¹⁵⁹ Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, I, ss. 82-85.

¹⁶⁰ Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, I, s. 85-86.

dünyanın işlerinin başlangıçta kısa gibi görünse de bazen bir ömür sürdüğünü ifade ediyor.¹⁶¹ Bu durumda kişi âhirete hazırlık yapmadan gitmiş, ömrünü dünya işinde tüketmiş oluyor.

Gazâlî'ye göre dünya bir misafirhane gibidir. Akıllı insan bu misafirhaneden erzağını temin eder fakat alet ve sebeplerine tama' etmez. Gazâlî dünyada olan her şeyin kötü olmadığını, çünkü dünyada olan bazı şeylerin aslında dünyadan olmadığını söylüyor. Buna örnek olarak ilim ve ameli veriyor. Bunlar dünyada kazanılır ancak dünyadan değildir. İlim insanda aynen kalır ve onunla âhirete bile gider. Amelin ise eseri bâki kalır. Amelin eseri iki kısımdır. Biri kalp cevherinin günahların pasından parlak ve temiz kalması diğeri ise, Allah'ın zikriyle ünsiyet peyda etmesidir. Bu durum ibadete devam edilerek kazanılır. Bunlar devamlı iyi işlerdendir.¹⁶² Allah Teala'nın da isteği bu yöndedir:

“... Kalıcı olan iyi davranışlar ise, Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı hem de ümit bağlamaya daha layıktır.”¹⁶³

Gazâlî dünya ile ilgili Ebu Bekir (r.a)' in bir hadisesini naklediyor: “Zeyd bin Erkam (r.a) der ki: Ebû Bekir (r.a) ile beraber bir yerde idim. Ona bal şerbetini getirdiler. Ağzına koyunca içmedi, yere koydu ve çok ağladı. O kadar ki, yanındakiler de beraber ağladı. Sakinleşti, tekrar ağladı. O kadar ki ağlamaktan boğulacak dereceye yaklaştı. Kimse de ağlamasının hikmetini sormadı. Ağlaması bitip gözlerini silince, 'Ey Resûlullah'ın halifesi, sana ne vâki oldu ki, böyle ağladın?' diye sordular. Buyurdu ki: 'Bir gün Resûlullah oturuyordu. Baktık ki, bir şeyi mübarek eliyle kendinden uzaklaştırıyor. Halbuki o şey de görünmezdi. 'Ya Resûlallah, kendinden uzaklaştırdığın şey nedir?' diye sorduk. Buyurdu ki: 'O dünya idi. Kendini bana arz etti, ben onu reddettim. Geri geldi dedi ki: Sen benden kaçtın, ama senden sonra benim arkamdan koşacak kimseler gelecek.' Onun için korktum ki Peygamber'in buyurduğu kimselerden biri de ben olurum.”¹⁶⁴

Gazâlî, bu hadiseyi aktararak Peygamber'in istemediği dünyayı onun ümmetinin de arzu etmemesi gerektiğini vurguluyor. Hz Ebu Bekir'in bu şekilde gözyaşı dökmesi, dünyaya meyiletmenin kesinlikle istenmeyen bir davranış olduğunu

¹⁶¹ Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, I, s. 86.

¹⁶² Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, I, s. 87-88.

¹⁶³ 18/Kehf, 46.

¹⁶⁴ Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, II, s. 564.

gösteriyor. Dünyayı istemek, âhireti gözardı etmek anlamına geleceğinden, müslüman kişinin böyle bir arzu içinde olması isabetli bir davranış olmaz. Bu noktada müslüman her daim âhireti isteyecek, dünyanın gösterişine aldanmayacak ve dünyayı âhirete ulaştırıcı araç olarak görecektir. Dünyada insan, makam, mevki ve malın en üstünü elde etse bile, bunları kullanacağı süre sınırlı ve geçicidir. İnsanın hedefi âhiret yurdunda iyi bir mevki elde etmek olmalıdır. Çünkü âhiret yurdu asıl yurt, nimetleri de ebedidir. Kişi böyle davrandığı zaman dünya onun için kötü değildir. Gazâlî'nin kastettiği kötülük, insanların dünyaya yanlış anlam yüklemeleri sebebiyledir. İnsanı, âhirette mutluluğa ulaştırmayacak, gaflet ve şımarıklık sebebi olan dünya elbette kötü bir varlık alanıdır. Çünkü o zaman dünya amacı dışında kullanılmış olur.

Gazâlî'nin, dünya ve âhiret hakkındaki görüşlerini incelediğimizde, dünyayı kötüleyip, âhireti öne çıkarması sebebiyle dünya ve âhiret dengesini sağlayamamış gibi görünse de, aslında iki dünya için ne kadar çalışmak gerekiyorsa o kadar gayret gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Dünya hayatı herkesin malumdur ki geçicidir ve bu kısa dünya hayatı bazen çok kısa da olabilir. İnsan ne kadar nimet içinde olursa olsun bir gün mutlaka bunları bırakıp asıl yurduna gidecektir. Bu sebeple bu nimetlerin zevkine dalmamalıdır. Allah'ın insana verdiği her şey imtihan içindir. Bize düşen ise, sahip olduklarımız ya da olmadıklarımız konusunda imtihanı başarıyla geçmektir. Gazâlî'yi bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde, onun bu konudaki hassasiyetini anlamış oluruz.

3.5. İSLÂM'DA DÜNYA - ÂHİRET DENGESİ

Kur'ân insanı sorumlu bir varlık olarak tanıtmış, bu mükellefiyet insanın hareketlerine ahlâkî bir özellik kazandırmıştır. İnsan, dünyada, gerçekleştirdiği iyi ve kötü davranışlarının sonuçlarıyla yüzleşmek durumunda olduğu gibi, âhiret hayatı da yine dünyadaki tercihlerine göre şekillenecektir.¹⁶⁵

Kur'ân-ı Kerim bir hayat programıdır. İnsanın ilişkili olduğu her alanda direk ya da dolaylı olarak söz söylemiştir. Yaşam şartlarının değişmesi kişiye Kur'ân'ın dışına çıkma hakkı vermez.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Türcan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 251.

¹⁶⁶ Muhammed Kutub, *İslâm İnancı*, çev. Nureddin Yıldız, Risale Yay., İstanbul, 2005, s. 236.

Kur'ân'da iki türlü kanun dikkati çekmektedir: Biri değişmesi mümkün olmayan inanç, ibadet gibi kanunlar, diğeri ise; dünyanın imarı, siyasi, ekonomik v.b. konular ile ilgili prensipler ilkeler şeklindeki kanunlardır. Örneğin siyasi yönetimin dış yapısı değişebilir ancak Allah (c.c)'ın hükümleriyle emretme, şûra prensibi, insanlar arasında adaletle hükmetme gibi prensipler hiçbir kanunla değişemez. Ekonominin dış yapısı değişebilir fakat onu yönlendiren temel prensipler değişmez. Örneğin, faiz, gasp, karaborsa, aldatma, hırsızlık haramdır, zekat verecek servete sahipse zekat vermek zorunludur. Dolayısıyla İslâm genel prensiplerin korunması şartıyla değişime izin vermektedir.¹⁶⁷

Sahih İslâm, ne dünyayı yok sayarak mistisizme, ne de maneviyatı dışlayarak maddeciliğe kaymıştır. O her türlü aşırıktan uzak, inanç ve amelde dengeli bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Bazı dönemlerde bu dengenin sağlanamamış olması, dinin kendisinden değil müslümanların zafiyetinden kaynaklanmaktadır. İslâm insanın manevi hayatını güzelleştirirken, maddi hayatını harap etmez.¹⁶⁸ İslâm hayatı bir bütün olarak ele alır. Bu bütünde insanların yetkinlikleri, zaafı, özellikleri fıtratı kısacası insanı oluşturan bütün bileşenler göz önünde bulundurulmuştur.

Âhiret hayatı bütünüyle bu dünyanın karşılığıdır. Kişi bu dünyadaki davranışlarına göre muamele görecektir. İnsan hayatı boyunca iniş ve çıkışlar, iman ve küfür arasında gidip gelebilir. Kötü olan bir insan tevbe edebilir, ya da tam tersi bir durum yaşanabilir. Bu sebeple ölümden hemen önceki hal esastır.¹⁶⁹

İnsanların dünya hayatındaki tutumları ve bunlara bağlı olarak geliştirdikleri davranışlar, âhiretten önce dünya hayatında da karşılık bulacaktır. Kur'ân, sevâbu'd-dunya (dünyadaki karşılık) tabirine yer vermiş, sevâbu I-âhirenin (âhiretteki karşılık) güzel olduğunu ayrıca vurgulamıştır.¹⁷⁰

*"Allah da onlara dünya nimetini ve (daha da önemlisi) âhiret sevabının güzelliğini verdi. Allah iyi davrananları sever."*¹⁷¹

Âhireti unutup, yalnızca dünya menfaatleri peşinde koşan insanlar,

¹⁶⁷ Kutub, *İslâm İnancı*, s. 368.

¹⁶⁸ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 62-63.

¹⁶⁹ Türçan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 271.

¹⁷⁰ Türçan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 269-270.

¹⁷¹ 3/Âl-i İmran, 148.

istediklerine kavuşabilirler ancak geçek hayatta bir karşılık alamazlar.

*"Kim âhiret kazancını istiyorsa onun kazancını arttırırız. Kim de dünya kârını istiyorsa, ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun âhirette bir nasibi olmaz."*¹⁷²

Kişinin hedefi âhiret olur da, dünyada bu isteğine uygun davranışlarda bulunursa, Allah o insanı bu dünyada da mükafatlandırır. Ancak âhiret daha hayırlıdır.

*"Dünya hayatında da âhirette de onlara müjde vardır. Allah'ın sözlerinde asla değişme yoktur. İşte bu, büyük kurtuluşun kendisidir."*¹⁷³

Allah bu dünyada nimet verdiği gibi aynı şekilde azap da verebilir. Bunu Kur'ân'da bildirmiştir:

*"Dünya hayatında onlara sadece bir azap vardır. Âhiret azabı ise daha şiddetlidir. Onları Allah'tan (O'nun azabından) koruyacak kimse de yoktur."*¹⁷⁴

İslâm insan başta olmak üzere doğadaki bütün canlılara değer vermektedir. Ve Allah bütün bu canlıların rızkını vermektedir.

*"Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı, yalnızca Allah'ın üzerindedir..."*¹⁷⁵

O halde Allah'ın halife yaptığı insan, bilgi, kültür ve çalışması neticesinde, bahsedilen rızık kazanmak zorundadır. Çünkü İslâm, insanların güzel bir hayat yaşamaları için dini mükellefiyetlerinin yanında helal yoldan çalışarak rızıklarını kazanmalarını da istemiştir. Zira, sadaka, kurban, hac, zekat, temizlik, kefarete gibi bazı ibadetlerin yapılabilmesi için ekonomik gücün olması gerekir. Nitekim Kur'ân'da çalışma ve ekonomik gelişme teşvik edilmektedir.¹⁷⁶

*"O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katında (bir lütuf olmak üzere) size boyun eğdirmiştir."*¹⁷⁷, *"Dünyadan da nasibini unutma"*¹⁷⁸ *"İnsan için çalışmasından başka bir şey yoktur ve çalışması da ileride görülecektir"*¹⁷⁹ *"Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah 'ın lûtfunden isteyin."*¹⁸⁰

Bu ayetler, Allah'ın çeşitli nimetlerinin emrimize verildiğini vurgulayarak

¹⁷² 42/Şûrâ, 20.

¹⁷³ 10/Yunus, 64; ayrıca bkz. 16/Nahl, 30; 39/Zümer, 10.

¹⁷⁴ 13/Ra'd, 34; ayrıca bkz. 32/Secde, 21.

¹⁷⁵ 11/Hûd, 6.

¹⁷⁶ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 144.

¹⁷⁷ 45/Casiye, 13.

¹⁷⁸ 28/Kasas, 77.

¹⁷⁹ 53/Necm, 39-40.

¹⁸⁰ 62/Cum'a, 10.

dünyadaki kaynaklardan faydalanmak için çalışmanın ve ekonominin şifrelerini vermektedir. O zaman yeraltı, yerüstü hatta göklerdeki nimetlerden faydalanmak, bunları sanayi, teknoloji ve ekonomiye kazandırmakla ilgili her türlü çalışma insana düşmektedir.¹⁸¹

Hz. Muhammed (s.a.s.) ise çalışmanın önemini ve zorunluluğunu şu hadisleriyle açıklamıştır:

*"Hiç kimse elinin emeğiyle kazandığından daha hayırlısını yememiştir: Dâvud peygamber de eliyle kazandığından yedi."*¹⁸²

İslâm dini çalışıp kazanmayı ve helal yolla edinilmiş zenginliği övmektedir. Hz Peygamber'in de ettiği dualar arasında fakirlikten Allah'a sığınmak da yer almaktadır.

Allah Kur'ân'da malı, bir nimet ve lûtf şeklinde değerlendirerek ondan yararlanmayı emretmiştir:

"(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir kazancı aramanızda size herhangi bir günah yoktur."¹⁸³ "Seni fakir bulup da zengin etmedi mi?"¹⁸⁴

"Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın rızından yiyin. Dönüş ancak O'nadır."¹⁸⁵

"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı..."¹⁸⁶

Allahu Teala bu ayetlerde insan için yarattığı bütün nimetlerden ve insana boyun eğdirdiği yeryüzünden yararlanmamızı istiyor.

"Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın. Onlarla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda her ne harcarsanız karşılığı size tam olarak ödenir. Siz asla haksızlığa uğratılmazsınız."¹⁸⁷

Bu ayetlerde Yüce Allah müslümanların düşmanlar karşısında hazırlıklı ve donanımlı olmasını istiyor. Bu donanım ve üstünlüğü dünyayı imar etmesi istenen

¹⁸¹ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 144.

¹⁸² Buhâri, "Büyü", 15.

¹⁸³ 2/Bakara, 198.

¹⁸⁴ 93/Duhâ, 8.

¹⁸⁵ 67/Mülk, 15.

¹⁸⁶ 2/Bakara, 29.

¹⁸⁷ 8/Enfal, 60.

müslümanın her alanda sağlaması gerekiyor. Müslüman, sanayi, ticaret, tıp, uzay, teknik kısacası her alanda söz sahibi olmalıdır.

*"De ki; Sizin, kendisinden kaçtığınız ölüm, sizi mutlaka bulacaktır. Sonra görünmeyeni ve görüneni bilene döndürüleceksiniz. O size yaptıklarımızı haber verecektir. Ey inananlar, Cuma günü namaz için çağrıldığı zaman, Allah'ı anmaya koşun, alış-verişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lutfundan nasibinizi arayın. Allah'ı çok zikredin, umulur ki kurtuluşa erersiniz."*¹⁸⁸

Bu ayetlerde Yüce Allah ölümü ve hesap gününü hatırlatmış, namazı, özellikle cuma namazı vaktinde dünyalık işleri bırakıp namaza dikkat çekmiştir. Ondandır dünya hayatı için rızık temin etmeyi emretmiştir. Dolayısıyla ayetlerde dünya ve âhiret dengesi işlenmiş, ikisinin de önemli olduğu vurgulanmıştır.¹⁸⁹

Peygamber Efendimiz (s.a.s) de; *"Emin, dürüst, müslüman tacir, kıyamet günü şehidlerle beraberdir."*¹⁹⁰

*"Himmet yönüyle insanların en yücesi hem dünya hem de âhiret işine himmet gösteren mü'mindir."*¹⁹¹ buyurarak mümin kişinin ne dünya ne de âhiret ile bağı koparmaması gerektiğini vurguluyor.

Nurettin Topçu da; inanan kişinin aynı zamanda aksiyoner, söyleyecek sözü olan, dinamik bir şahsiyet olması gerektiğini söylüyor. Cemiyeti yoğuracak ruh, ilhamını Kur'ân'dan alan, garbın dört asırlık ilmini örnek alan Anadolu dervişinin ruhudur. Garbın ilmini örnek almaktan maksat, kuru bir taklitçilik değil onların zihin yapısına sahip olup toplumun her alanda ilerlemesini sağlamaktır.¹⁹²

"Cemiyeti yoğuran ruh, bir ümitsizlikten uyuşmuş gönülleri bin şevk ile açacak. Mantıkla ilhamı yan yana yaşatacak. Kalp ile Kur'ân'ı birleştirecek. Hayatın süreksiz ve kesiksiz bir ibadet aşkı olduğunu, hareketlerimizin bir iman ve heyecan yarışı olduğunu, asrın soluk benizli, ümitsiz ve inanmaya takatsiz çocuğuna öğretecek. Öğretecek ki fert olan ve her adımında yeni bir sefaletle susamış yaşayan varlığımız kâinatta bir merkez ise, cemiyet onu çeviren bir dairedir. Bu daire,

¹⁸⁸ 62/Cum'a, 8-10.

¹⁸⁹ Nurettin Turgay, "Kuran ve Çalışma", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXV, S. 2, DİB Yay., Ankara, 1999, s. 74.

¹⁹⁰ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, C. XVII, Akçağ Yay., İstanbul, 1992, s. 247.

¹⁹¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, XVII, s. 249.

¹⁹² Nurettin Topçu, *Var Olmak*, Dergâh Yay., İstanbul, 1999, s. 101.

sonsuzluk denen ve bizimle beraber cemiyeti de çepeçevre her tarafından kuşatan büyük gerçeğin içinde bulunmaktadır."¹⁹³

İslâm'da, mal ve servet kazanmanın aracı olarak ticaret, yardımlaşma, borç alıp verme, şirket kurma, israfi önleme ve çalışma azmi gibi teşvik edici unsurlar varken, dünyanın bazı bölgelerinde açlıktan ölen insanların sorumlusu din değildir. Burada sorumlu olan, dinin emirlerini yerine getirmeyen müslümanlardır. Çünkü yüce dinimiz komşusu aç olan bir müslümanın tok yatamayacağını bildirmektedir.¹⁹⁴

İslâm dininin çalışmaya bu kadar önem vermesine karşın Müslüman ülkelerin dünya konjektüründe geri kalma sebepleri dinin hatalı yorumlanmasından kaynaklanıyor olmasını akıllara getirmektedir. Yoksa dünyayı imar etmesi beklenen müslüman davranışı bu değildir.

Yıllar önce şu anda rahmetli olan Pakistanlı Nobel ödülü sahibi Dr. Abdüsselam, “Bu gezegendeki tüm medeniyetler arasında en zayıf bilim İslâm topraklarındadır” açıklamasında bulunmuştur. Gelecekte zenginlik, bilimsel ve teknolojik yetenek ve bilgiye dayanan bir *bilgi ekonomisi* üzerinden oluşturulacağı için Dr. Abdüsselam ve diğerleri bu zayıflığın Müslüman ülkelerin onurlu bir şekilde varlıklarını sürdürmelerine karşı büyük bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Bu kaygılar, Müslüman ülkelerdeki bilimsel üretkenlikle ilgili kanıtlar tarafından desteklenmektedir. 1990-1994 yılları arasında yapılan araştırma sonuçları çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu tüm ülkelerin bilimsel üretiminin dünya çapındaki toplam üretiminin sadece %1,17'sini oluşturduğunu ve bunun İspanya ve Hindistan'dan daha düşük olduğunu gösteriyor. Tüm Arap ülkelerinin üretiminin sadece %0,55 oluşturmasına karşın İsrail tek başına %0,89 sayısına ulaşmıştır. Bu düşük üretimin sebebi Müslüman ülkelerde araştırmaya ve geliştirmeye ayrılan kaynakların yetersizliğidir. Bu durumun sebebi müslüman ülkelerin geçen iki yüzyıl boyunca uzun dönemler süresince sömürgeye maruz kalmasıdır. Bu dönem süresince bu ülkeler, gelişmelerini engelleyen ırksal ve ekonomik sömürünün en kötü aşırılıklarına katlanmıştır. Ancak bu ülkelerin şu anda içinde buldukları zor durum büyük ölçüde, egemen olan kültürel ve siyasal uygulamalara dayandırılabilir. Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hindistan gibi diğer ülkeler bilim ve teknoloji alanlarında

¹⁹³ Topçu, *Var Olmak*, s. 102.

¹⁹⁴ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 145.

önemli adımlar atmıştır ve bu ülkeler şu anda önde gelen gelişmekte olan ekonomiler arasında yer almaktadır.¹⁹⁵

Müslüman ülkelerdeki geri kalmışlık elbette ki sadece din ile açıklanamaz. Daha önce de ifade edildiği gibi bunun kültürel, siyasi, ekonomik bir çok faktörü vardır. Ancak İslâm medeniyetinin zirveyi yaşamasından sonra bu kadar gerilemesinin sebebinin ne olduğu sorulması gereken en önemli sorudur. Bu durumun en önemli sebebi doğru dinî bilgiden yoksun kalmak olmalıdır. Bunu tetikleyen durum bizim ülkemizi baz aldığımızda dinî ve kültürel kodlarımıza uymayan bir eğitim sistemi içinde yetişiyor olmamızdır. Bu şekilde bir eğitimle İslâmi açıdan düşünmesi engellenmiş zihinler iki arada bir derede tabirinin tam da uygulama alanı olmaktadır. Dinî bilgiden yoksun, dini sadece 32 farzı ezberleyip, 5 vakit ne yaptığını bilmeden ibadetin ruhunu anlamadan ne okuduğundan habersiz namaz kılan ve Kur'ân-ı Kerim'i anlamayı değil de okumayı amel edinmiş bireyler dini tamamen dünyadan el çektirme gayreti içine girmişlerdir. Hatta bu durumu daha da ileri giderek keskin hatlarla din ve dünya işi ayrımına kadar götürmüşlerdir. Bütün bu yaşananların, geri kalışların başlangıç noktası din ile dünyayı birbirinden ayrı görerek ilerleme çabasına girilmesi olmuştur. Bunun sebebi, Müslümanların dini anlamamasından kaynaklandığı gibi, Müslümanların ilerlemesini istemeyen çevreler ya da milletler tarafından bu şekilde empoze edilmesiyle de ilgilidir. Siyasi ,kültürel, ekonomik entrikalar karşısında güçsüz kalan müslüman ülkeler bir an önce İslâm dininin özüne dönerek dini anlamalı, dinin dünya işinden ayrı bir olgu olmadığını farkına varmalıdırlar.

Güçlü geleneksel dindarlığın yaygınlığı, İslâm'ın Müslüman ülkelerdeki selefabi öz-imgesini güçlendiriyor gibi görünüyor, Bu durum, gelenekçi dindarlığın dayattığı ideolojik kontrol nedeniyle rasyonel ve nesnel araştırmalar için uygun olmayan bir tür kültürel koşullanma üretmektedir. Riaz Hassan meseleyi bir kez daha Fransız-Cezayirli antropolog ve İslâmi çalışmalar uzmanı Muhammed Arkoun'un ortaya koyduğu üç düşünce kategorisine -düşünülebilir, düşünülemez ve düşünülmeyen- başvurarak anlatıyor.. Selefabi bilinçten kaynaklanan kültürel koşullar Müslüman kitleleri ve birçok entelektüeli sadece düşünülebilir ve düşünülemez üzerinden düşünmeye teşvik ediyor ve düşünülmeyene giden

¹⁹⁵ Riaz Hassan, *Müslüman Zihinler (Inside Muslim Minds)*, çev. Ergin Çenebaşı, Doğan Yay., İstanbul, 2010, s. 267-268.

kavramsal süreçlerin önüne geçiyor.¹⁹⁶

Müslüman ülkelerde egemen olan ve düşünülme-yene ait alanın gelişmesini önleyen koşullar belki de bilim ve teknolojinin gelişmesinin önündeki en önemli engellerdir. Gayri müslimlerden olduğu gibi Müslümanlardan da küresel ısınma, çevresel bozulma ve nükleer teknolojinin tehlikeleri gibi modern çağın problemleriyle ilgilenmeleri ve bu problemleri çözmeleri ve aynı zamanda hukukun üstünlüğü ve insan hakları konularında nerede durduklarına karar vermeleri istenecektir. Bu ve benzeri meselelerin doğru bir şekilde anlaşılması ve çözümlenmesi, tüm öğrenim alanlarında rasyonel bilimsel bilgiye dayanan ortak bir anlayış gerektirmektedir.¹⁹⁷ Bunun gerçekleşmesi için de İslâm'ın kendi özüne, dinamiklerine dönüş başlangıç noktası olmalıdır.

İnsana verilen verilecek hayat, şu an yaşadığı dünya hayatı ve ölümden sonraki âhiret hayatıdır. İçinde bulunduğumuz hayat, âhiret hayatına hazırlık için verilen belirli bir süreden ibarettir. Dolayısıyla insan her zaman bu şuurda dünya hayatını sürdürmelidir. Ancak insan, bazı zaafiyetlerinden dolayı tercihini şu an nefes alıp verdiği dünyadan yana kullanabilir ancak bu doğru bir seçim değildir. Allah (c.c) birçok ayette bu durumuun yanlışlığını bildirmiştir.

*“İşte azıp da dünya hayatını tercih edenin varacağı yer şüphesiz cehennemdir.”*¹⁹⁸

*“Ama sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”*¹⁹⁹

*“İşte onlar âhirete karşılık dünya hayatını satın almış olanlardır.”*²⁰⁰

*“Dünya hayatıyla övünenler bilsinler ki, dünyadaki hayat âhiret hayatının yanında sadece bir geçimlikten (metâ') ibarettir.”*²⁰¹

Son ayette meta kelimesinin geçmesi dikkat çekicidir. Meta kendinden belirli bir süre istifade edilen şey anlamında kullanılmıştır.

*“Onlar ki, bize kavuşmayı ummazlar; dünya hayatından hoşnut olarak ona bağlanırlar.”*²⁰² *“And olsun ki onları insanlardan şirk koşanlardan daha çok dünya*

¹⁹⁶ Hassan, *Müslüman Zihinler*, s. 268.

¹⁹⁷ Hassan, *Müslüman Zihinler*, s. 269.

¹⁹⁸ 79/Nâziât, 37-39.

¹⁹⁹ 87/A'lâ, 16.

²⁰⁰ 2/Bakara, 86.

²⁰¹ 13/Râ'd, 26.

²⁰² 10/Yunus, 7.

hayatına düşkün bulacaksın.”²⁰³

Kur’ân’da *dünya* kelimesi, *el-hayâtü'd-dünya* şeklinde 115 defa geçmektedir. *Dünya* kelimesinin karşılığı olan *âhiret* kelimesinin de aynı sayıda tekrarlanması, bu iki kavram arasında her türlü aşırıktan uzak bir denge durumunu çağrıştırmaktadır.²⁰⁴

Dünya ve âhiret kavramları ontolojik olarak tek bir yaşamın başı ve sonu gibidir. İslâm’da hayat parçalanmış değil bir bütün olarak değerlendirilir. *Dünya* kelimesi özel bir grup olan *ikizine bağlı çift kelimeler* grubuna dahildir. Mesela, kardeş-bacı, karı-koca gibi. Bu kelimelerden biri söylendiğinde semantik olarak ikizini hatırlatır. Bir erkeğin koca olabilmesi için eşinin olması gerekir, Koca denildiği zaman, bu kelime eşini de ihtiva eder. Aynı şekilde *dünya* kelimesi de *âhiret* kavramını ihtiva eder ve semantik olarak bu kelimelerden biri söylendiğinde diğerine çağrışım olur.²⁰⁵ Bu kelimeler Kur’ân’da geçtiği zaman mutlaka biri diğerini çağrıştırır ya da âyet içinde iki kavram da kullanılır.

“Siz dünyanın geçici malını (*araza'd-dünya*) istiyorsunuz. Oysa Allah (sizin için) *âhireti* istiyor.”²⁰⁶

Bu âyet bir savaş ortamıyla ilgilidir. Mütakellimlerin literatüründe *a'raza*, devamı imkansız olandır. Buradaki dünya kelimesinin içerdiği anlam, âhiretle kıyaslanamayacak kadar değeri azdır ve kısadır, devamı yoktur. Oysa âhiret sonsuz nimetlerin olduğu sonsuz bir yaşam alanıdır. Genellikle *dünya* kelimesi tek başına değil, *el-hayâtü'd-dünya* şeklinde *hayat* kelimesine muzaf kılınarak ifade edilmiştir. Kur’ân *dünya* kavramını yeniden kurup âhiret kavramının mukabili yapmıştır. Bu durum Kur’an’ın bütün sisteminde ruhsal gerilim havası oluşturan faktörlerden biridir.²⁰⁷

“Bir lafzın *temel, yan, duygusal* ve *yapısal* olmak üzere dört anlamı vardır. İşte Kur’ân’da *el-hayâtü'd-dünya* tabirinin temel anlamı, “*yakın/kısa hayat*” anlamını taşıırken, yan anlamı ise, “*alçak/değersiz hayat*” anlamına gelmektedir. Bu kavramın ilk anlamı zâtî, ikinci anlamı ise i'tibarîdir. Yoksa, dünya tekil ve çağrışımsal anlamın

²⁰³ 2/Bakara, 96.

²⁰⁴ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 114.

²⁰⁵ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 118; Ramazan Altıntaş, “İslami Anlayışa Göre, el-Hayatü'd-Dünya Kavramını Yorumlama Biçimleri” *CÜİFD*, C. VII, S. 1, Sivas Yay., Sivas, 2003, s. 138.

²⁰⁶ 8/Enfâl, 67.

²⁰⁷ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 119.

ötesinde, sözgelimi, nesnel olarak şirk, karanlık, zulüm, küfür kelimelerinin içeriğinden hareketle, Kur'ân sisteminde olduğu gibi olumsuz ve değersiz bir anlamlar dizgesi taşımaz. Bizâtihi dünya, değerlidir. Çünkü âhirete giden yol buradan geçmektedir.”²⁰⁸

Anlam değişimleri üzerinde çalışan dilbilimciler, bazı kelimelerin zaman içinde *anlam iyileşmesi, kötüleşmesi, daralması, genişlemesi* gibi değişikliklere uğradığını ifade etmişlerdir. Bu kelimelerden biri de *dünya* kelimesidir. Bu kelime, müslüman zihinlerde belli bir tarihî süreçten sonra *anlam kötüleşmesi* süreci yaşamıştır. Âhiretten bağımsız bir şekilde değerlendirilerek bütün kötülüklerin, değersizliklerin simgesi gibi görülmeye başlanmıştır. Bu durumun sebepleri arasında içeride, bazı hadis rivayetleri ve sûfi eksenli etkiler ile dışarıda muharref hıristiyanlığın itikad haline getirdiği *lanetlenmiş dünya tasavvuru* etkili olmuştur. Zemmedilmiş dünya görüşü, özellikle İsrailiyyat temelli rivayetler aracılığıyla, âyet ve hadis yorumlarına girmiş ve zihinlerde yeni bir *dünya* tasavvuru oluşmuştur. Bu durum bazı müslüman çevrelerce İslâmın, üzerinde hayat sürdürdüğümüz dünyayı kötülediği zannedilmiş, erdem sahibi olmak ve rûhi yükseliş için dünyaya sırt çevirmek gerektiğine inanılmıştır.²⁰⁹

Sûfiler ise dünyayı, tasvir etmek manasında değil de değer biçme manasında kişiyi Allah'a ulaştırmaktan alıkoyan her şeyi genelleyerek, dünya kavramı içinde kullanmışlardır. Hatta “dünya, nefsin zevklerinden, para ve mal varlığından ibarettir”, diyenler olmuştur. Bu sebeple dini hassasiyeti zayıf olan kimselere *ehl-i dünya* ismini vermişlerdir.²¹⁰ Burada kötü ya da iyi değerlendirilmesi bizzat *dünyanın* kendisi için yapılamaz. İnsanın yaşadığı yeryüzünü değerlendiriliş biçimi üzerinden bir yorum yapılabilir.

Kur'ân'da *el-hayâtü'd-dünya* tamlaması, *yakın ya da kısa hayat* anlamlarına geliyor. Yakın hayat, şu an yaşadığımız, insan hayatını ilgilendiren bütün olayların (doğum, ölüm, yeme, içme, savaş, barış) gerçekleştiği alandır. İkinci olarak da *âhiretin önündeki hayat* anlamında yakın hayattır. İnsanın yaşam sürdüğü bu varlık alanı, mükellefiyetlerin yerine getirildiği ve Allah'ı hatırlatıcı bir yer olduğu için

²⁰⁸ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 119-120.

²⁰⁹ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, ss. 120-124.

²¹⁰ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 125.

değerler anlamında pozitif bir mana taşır. Çünkü Allah, “*Gökleri ve yeri hak ile yaratmıştır.*”²¹¹ Âyette geçen “*hak ile yarattı*” pasajının anlamı, hakkın ortaya çıkması ya da hakka götüren bir delil olması yönüyledir.²¹² Bu yönüyle insanı çevreleyen varlık alanı Allah'a ulaştıran bir araçtır. İnsan dünyayı bu gözle görüp her an Allah ile birlikteymiş duygusuyla yaşayarak, dünyayı güzel bir şekilde değerlendirebilir ve âhiret için güzel bir netice elde edebilir. Bu anlamda dünya çok değerlidir. Yeryüzü, Allah'ın sıfatlarının tecelli ettiği bir varlık alanıdır. Bu sebeple dünya nefret alanı değil, Allah'ın eşsizliğini seyreylediğimiz bir keyif mekanıdır. Allah bizden bu mekanı imar etmemizi ve amacına uygun kullanmamızı istiyor. Yaşadığımız hayatta işimiz iyilikten yana olursa bu hayatın devamı olan âhiretimiz de iyi olur. Bu durum Kur'ân'da da belirtilmiştir.

*“... Bu dünyada güzel davrananlara güzel mükafat vardır...”*²¹³

Ölümden sonraki hayat için bir hazırlık yeri olan dünya, âhiretin üretim yeridir. Bununla ilgili Kur'ân'da şöyle buyrulur:

*“Âhiret kazancını isteyen kazancını artırırız; dünya kazancını isteyen de ondan veririz; Ama âhirette bir payı bulunmaz.”*²¹⁴

Dünya hayatında Allah'ın bize yüklediği mükellefiyetler bize verilen süreyi düşündüğümüzde , insanı zorlayıcı sorumluluklar değildir. Günde beş vakit namaz, 24 saatte bir saate tekabül eder, 12 ayda sadece bir ay oruç, kırkta bir zekat v.b mükellefiyetler hem insanın Allah ile olan irtibatını sağlam tutar hem de huzurlu bir dünya hayatı yaşamasına vesile olur. Asıl önemli olan ise bu hiç de zor olmayan ibadetleri yerine getiren ve bu ibadetlerin temizlediği ruha ve ahlâki özelliklere sahip olan insan, bu dünyada mutlu olacağı gibi, âhirette de ebedî mutluluğun muhatabı durumunda olacaktır.

Allah yeryüzündeki herşeyi insan için yaratmıştır ve onun emrine vermiştir. Dolayısıyla insanın dünyadan faydalanması, dünya nimetlerine sahip olması kötü ya da yasak değildir. Dünya hayatında maddi imkanlara sahip olması kişiyi âhirette mükâfatsız bırakmaz. Zira Allah (c.c), bizim dua derken hem dünya hem âhiret iyiliği istememizi belirtiyor.

²¹¹ 6/En'âm, 73.

²¹² Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 125-126.

²¹³ 16/Nahl, 30.

²¹⁴ 42/Şûrâ, 20.

*“Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver.”*²¹⁵

Kur’ân’da ifade edilen *dünya* kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde din dışı değil de dinî anlam taşıdığı görülür. *Yakın olmak* anlamında *dena* kökünden geldiği düşünülürse, o zaman kelime Allah'a yakınlaştıran bir araç olur. Bu sebeple Kur’ân bu dünyada bulunan tabiat harikaları ile ilgili örnekler vererek insanı düşünmeye teşvik eder.

*“(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı? Göğe bakmıyorlar mı nasıl yükseltilmiş? Dağların nasıl dikildiğine bakmazlar mı? Yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?”*²¹⁶

Sadece bu ayetlerden hareketle bile, dünyanın yüz çevirilecek mekan değil, Allah'ın dünyadaki sanatına hayran olarak, bu güzellikler üzerinde tefekkür edilecek yer olduğu anlaşılır. İnsan bu güzellikleri müşahede ederken Rabb'inin büyüklüğünü tekrar ve tekrar anlar. Şu halde Kur’ân’da ikaz edilen durum, insana verilen çift yönlü hayatın sadece tek yönü olan dünyaya yönelik sürdürülen yaşam biçimidir. Âhîret dünyanın devamıdır ve insanın âhîreti göz ardı etme şansı yoktur.

Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî (ö. 672/1273) ise, dünyayı, “Allah'a karşı ilgisizlik” olarak tanımlar. “Kumaş, para, ölçüp tartmak ve kadın dünya değildir, aksine dünya, Allah'tan ilgiyi kesmektir.”, biçiminde çok güzel bir dünya düşüncesi ortaya koyar. Yine o, *din-dünya* ilişkisini '*deniz-gemi*' metaforuyla anlatır. Geminin yürümesi denizin üzerinde olması sebebiyledir. Dinin ayakta durması da Allah ile ilişkiyi kesmemekle mümkündür. Mevlânâ düşüncesinde dünyayı terk etmek yoktur, dünyayı kurmak vardır. Allah ile irtibatımız kuvvetli olursa, sahip olduğumuz dünya nimetleri, ruhumuza hükmetmediği sürece dinimize zarar vermez ve bunlar kişiye haram kılınmaz.²¹⁷

*“De ki: Allah'ın kulları için çıkardığı zîneti ve temiz hoş rızıkları kim haram kıldı? De ki; onlar dünya hayatında, özellikle kıyamet gününde mü'minlerindir...”*²¹⁸

Bu ayetten de sarîh bir şekilde anlaşılıyor ki; âhîret yurdunda ebedî olacak nimetlere bu dünyada da sahip olmayı Allah (c.c) yasaklamıyor. Ayette de belirtildiği gibi Allah'ın helal kıldığını hiç kimse haram kılamaz. Burada önemli olan, dünyanın

²¹⁵ 2/Bakara, 201.

²¹⁶ 88/Gâşiye, 17-20.

²¹⁷ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 128-129.

²¹⁸ 7/A'râf, 32.

maddiyatı karşısında insanın nasıl bir duruş sergilediğidir.

Esasında Allah ve âhiret inancı olan bir *dünya görüşüne* dayanan Kur'ân, insanoğlunun dünyevîleşmesinin önüne geçmek için, dünya hayatının insan nefsi bakımından çekiciliğini, bu çekiciliğin insanın ölümlü bir varlık olmasının karşısındaki değerini ve âhiret ile kıyaslanması durumunda değerinin düşüklüğünü, benzetmelerle (mesel) de açıklar.²¹⁹

*“Biliniz ki dünya hayatı, bir oyun bir eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve mal-evlât konusunda bir çokluk yarışında bulunmadan ibarettir. Bir yağmur misâli: Onun bitirdiği, çiftçileri sevinçten hayrete düşürür. Bir de görürsün ki, sararmış çerçöp olmuştur. Âhirette ise şiddetli bir azab, bir de Allah'tan bir mağfiret vardır. Dünya hayatı bir aldaniş metândan başka bir şey değildir.”*²²⁰

Kur'ân'a göre dünya hayatı âhiret ile kıyaslandığında, *“oyun ve eğlence, aldatıcı, kısa/az, geçici ve sınırlı bir zaman diliminde faydalanılacak geçimlik”* tir. Aşağıdaki ayetlerde de sözünü ettiğimiz durumlar çok açık bir şekilde ifade edilmektedir:

*“Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttakî olanlar için âhiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır.”*²²¹

*“Bu dünya hayatı, aldatma metândan başka bir şey değildir.”*²²²

*“Dünya menfaati önemsizdir/azdır, Allah'tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.”*²²³

*“Allah dilediğine rızkını bollastırır da daraltır da. Onlar dünya hayatı ile şımardılar. Oysa âhiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir.”*²²⁴

Bu ayetlerde dünya nimetlerinin âhirete göre az ve kısa olduğu vurgulanmış, âhiret nimetlerinin daha hayırlı olduğu insana hatırlatılmıştır. Burada insanın dünya nimetlerine sonsuzmuş gibi muamele yapmaması, oyuna eğlenceye dalar gibi dünyaya dalmaması istenmiştir.

Kur'ân, Allah ve âhiret fikrini insanda canlı tutmak için Allah'a karşı

²¹⁹ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 132.

²²⁰ 57/Hadid, 20.

²²¹ 6/En'âm, 32.

²²² 3/Âl-i İmrân, 85.

²²³ 4/Nisâ, 77.

²²⁴ 13/Ra'd, 26.

sorumluluk bilinci anlamı taşıyan *'takvâ'* kelimesini öne çıkarır. *Takvâ*, insanın ahlaki alanda kendini koruması, şahsiyet bakımından çözülmemesi ve özünde faziletli nitelikler taşımasını ifade eden bir kavramdır. Eğer insan kalbini, zihnini aşkın olana yöneltirse, bilincinde olması gereken sorumluluk duygusunu tesis eder ve geliştirirse takvâ sahibi olur. Allah'a karşı sorumluluk bilinci olan takvâ âhiret hayatında değil dünyada gereklidir. Âhiret ile birlikte takvâ kavramının kullanılması, âhiretteki kurtuluşun bu dünyadaki takvâ sahibi bir yaşama bağlı olduğunu hatırlatır. *“Ben burada yaşıyorum ama öteye mensubum.”* fikrinin kökleşmesine âhiret bilinci yardım eder.²²⁵

Her insanda ebedî olma arzusu vardır. Benliğine *takva* duygusunu yerleştirememiş insanlar, dünyanın *geçici zevk ve eğlencesine* kapılarak sonsuzluğu bu dünyada bulmaya çalışabilirler. Tabi bu durumda aradıklarını bulamadıkları gibi ebedî olan âhiret yurdunun mükafatını da kaybedebilirler. İnsan ebediyyet duygusunu, âhirette ulaşmak istediği yüksek hedef olarak görmeli ve bu hedef için dünyada çalışmalıdır.

*“Geçici dünya malını istiyorsunuz. Oysa Allah âhireti kazanmanızı ister.”*²²⁶

*“Mal ve oğullar dünya hayatının süsüdür. Ama bâki kalacak yararlı işler; sevap olarak da, amel olarak da, Rabbinin katında daha hayırlıdır.”*²²⁷

Bu ayetler açık bir şekilde Allah'ın kullarından isteğini dile getiriyor.

Cahiliye Araplarının dünyaya çok düşkün olmaları, ölümden sonraki hayata inanmamalarından kaynaklanıyor olabilir. Çünkü yaratılışlarında olan ebedîlik duygusunu gerçekleştirebilecekleri bir alan olmadığı için onlar nefes alıp verdikleri dünyaya ebediymiş gibi bağlanmışlardır. Âhiret inancı olmayan bakış açısına göre, bu dünyada ne yapılırsa kârdır, hayatın sonunda yokluk olduğuna göre insan bu dünyada istediği gibi yaşamalıdır. Onların hayat hakkındaki düşünceleri şu ayette ifade edilmiştir.

*“Hayat, ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölürüz ve yaşarız; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürükler, derler...”*²²⁸

Kur'ân'ın ifade ettiği *el-hayâtü'd-dünya* düşüncesi *el-âhire* kelimesinden ayrı

²²⁵ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 135-136.

²²⁶ 8/Enfâl, 67.

²²⁷ 18/Kehf, 46.

²²⁸ 45/Câsiye, 24.

değildir. Âhiret dünyadaki yaşamın devamıdır. Yani bu dünyada insan, iyi bir kul ise, âhirette de iyiliklerle karşılaşacak ve ebedî nimetlere kavuşacak. Bu çerçeveden bakıldığında bu iki hayat arasında denge vardır. Ancak zamanla ruhçu anlayışın da etkisiyle dünya topyekün kötülük alanı ilan edilince, gerçekte var olan denge, insanlardaki zihinsel dönüşüm sebebiyle bozulmuştur. Dünyanın topyekün kötülenmesi, Allah'ın yarattığı bir varlığı kötölemek olur ki, bu kabul edilemez bir durumdur. İnsandan istenilen, insanın önüne serildiği, harikalarla dolu bir dünyayı Allah'ın emirleri doğrultusunda yaşamasıdır. Bu dünyadaki yaşamı sayesinde insan, Allah'ın rızasını kazanıp yüksek manevi makamlara erişebilir. Dolayısıyla insana sonsuz mükafat kazanmasına vesile olabilecek bir varlık alanına *kötü* demek, son derece isabetsiz bir yargı olur. Bilakis dünyadaki düzen, ahenk ve topyekün evren, insanı hayrete düşürecek derecede muazzam yaratılmış ve bu haliyle her an bize yüce yaratıcımızı hatırlatmaktadır.

Kur'ân'da, üzerinde çok durulan sevgi çeşitlerinden birisi dünya ve hayat sevgisidir. Dünyayı sevmek insanın fitratında vardır. Şu ayette bu durum belirtilmiştir:

*“Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir. Oysa gidilecek yerin güzeli, Allah katındadır.”*²²⁹

Bu ayette dünya nimetlerine olan sevginin Allah tarafından verildiği bildiriliyor. Eğer insanın içinde dünyaya karşı böyle bir istek olmasaydı, dünyayı imar etmesi beklenen ve halife olan insan hiçbir şey yapmazdı. Zira insanı harekete geçiren, bir şeye karşı duyduğu arzudur. İnsanın yapması gereken verilen bu nimetleri âhireti kazanma uğrunda akıllıca kullanması, bunların geçici ve imtihan için verildiğinin farkında olmasıdır.

*“Dünya hayatını âhirete tercih edenler, Allah yolundan alıkoyanlar ve onun eğriliğini isteyenler var ya, işte onlar uzak bir sapıklık içindedir.”*²³⁰

Bu ayette eleştirilen durum, âhiret hayatı yerine dünyanın tercih edilmesidir. İnsan âhireti unutup dünyaya dalarsa, Allah yolundan ayrılırsa o zaman dünya hayatını amacının dışında kullanmış olur. Bu ayette dünya için âhiretten vazgeçme

²²⁹ 3/Âli-İmran, 14.

²³⁰ 14/İbrahim, 3.

durumundan bahsedilmektedir. Şu ayet de yine aynı durumu beyan etmektedir:

*“Fakat siz (ey insanlar!) âhiret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”*²³¹

Bu ayetler ile âhiretin ebediliği hatırlatılıyor. O halde insan bu dünyada sağlam bir duruşa sahip olup kalıcı nimetleri geçici olanlara feda etmemelidir. Bu şekilde bir hayat da dünyadan el çekmekle değil dünya nimetlerini âhirete ulaştıracak bir araç olarak görüp o şekilde kullanmakla mümkün olabilir. Kur’ân’ın da üzerinde durduğu konu dünya nimetlerinin iyi olmadığı değil, süreli olduğudur ve insan bu süreli nimetlere kapılıp âhiretin sürekli nimetlerini unutmamalıdır. Bu anlamda dünya ve âhirete hak ettikleri değer verildiğinde dünya ya da âhiret arasında bir tercih yapmadan Allah’ın rızasına ulaşmak mümkündür. İnsan hırslarına, zaaflarına yenilmediği sürece Allah’ın koyduğu kurallar ve çizdiği çerçeve içinde pekala dünya mutluluğunu ve huzurunu yakalayabilir. Bu durumda dünya ve âhireti bir bütün olarak görmek, dünyayı sonsuz mutluluğa ulaştıracak bir çalışma alanı olarak değerlendirmek isabetli olacaktır. Kur’ân’ı Kerim’de şu âyet de bu sözümüzü destekler mahiyettedir:

*“Semûd kavmine de kardeşleri Salih’i peygamber gönderdik. Dedi ki: Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin O’ndan başka hiçbir ilâhınız yok. O sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizi oranın imarında görevli (ve buna donanımlı) kıldı. Öyle ise O’ndan bağışlanma dileyin; sonra da O’na tövbe edin. Şüphesiz Rabbim yakındır ve dualara cevap verendir.”*²³²

Bu âyette insanların yeryüzünü imar etmekle sorumlu olduğu ve bunu yerine getirmek için de gerekli donanıma sahip olduğu bildiriliyor. Dolayısıyla Allah Teâla insanlardan dünyadan kopuk bir hayat yaşamalarını talep etmiyor. Dolayısıyla dünyadan el etek çekmek âhiret mutluluğu için başarıya ulaştırıcı bir yol olmasa gerektir. Önemli olan bu dünyanın aldatmasına kanmamak ve problemleriyle başa çıkarak bu sınavı başarılı bir şekilde bitirmektir. Zaten dünya sıkıntılarını başarıyla geçirmek âhiret rahatlığına ermemizi sağlayacaktır.

İslâm dininde helal yoldan çalışıp rızkını kazanmak ibadet sayılmıştır. Müslüman kişinin kimseye muhtaç olmaması, vakarını koruması için böyle

²³¹ 87/A'lâ, 16-17.

²³² 38/Hûd, 61.

davranması kaçınılmaz bir durumdur. Bu sebeple çalışmak çok değerlidir. Konumuzla ilgili şu âyet İslâm'ın dünyaya ait çalışmaya ne kadar önem verdiğinin göstergesidir.

*“Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcıyarak) âhiret yurdunu iste; Ama dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah bozguncuları sevmez.”*²³³

Bu ayette dünyada çalışıp kazandıklarımızla hayırlı işler yaparak âhiret saadetini elde edebileceğimiz bildiriliyor. Görüldüğü gibi dünya ve âhiret birbirinden koparılamayacak derecede iç içedir. Bu dünyada yapıp ettiklerimiz âhiret yurdunda karşımıza çıkacaktır. Bu konuyla ilgili olarak Kur'ân-ı Kerim'de;

*“Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış verişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin. Allah'ı çok zikredin; umulur ki kurtuluşa erersiniz.”*²³⁴ ayetlerinde Allah Teâlâ kullarını ibadet zamanı geldiğinde dünya işini bırakıp hemen ibadet etmeye, ibadetten sonra da tekrar dünyadaki kıسمetleri için çalışmaya yönlendirmiştir. Bu âyetlerden de net bir şekilde anlaşılıyor ki dünyasız âhiret, âhiretsiz dünya mümkün değildir. Bu durumda bazılarının salık verdiği gibi dünyaya küsmek, dünyadan el-etek çekmek Allah Teâlâ'nın emrine uygun görünmemektedir. Burada doğru olan, insanların, dünyanın çirkin hallerinden, nefse hoş gelen günah işlerden, Allah'a (c.c) isyan teşkil edecek her türlü durumdan kendini korumasıdır. Böyle bir hayat tarzı insanı hem bu dünyada hem de âhirette saadete ulaştıracaktır.

Bu konuda Peygamber Efendimizin (s.a.s) hadislerinden birkaç tanesi şöyledir:

*“(Benî Âdem'den) hiç kimse, elinin emeğinden daha hayırlı bir taamı asla yememiştir. Allah'ın peygamberi Davud (a.s), elinin emeğini yedi.”*²³⁵

*“Kim işinden yorulmuş olarak geceyi geçirirse, Allah'ın mağfiretine mazhar olarak geceyi geçirmiş demektir.”*²³⁶

²³³ 28/Kasas, 77.

²³⁴ 62/Cum'a, 9-10.

²³⁵ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, XIV, s. 312.

²³⁶ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, XIV, s. 312.

*“Kişinin yediği en temiz yemek kendi kesbindendir.”*²³⁷

*“Hz. Davud zırhçı, Hz. Adem çiftçi, Hz. Nuh marangoz, Hz. İdris terzi, Hz. Musa çobandı.”*²³⁸

İslâm, rızık kazanmak için harcanan zamanı kutsal saymıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.s) de insan emeğini kutsal görmüş, bütün sanat ve meslekleri övmüştür. Toplumun ihtiyacı olduğu alanlarda öncü ve uzman olmayı dinî emir olarak uygulamıştır. Tarım, ticaret, ziraat başta olmak üzere, her dönem ve toplumda geçerli mesleklere dikkat çekmiştir. Kendisinden yardım dilenen sağlıklı insanlara çarşı ve pazar yolunu hatırlatmıştır. Aile fertlerinin geçimini sağlayan kimseleri, Allah yolundaki mücahidlere benzetmiş, dürüstlükten ayrılmayanların şehitlik makamına erişeceğini müjdelemiştir. Bu noktada Hz. Ömer'in şu sözü manidardır: *“Hiçbiriniz rızık araştırmaktan geri durarak 'Ya Rabbi bizi rızıklandır' demesin. Bilirsiniz ki gökten ne altın yağar ne de gümüş!”*²³⁹

İnsanın kendisi ve ailesinin rızıkını kazanmak için helal yoldan çalışıp kazanması övülmüştür. Bu çalışma dünyalık iş olarak değerlendirilmemelidir. Şeklen dünyaya ait bir davranış gibi görünse de kendinin ve üzerine sorumluluğunu aldığı kişilerin rızık için meşru bir işte, işin hakkını vererek çalışmak, Allah'ın rızasına uygun bir fiildir. İnsanın halis niyetle hayır dileyerek yaptığı her iş aslında âhiret hayatına yaptığı yatırımdır.

Rasûlullah (s.a.s) buyuruyor. *“Kuvvetli mü'min, (Allah katında) zayıf mü'minden daha hayırlı ve daha sevimlidir. (Bununla beraber) her ikisinde de hayır vardır. Sen, sana yararlı olan şeyi elde etmeye çalış. Allah'tan yardım dile ve asla acz gösterme. Başına bir şey gelirse, 'şöyle yapsaydım' böyle olurdu diye hayıflanıp durma 'Allah'ın takdiri bu; O ne dilerse yapar' de. Zira 'eğer şöyle yapsaydım' sözü şeytani memnun edecek işlerin kapısını açar.”*²⁴⁰

İslâm dünya ve âhiret için çalışmak konusunda dengeli bir duruş sergilemektedir. Dinimizce asıl hayat, âhiret hayatı olmakla birlikte, dünya hayatı da ebedî saadeti elde etmek için bir vasıta. İnsan, yeryüzüne halifelik göreviyle ve bir misyonla gönderilmiştir.

²³⁷ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, XIV, s. 312.

²³⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, XIV, s. 312.

²³⁹ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, ss. 148-150.

²⁴⁰ Müslim, “Kader”, 34; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

*"Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O 'dur."*²⁴¹

Halife görevi verilen insan, büyük bir emanet üstlenmiştir. Kur'ân bunu şöyle açıklamıştır: *"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler; bunlar endişeye düştüler. İnsana gelince o tuttu bunu sırtına yükledi."*²⁴²

Sözü edilen bu halifelik ve emanetten, yeryüzünün imar edilmesi anlaşılmalıdır. Çünkü Allah (c.c), insanı, yeterli bilgi ve bu bilgiyi kullanabilecek özgür iradeye sahip olarak yaratmıştır. Böylece müslüman, zengin olmak, servet edinmek ve bütün dünya nimetlerine karşı olumlu bir tavır içinde olmak zorundadır.²⁴³

Dünya ve âhiret arasındaki münasebet yalnızca zamanla (yakın/uzak, gayb) ilgili değildir. Kişi dünyadaki tercihleriyle âhiret hayatını şekillendirmektedir. İnsanın, bu dünyadaki ödevlerini yerine getirerek elde edeceği kazanç, ödevlerini ihmal ederek, bir süre için dünyada elde edeceği kazançtan çok daha değerlidir. Gazâlî, âhireti bırakıp dünyayı tercih edenleri eleştirmiş, dünyanın âhirete hazırlık için var olduğunu ve insanın dünyada misafir olduğunu ifade etmiştir. Ona göre;

*"Bundan sonra dünya meşgalelerine dalarak ve onun çekiciliğine aldanarak asıl gideceği yeri unutan insan ahmaktır."*²⁴⁴

Dünyada bulunan şeylerin geçici olması ve hepsinden önemlisi dünya hayatının bir sonunun olması, sonsuz âhiret yurdunu tartışmasız ve kıyas götürmeyecek şekilde üstün ve önemli yapmaktadır. Bu geçici ve kısa hayat o kadar az ki, insanlar yeniden dirildiklerinde dünyada bir günden daha az kaldıklarını zannedecekler.

*"Allah'ın onları, sanki günün ancak bir saati kadar kaldıklarını zanneder vaziyette yeniden diriltilip toplayacağı gün aralarında birbirleriyle tartışırlar."*²⁴⁵

Kur'ân, oluşturmak istediği toplumun üyelerine *'iman ve salih amel'* karşılığında cenneti vadederken, gidecekleri yer cehennem olanların dünyadaki yaşam biçimlerini de nitelemiştir. *"Küfredenler dünyadan faydalanıyorlar ve*

²⁴¹ 6/Enam, 165.

²⁴² 33/Ahzâb, 72.

²⁴³ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 146.

²⁴⁴ Türcan, *Kur'ân'da Ahiret İnancı*, s. 93-94.

²⁴⁵ 10/Yunus, 45.

*hayvanların yediği gibi yiyorlar..."*²⁴⁶

İnanmayanlar tıpkı, içgüsel hareket edip, anlık tatminlerle, sonunu düşünmeden hayat süren şuursuz bir yaşama sahip olan hayvanlara benzetilmiştir. Sonlarını düşünmeden dünyaya bir meta gibi yaklaşımları eleştirilmiştir. Mü'min dünyadan ve içinden yararlanacak ancak bunu belli bir prensip dahilinde gerçekleştirecektir. Maturidî müminin aldanmayacağını ve âhiretten gafil olmayacağını ifade etmiş. Ancak inanmayan kimsenin ise, hem âhiretten gafil olduğunu hem de dünyadaki ödevlerini ihmal ettiğini belirtmiştir.²⁴⁷

"İhtiyarın kalbi iki konuda genç kalmaya devam eder. Dünyayı sevmek ve tül-i emel" şeklindeki rivayeti Ebü Hureyre'den; Buhari, Müslim, Tirmizi, İbn Mace, İbn Hanbel, Ebu Ya'la ve İbn Hibban tahrir etmişlerdir. Tirmizi rivayete '*hasen-sahih*' hükmünü vermiştir. Rivayetin sıhhatine kâni olanlardan İbn Hacer de genellikle yanlış anlaşılan tül-i emel konusunu şu şekilde açıklamıştır: " ... *Eğer tül-i emel olmasaydı kişi ne yaşamaktan hoşlanırdı ve ne de dünya işlerinden bir işi yapmak onu mutlu ederdi. Burada kınanan husus; bu konuda keyfi davranmak (nefsin arzularına uymak) ve âhiret için hiçbir hazırlık yapmamaktır. Kim bu tehlikeden kurtulursa, tül-i emeli ortadan kaldırmakla da (zaten) sorumlu değildir ... "* İbn Hacer'in bu tespitinin yerinde olduğu görülmektedir.²⁴⁸

"Ademoğlu ihtiyarlar ama iki konuda genç kalır. Uzun yaşama arzusu ve mal biriktirme hırsı..." şeklindeki rivayeti ise Enes b. Malik' ten; Müslim, Tirmizi, İbn Mace, İbn Hanbel ve Ebû Nuaym tahrir etmişlerdir. Tirmizi, rivayete '*hasen-sahih*' hükmünü vermiştir. Netice itibarıyla, her iki rivayetin de sened ve metin açısından gerekli sıhhat şartlarını taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Bu hadis de insanın dünyaya düşkünlüğü açısından fitrî özelliğine vurgu yapmaktadır. İnsan, ölüme ne kadar yaklaşırsa yaklaşsın dünya sevgisinden ve yaşama arzusundan vazgeçemez. Fitrî olan bu sevgi doğru kanalize edildiğinde mü'mine bir zararı olmaz ancak dünya nimetleri amaç durumuna getirildiğinde kişi o zaman dünyada ebedî olmadığı gibi, âhirette de kötü bir muameleyle karşılaşabilir. Yani her iki hayatı da azap olur.

²⁴⁶ 47/Muhammed, 12.

²⁴⁷ Türkan, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, s. 95.

²⁴⁸ Ahmed Emin Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri (Envârul Âşikîn Örneğinde)*, Tuğra Ofset, Isparta, 2006, s. 139.

²⁴⁹ Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri*, s. 139.

İslâm'ın ilk zamanlarında helal kazanç, zengin olmak pozitif bir değer iken, özellikle orta çağdan sonra, İslâm'ın özüne ters olan, maddi nimetlere karşı negatif tutum içinde bulunan, dünyaya ait ne varsa, ilgi alanı dışında bırakan, hayattan kopuk bir züht anlayışının geliştirilmesi, isabetli bir durum olmamıştır. Bunun sonucunda müslümanlar ölümden sonraki hayata odaklanıp hali hazırda nefes aldıkları hayatı bıraktıkları için, dünyada yaşanan problemler ile ilgilenmemişler, bu durum ise, müslümanların pek çok alana yabancı kalmasına ve dünya ölçeğinde geri kalmalarına sebep olmuştur. Bu züht anlayışına sahip olan müslümanlar dünyayı âhiretten kopuk bir alan olarak görmüşlerdir. Bu durum dünya hayatı hakkında yanlış tasavvurlara yol açmış ve dünya âhirete ulaşmak için bir araç olması gerekirken bizzat *dünyadan kopmak* bir amaç haline almıştır. Bu da İslâm'ın ruhuna aykırı bir tutumdur. Çünkü İslâm dini evrensel, dinamik bir dindir. Bütün zaman ve mekâna indirildiği için, dünyadan kopuk bir dini yaşantıyı öğütlemesi mantıkî açıdan da isabetli değildir. Bilakis bu özelliği İslâm dininin bizzat dünya ile alâkadar olmasını gerektirir. Müslümanların dünyada söz sahibi olması, bulunduğumuz çağda daha da önemli bir hal almıştır. Müslümanların dünya ile ilgilenmeleri, bilim ve teknolojiye ileri gitmeleri, maddi zenginliklere sahip olmaları dinî bir sorumluluktur. Müslümanlar başarılı olmak için üzerine düşen görevleri yerine getirmelidirler. Kur'ân'da bu durum şöyle ifade edilmiştir:

*“Onlar ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açan kimse gibidir. Halbuki (suyu ağzına götürmedikçe) su onun ağzına girecek değildir.”*²⁵⁰

Dünya hayatında başarılı olmak, ebedî saadeti kazanmak için müslümanın aksiyon içinde olması gerekir. Bu durum çağımızda daha da önem arz etmektedir. Dünyadan elini eteğini çekip, bir köşeye çekilmek, Allah (c.c)'in, insanı muhatap alıp, tevdi ettiği halifelik görevini yerine getirmemek demektir.

Çalışmak normal hayatın devam etmesi için Yüce Allah (c.c)'in koyduğu değişmez kanunlarından biridir. Kâinatta yaşayan her canlı söz konusu kanun çerçevesinde varlığını sürdürmek için çalışmak zorundadır. Maddenin en küçük parçası kabul edilen atomda bile, elektronlar çekirdek etrafında son süratle dönmediği takdirde dengesi bozulur ve atom parçalanır. Bedendeki kalp çalışmazsa hayat son bulur. Çalışmadan hayat ve hareketliliğin devam etmesi mümkün değildir.

²⁵⁰ 13/Ra'd, 14.

Bu nedenle insanın hedeflerine ulaşmasının tek yolu gayret, alın teri ve çalışmaktan geçer. Yeryüzünün emanet ve sorumluluğunu yüklenen insanın yapması gereken birçok iş ve hizmet vardır. Çünkü bu işlerin düzenlenmesi, değerlendirilmesi ve istifade edilir hale getirilmesinin sorumluluğu insana verilmiştir. Yüce Allah da, bu ilâhî düzene uyum sağlamamız bakımından bize çeşitli kolaylıklar ihsan etmiştir:

"O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir Haydi, onun üzerinde yürüyün ve Allah 'ın rızından yiyin."²⁵¹

Yeryüzü üzerinde yürümekten maksat, öncelikli olarak dağ, deniz ve bunların altlarında bulunanları keşfetmek ve tanımaktır. Ayrıca yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla içindeki nızıklardan ve nimetlerden yararlanmaktır.²⁵²

Peygamber Efendimiz (s.a.s), askerî bir birliğin başına koyarak sefere göndermek istediği Amr'a şöyle der: "*Ben seni bir ordunun başında gazveye göndermek istiyorum. Allah seni muzaffer kılacak ve ganimet nasip edecek. Senin mala kavuşmanı da çok arzu ediyorum.*" Amr: "Ey Allah'ın Resûlü, ben mal için müslüman olmadım, İslâm'ı arzularak ve Allah'ın Resûlüyle beraber olmak için müslüman oldum" deyince de; "*Ey Amr; (Niye maldan istiğna ediyorsun) helal mal, salih kimse için ne iyidir!*" buyurmuştur.²⁵³

Burada önemli olan iki husus malın helal, sahip olan kimsenin de salih kimse olmasıdır. Bu iki şart gerçekleştiğinde dünya malına sahip olmak, Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in de buyurduğu gibi müslüman için iyi olan bir durumdur. İnsanın mal ve servet karşısında benliğini aşması, bunları dünya ve âhîret mutluluğu için amaç değil, araç olarak görmesi onu istikametinden ayırmayacak ve asıl gayeye ulaştıracaktır.

Hasan Basri, çarşı ve pazar yerlerini, Allah (c.c)'ın kulları için hazırladığı bir sofraya benzeterak buralara gelenlerin mutlaka nasiplerini alacaklarını belirtmiştir. Bu nedenle gayret, ısrar ve azimle çalışan her kim olursa olsun mutlaka karşılığını alacaktır. Gerçekten bu anlayış ve uygulama, ilk müslümanları harekete geçirerek başarıdan başarıya ulaştırmıştır. Ashab-ı kiram, karada ve denizde ticareti geliştirmiştir. Derinliklerden su çıkararak bağ, bahçe ve hurmalıklar yetiştirmiştir.

²⁵¹ 67/Mülk, 15.

²⁵² Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 188-189.

²⁵³ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, VI, s. 440.

Böylece onlar haklı, doğru ve adil davranışlarıyla insanlık tarihini örnek hatıralarla süslemişlerdir. Romalıların sekiz yüz yılda ulaşamadıkları yerleri, Müslümanlar seksen yılda kontrol altına almayı başarmışlardır. Sadece toprakları zapt etmekle kalmamışlar, üzerinde yaşayan insanların gönüllerini de fethetmişlerdir. Bu aşk ve heyecanı taşıyan nesillerin başarıları Selçuklular ve Osmanlılar devrine de yansımıştır. Çağımızda tarihi hazine olarak ifade edilebilecek kitap, minyatür, müze, medrese, türbe, cami, han, hamam gibi diğer fiziki eserler bunun en güzel örnekleridir. Asrımızda karşılaştığımız bir kısım olaylar da var olmak için çalışmanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Eski Alman başbakanlarından Bismark bu hususu şöyle vurgulamaktadır: "Gençliğe üç öğüdüm var: Çalışın, çalışın, çalışın. Çünkü çalışmak sıkıntıdan, kötülükten ve yoksulluktan uzaklaştırır. Zira basit bir adamın elinden geleni yapmaya çalışması, zeki bir adamın tembelliğinden iyidir."²⁵⁴

*"İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir."*²⁵⁵ ayeti kerimesiyle de Allahu Teâlâ herkesin çalıştığının karşılığını alacağını vurgulamıştır.

Şüphesiz ki çağımızda gelişmiş ve kalkınmış ülkelerin bu düzeye bir rastlantı sonucu değil, planlı ve programlı çalışma neticesinde ulaştıklarını düşünmek daha doğrudur. Bir Uzakdoğu ülkesi olan Japonya halkı örf, adet ve geleneklerine bağlı kalarak sanayi ve teknolojiye zirveye doğru tırmanmaktadır. Tırmanışının nerede ve ne zaman duracağı henüz belli değildir. Amaç ve hedeflerini genişleterek buluş ve üretimlere doğru yol almaya devam etmektedir. Batı ülkeleri de çalışma, iş ve üretim hayatına kilitlenmiştir. Gizli bir rekabet ve iş bölümü ile çalışmalarına devam etmektedirler. Fakat İslâm coğrafyasında yaşayan ve sayısı 1,5 milyarı aşan kitlede, istisnai durumlar hariç yoğun bir heyecan ve hareketlilik görünmemektedir. Bu durum, İslâm'ın emri ve kaderi değildir. Tarihten gelen bir haslet de değildir. Çünkü İslâm dünyası geçmişte kendini kanıtlamış ve büyük hatıralarla tarihe altın sahifeler yazdırmıştır. Bu yüzden halen İslâm aleminin bulunduğu nokta istenen ve olması gereken bir yer değildir. Daha ileri bir konumda olmak zorundadır. Çünkü İslâm'ın bütün kaynakları ve değerleri de bunu öngörmektedir. Bu konuda bir Fransız bilim adamı olan Güstov Lebon'un yıllar önce Mehmed Akif'le yaptığı bir sohbette işaret

²⁵⁴ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, ss. 190-192.

²⁵⁵ 53/Necm, 39-40.

ettiği şu tespit önemlidir: "Canım efendim, beni meraktan kurtarınız. Bu nasıl oluyor! İslâm medeniyetini senelerce tetkik ettim. Şarkı çok dolaşım. Dininizin çalışmaya verdiği önemi iyice inceledim. Ayrıca Allah, peygamberlerin en faziletlisini size göndermiş, kitapların en mükemmelini sizin elinize vermiş, iklimlerin en güzelini, toprakların en zenginini, insanların en mutiini ve en zekisini size vermiş fakat hal böyle iken nedir sizin haliniz? Nedir bu sizin sefaletiniz?"²⁵⁶

Bu sorunun cevabı üzerinde yoğunlaşmak ve Allahu Teâlâ'nın bizden isteklerini doğru anlamak ve yorumlamak gerekir. Ancak o zaman İslâm dünyası Kur'ân'ı Kerim'in emirlerine ve Hz Peygamber'in sünnetine uymayan bu durumdan kurtulma umudunu görebilir.

Kur'ân ve hadis yorumlarına sızan israiliyat, Hıristiyanlığın lanetlenmiş dünya görüşü, dünyayı yeren hadis rivayetlerinin etkisi ve kurumsallaşmış tasavvufun dünyaya olumsuz bakış açısının etkileriyle, müslüman zihinlerde dünyaya karşı negatif bir tutum gelişmiştir. İslâm düşüncesi hiçbir zaman, Hıristiyan ruhbanlığından, Hind sûfiliginden ve Fars maniliginden vb. aşırı hareketlerden müslümanlara geçen fakirliğin kutsanması görüşünü kabul etmez. Allah'ın ayetlerinde ve sahih sünnette fakirliği öven bir ifade bulunmamaktadır. Zühdü övme ile ilgili vârid olan hadislerden fakirliğin övülmesi anlamı çıkmaz. Çünkü züht anlam açısından mülkiyeti gerektirir. Gerçek züht sahibi dünyalıklara sahip olmasına rağmen, onların sevgisini kalbinde barındırmayandır. İslâm'da dünya kurma anlamında dünyevîlik, şükredilmesi gereken bir nimet, fakirlik ise uzak durulması gereken bir musibettir.²⁵⁷

Şu örnekler dünya malı konusunda sûfi bakış açısını yansıtmaktadır.

Ebû Türâb Nahşebî diyor ki; "Sizden birinize nimetler bol bol gelirse, o bu haline ağlasın. Çünkü o, salihler yolundan başka bir yola girmiş demektir. (Muhtemeldir ki dünya nimetleri peşinden koşmaya başlamıştır.)"²⁵⁸

"Bünan Hammâl'a uyurken dört yüz dirhemlik bir zühurat olmuş. Parayı getirip başının yanına koymuşlar. Rüyasında kendisine şöyle seslenildiğini duymuş: 'Kendisine yetecek olandan fazla bir dünyalık alanın, Allah kalbini kör eder.'

²⁵⁶ Karaman, *Din ve Sosyal Hayat*, s. 193-194.

²⁵⁷ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 158.

²⁵⁸ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, çev. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yay., İstanbul, 1996, s. 199.

Uyanınca bu dörtyüz dirhemden sadece iki 'dânik'²⁵⁹ almış, geri kalanını bırakmış.”²⁶⁰

İslâmî öğretiyeye göre insan çift tabiatlı bir varlıktır. İnsanın doğasında bulunan bu niteliklerden birisi ilâhi, bir diğeri de dünyevîdir. Rûhunda bulunan ilâhi öz, onu aşkın olana bağlarken, dünyevî doğasında içkin olan nefis de onu buraya, şimdiye bağlamaya çalışır. İnsan, akleden bir kalp sayesinde aşkınla olan ilişkisini kurabilir. Işığını Allah'tan alan bir akıl, sadece bu dünyaya, şimdiye ait olmadığını, ötelere ait bir varlık olduğunu anlar; dünyevî tabiatında içkin olan nefse ve onun türevlerine karşı kontrol mekanizmasını eline alır. Bütün ilâhî dinlerin felsefi anlamın dışında bir dünyevî yönü vardır. İnsan da bu anlamda dünyevîdir. Dünyanın bütün nimetleri insan tarafından yaşanacak ve insan dünyayı imar edecektir. Ama dinlerin dünyası, âlemi, insanı aşkından koparmayan bir özelliğe sahiptir. İnsan atıldığı bu varlık dünyasında şimdiyi yaşarken öteye bakacaktır. Şimdi ve öte arasında epistemolojik bir ilişki içerisinde bulunacaktır. Zirâ, temelde bütün ilâhi dinler peygamberler eliyle ahlâki anlamda dünyevî hayatı düzenlemek için gönderilmişlerdir. İslâm'ın dünya ve âhiret dengesine bakışı da budur. Yani, İslâm, hayatla bağı koparılmayan bir dindir. Yani, dinli bir hayat, hayatlı bir din..²⁶¹

İslâm'ın temel vasfı denge dini olması yani balans dini, her şeyde denge, âhiret ile dünya hayatı arasında denge, ruh ve beden arasındaki denge... Bunu Ali izzet Begoviç de *çift kutuplu dünya görüşü* diye açıklıyor. Allah'ın gönderdiği her emrin dünya hayatında salahı sağlamak gibi bir maksadı var. Bu noktayı göz ardı etmemek lazım. Yani sadece âhiretteki kurtuluşu zikretme noktasına ağırlık vererek bir anlatım sergilemek eksik olur.²⁶² Sadece âhiretteki kurtuluşa odaklanmak bir nevi dünya hayatından kopuşa neden olacağı için dünyadaki kötülöklere engel olmak da mümkün olmamaktadır.

Kader dolayımıyla Allah inancı ve bir biçimde içeriklendirilmiş âhiret inancı insana psikolojik rahatlık verir. Ama aynı zamanda bu süreç özellikle Hindistan'daki karma/tenasüh inancı ve İslâm dünyasındaki âhiret inancının içeriklendirilmiş hali ki bu içeriklendirilmiş hali de Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Din*'de ortaya koymuş olduğu, dünyadan tamamen kopuk bir züht, Kur'ân'ın ortaya koymuş olduğu ahlâki olarak

²⁵⁹ Hukuk: Bir dirhem in altıda biri. Osmanlı Dönemi: Bir dirhem in dörtte biri.

²⁶⁰ Tûsî, *el-Lüma'*, s. 199.

²⁶¹ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 187-188.

²⁶² Hatice Kelpetin Arpaguş, "İslâm'da Ahiret İnancı", *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yay., Sivas, 2007, s. 132.

dinamik âhiret inancıyla uyuşmamaktadır.²⁶³

Dünya ve âhiret hakkında birçok ayet ve hadis varken, günümüz toplumunda insanların gayreti genelde dünyaya yöneliktir. Ayrıca dini yaşama ve dinî uygulamalar konusunda da farklılıklar gözlenmektedir. Bu durum yaşanan çağın gereği gibi düşünülse de insanı âhiret düşüncesinden uzaklaştırmaktadır. İnsanın dünyadan vazgeçmesi İslâm'ın istediği bir durum değil ancak, sürekli dünya için çabalayıp âhireti unutması da yine İslâm'ın istediği bir durum değildir.

Kentsel hayatın sosyo-ekonomik ilişkilere yaydığı dinamizm, dindarlığın inanç boyutunda mukabil sayılabilecek dönüşümleri motive eder. Nitekim dinin geleneksel anlamdaki âhiret hayatına yönelik kabullerinden dünya hayatını öne çıkaran ve dünyevi yükümlülükleri vurgulayan algılama değişimi bu dinamizm çerçevesinde daha kolay anlaşılır. Çalışma hayatının önemi, dini anlamda âhiret hayatına yapılan vurgudan çok, dünya hayatını idame etmeye, çalışmaya, üretmeye yönelik yönüne daha fazla vurgu yapılmasına yol açabilir. Bu durum geleneksel dünya - âhiret mesafesinin giderek açılmasına, dünya hayatının bir imtihan yeri ve âhiretin tarlası olarak algılanmamasına ve âhiretin önemini kaybetmesine yol açmaktadır.²⁶⁴

Dünya ve âhiret dengesini sağlamak için yapılacak öncelikli iş Allah'ın kelamı olan Kur'ân-ı Kerimi dini merasimlerde, önemli ve zor işlerin halinde veya ölen kişinin ardından okunabilecek bir kitap olma konumundan çıkarmak zorundayız. Kur'ân'ı gayesine uygun bir şekilde toplum hayatının pratiğine sokarak hayat nizamı haline getirmeliyiz. Ancak bu şekilde din insanlar üzerinde etkili olur ve anlamlı hale gelir. Zaten Allahu Teâlâ (c.c)'nin isteği de gönderdiği peygamber ve kitaplar yoluyla insanlığın doğru bir şekilde yaşayıp Allah (c.c)'a kulluğunu yerine getirmesidir.

Taha Câbir el-Alvâni, müslümanların durumuyla ilgili şu ifadeler yer verir: “Müslümanlar zihinlerini ve görüş açılarını İslâmî geçmişle kayıtlamakta ve bu yüzden özellikle kriz ve emniyetsizlik zamanlarında günümüzün gerçeklerinden kaçmaktadırlar. İslâmî mirası kendilerinin günümüzdeki durumlarına yansıttıklarında bunu Kur'ân metninin hususiyetlerine ve zamandan münezze umumî beyanatına

²⁶³ Güler, “İslâm'da Ahiret İnancı”, s. 159.

²⁶⁴ Celaleddin Çelik, *Dindarlığın Sosyo – Psikolojisi*, ed. Ünver Günay-Celaleddin Çelik, Karahan Yay., Adana, 2006, s. 107.

çok az dikkat gösteren durgun bir zihniyetle yaparlar. O yüzden, Kur'ân ve sünneti belli usûl ve epistemolojik baskılar altında ve hatta zaman zaman ancak çok kısıtlı miktarda yazılı malzeme ile çalışabilen önceki ulema nesillerinin tasnif ettiği sınırlı bir çerçeveye hapsederler. Bu usûlün günümüzün hızlı dünyasının kavram ve usûlleriyle muhatap olabilmesi mümkün değildir. İslâmî hareketler bir İslâmî bilgi kuramı usûlü vasıtası ile değişimi gerçekleştirmek yerine diğerlerini *mürted* olarak yaftalama şeklinde ahlakî bir şiddete başvuruyorlar, erken dönem İslâm tarihinin muzaffer unsurlarına sarılıyorlar ve dünya, beşeriyet ve kainat arasında etkileşimi kabul eden İslâmî usulü göz ardı ederek meseleleri gayb alemine erteliyorlar. Ya da alternatif olarak, değişimi gerçekleştirmek için siyâsî gücü ele geçirerek ilahî gözetim altında idareci olarak bir din adamı tayin edebilirler ve Allah Azimüşşan'ı teskin etmek için İslâm ceza hukukunu uygulayabilirler. İslâm'ın bu sûrette aşırı basitleştirilmesi -esasen bayağılaştırılması- ortamında söz konusu hareketler İslâm adına konuştukları, temsil ve beyanda buldukları iddiasını desteklemek için siyasi programlar ortaya koyarlar.”²⁶⁵ Bu da İslâm dinini, evrensel bir din olma özelliğinden çıkararak şahsi menfaatler uğruna kullanılan, alanı sınırlı ve günümüz ihtiyaçlarına cevap veremeyecek duruma getirir. Dolayısıyla dünya-âhiret dengesinin bozulmasında kırılma noktası tam da burasıdır.

“Gökyüzünden yiyecek indirme ve Kızıldeniz'i yarma gibi şuurunun belli bir büyüme döneminde insanlık üzerinde tesiri olan mucizeler yerine şimdi insanlık Kur'ân'a ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in sünnetine itimat eden akıllı bir varlık ve Allah'ın halifesi olarak evrensel nizam içinde yerini ve mutluluğu bulmak üzere yaratılışın merkezine konmuştur. O yüzden insanlığın Kur'ân'ı ve Kur'ân'ın tüm kainata muhatap oluşunu yeniden keşfetmesi zaruridir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim, kainatı ve hareketlerini kontrol eden kurallara benzer bir epistemolojik usul ihtiva etmektedir.”²⁶⁶

Dünya-âhiret ve insan arasındaki ilişkiye daha yakından bakılırsa ortaya şöyle bir görüntü çıktığı fark ediliyor. Kuranda dünya ve âhirete , insanın zevki ve faydası açısından yaklaşmıştır. İnsanın acı ve zorluklardan kaçan tabiatı da

²⁶⁵ Taha Câbir el-Alvâni, *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*, çev. Süleyman Gündüz, İnkılâb Basım Yayım, İstanbul, 2008, s. 383-384.

²⁶⁶ Alvâni, *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*, s. 394.

bunu gerekli kılmaktadır. Yani, dünya ve âhiret dendiğinde ilk olarak insana sunduğu fayda kastedilir. Dünya insana arzuladığı menfaati sunmaktadır. Dünyada faydalanma vardır. (metâ)²⁶⁷ Âhiret ise hayrın sunulduğu yerdir. İnsan dünyayı da âhireti de arzulamaktadır, ikisinin de acılarından kaçmaktadır. Dünya nimetleri insanın önüne serilmiştir. Âhiret ise, *altlarından ırmaklar akan bahçeler, tertemiz eşler,*²⁶⁸ *altın bilezikler, çeşit çeşit elbiseler,*²⁶⁹ *yiyecekler, meyveler ve içkiler vaat etmektedir.*²⁷⁰ Böylece dünya ve âhiret insanın karşısında ulaşılmaması hedef gibi durmaktadırlar. Bu bakış açısına göre dünya ve âhiret birbirlerinden farksız gibidirler. Ancak Kur’ân’da bu iki objenin özelliklerini karşılaştırdığımız zaman, son derece açık olarak büyük farkların varlığı ile karşılaşırız.²⁷¹ Âhiretin nimetleri yanında dünya nimetleri *geçici bir faydalanma*²⁷², *oyun ve eğlence*²⁷³ içindir, hatta *bunların gerçeklikleri bile yoktur, bunlar aldatıcıdır.*²⁷⁴ Buna karşılık âhiretin nimetleri *ebedî hakiki nimetlerdir.*²⁷⁵

Dünya nimetleri âhiretin nimetleri yanında “*geçici bir faydalanma*” olmasına rağmen insan için gerçekleşmesi yakın hedef ya da gerçekleşmiş bir menfaat iken, âhiret nimetleri ebediliğine karşın uzak hedef gibi görünmekte ve böylece âhiret odaklı hayatın yaşanmasında zaaf lar ortaya çıkabilmektedir. İçinde bulunulan bu durum insanda çatışma durumu ortaya çıkarabilir. Bir taraftan âhireti istemek ve buna uygun yaşanması gerekliliği düşüncesi, bir taraftan gereksinimlerine, zaaf larına iyi gelecek dünya nimetleri bu çatışmanın temel sebebidir. Ancak insan ebedî hayatında sonsuz mutluluğa ulaşmak için bu zaaf larını yenmeli ve dünya nimetlerini âhirete basamak yapabilmelidir.

“Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah’ın

²⁶⁷ 2/Bakara/36; 3/Âl-i İmran, 14.

²⁶⁸ 2/Bakara, 25.

²⁶⁹ 18/Kehf, 31.

²⁷⁰ 37/Saffât, 41-47.

²⁷¹ Paçacı, *Kur’ân’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Âhiret İnancı*, s. 112-113.

²⁷² 3/Âl-i İmran, 185.

²⁷³ 6/Enam, 32; 29/Ankebût, 64.

²⁷⁴ 57/Hadid, 20.

²⁷⁵ 3/Âl-i İmran, 14.

katındadır.”²⁷⁶

Dünya nimetleri ne kadar süslü olsalar da geçicidir, insan bu nimetlere karşı sabırlı olmalı, sonsuz huzur ve mutluluğu geçici menfaatlere feda etmemelidir. Dünya-âhiret dengesini sağlayabilmek için böyle bir tavır içinde olmak gerekir.

Bu durumda dünyayı değersiz görmeden, gümüşün altına oranla değerinin düşük olması gibi, dünya hayatının da âhirete oranla daha az değerli olduğu bilincinde olmalıyız. Allah’ın son derece hassas dengeyle yarattığı ve insanın hizmetine sunduğu dünyayı değersiz, kötü olarak değerlendirmek yerine; bunlardan Allah’ın bizden istediği şekilde yararlanarak âhirete uzanmalıyız.

*“Yerde olanların hepsini sizin için yaratan O’dur...”*²⁷⁷ Allah (c.c)’in verdiği sayısız nimetler, kullarına olan merhametinin işaretidir. O halde insanoğlu bu nimetleri yaratılış amacına uygun olarak kullanmalı, dünya nimetlerine ebediymiş gibi bağlanmamalıdır.

Kuran dünyaya sırt çevirmeyi değil, onunla ilgilenmeyi onu düzenlemeyi temel almaktadır. Bu doğrultuda Kur’ân dünya hayatının bütün yönlerine ait düzenlemeler getirmektedir. İnsanın dünya metayı ve insanın insanla olan bütün ilişkilerine Kur’ân’ın ahlâki boyuttan, hukukî boyuta kadar düzenlemeler getirmiş olması onun dünyayı insanın varoluşundan soyutlamayan bir anlayışa sahip olduğunun belirgin bir delilidir. Kur’ân bu anlayışla dine bağlılığı dünyadan vazgeçmede değil, aksine onunla ilgilenmede ve onu kendi öngördüğü doğrultuda düzenlemede görmektedir.²⁷⁸

*“Yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyanlar (var ya), işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helal, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir...”*²⁷⁹

Kur’ân, Allah (c.c)’in helal kıldığı dünya nimetlerinden yüz çevirmeyi Allah (c.c)’in koyduğu sınırları aşmak olarak nitelendirmiştir.

²⁷⁶ 3/Âl-i İmran, 14.

²⁷⁷ 2/Bakara, 29.

²⁷⁸ Paçacı, *Kur’ân’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Âhiret İnancı*, s. 115.

²⁷⁹ 7/A’raf, 157.

*“Ey iman edenler! Allah’ın size helal kıldığı iyi ve temiz nimetleri (kendinize) haram etmeyin ve (Allah’ın koyduğu) sınırları aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez.”*²⁸⁰

*“De ki: Allah’ın kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızık kim haram kılmış? De ki; bunlar dünya hayatında mü’minler içindir. Kıyamet gününde ise yalnız onlara özgüdür. İşte bilen bir topluluk için âyetleri ayrı ayrı açıklıyoruz.”*²⁸¹

Allah (c.c), insanlar için var ettiği ve helal kıldığı nimetleri hiç kimseye kısıtlama ya da yasaklama hakkı vermemiştir. Bu ayetlerden anlaşıldığına göre bu nimetlerden yüz çevirmek Allah (c.c)’ın arzu ettiği bir davranış değildir. Ancak bu nimetleri kullanırken haddi aşmak doğru değildir. Dünyada verilen nimetler imtihanın bir parçası olması sebebiyle amacına uygun kullanılmalıdır.

*“Mal ve çocuklarınızın sizin için bir imtihan olduğunu ve büyük mükafatın Allah katında bulunduğunu bilin.”*²⁸²

İslâm dini medenî ve ilmî gelişme ve kalkınmaya engel değildir. Tam tersi müslümanları çalışmaya, gelişmeye, ilerlemeye teşvik eder. Bugün Avrupalıların kalkınmasını sağlayan, Endülüs, Güney İtalya, Kuzey Afrika'daki müslümanlar aracılığıyla öğrendikleri ilmî çalışmalardaki deneysel yöntemlerdir. Orta çağda dünyayı aydınlatan büyük İslâm medeniyetini kuran müslümanların en önemli özelliği eldeki imkanları üst düzeyde kullanarak yeryüzünün imarına çalışmış olmalarıdır. Bütün bu çalışmalar Rabbanî bir programa göre sürdürülmüş, Allah ile olan bağ kopmamıştır.²⁸³

İslâm her konuda ibadette bile itidal yolunu tavsiye etmiştir.

“Enes (r.a)'dan rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.s)'ın zevcelerinin evine üç kimse gelip Peygamberimiz'in ibadetini sordular. Kendilerine haber verilince , onu kendileri için azımsadılar ve:

-Peygamberin yanında biz neyiz? Onun geçmişteki ve gelecekteki günahları bağışlanmıştır, dediler. Bunlardan birisi:

-Ben yaşadığım müddetçe bütün gece namaz kılacağım, dedi. Diğeri:

²⁸⁰ 5/Mâide, 87; Ayrıca bkz. 6/En'am, 140.

²⁸¹ 7/A'raf, 32.

²⁸² 8/Enfal, 28.

²⁸³ Muhammed Kutub, *İslâm İnancı*, çev. Nureddin Yıldız, Risale Yay., İstanbul, 2005, s. 369.

-Ömrüm boyunca oruç tutacağım, iftar etmeyeceğim, dedi. Üçüncüsü de:

-Kadınlardan uzak kalacağım ve hiçbir zaman evlenmeyeceğim, dedi. Sonra Peygamber (s.a.s) bunların yanına geldi. Onlara:

-Şöyle şöyle diyenler siz misiniz? Dikkat ediniz! Allah'a yemin ederim ki, Allah'tan en ziyade korkanınız ve ona karşı gelmekten en ziyade sakınanınız benim. Böyle iken ben bazen oruç tutuyorum, bazen de tutmuyorum. Namaz kılıyorum, uyuyorum ve kadınlarla evleniyorum. Eğer bir kimse benim sünnetimden yüz çevirirse, o kimse benden değildir, buyurdu.²⁸⁴

Din ne sadece teori, ne duygu ne de sosyal dayanışma ve kaynaşma meselesidir. Dinde pratik teoriden daha önemlidir. Dini tahlil ederken bütün bu yönlerini dikkate almak gerekir. Bu özellikleri görmezden gelerek yapılan dar açılı tahlil işlemi bütünlüğün bozulmasına sebep olur.²⁸⁵

İnsan yaşamını sürdürürken, her zaman iradesiyle hareket etmeli, tercihlerini bilinçli bir şekilde yapmalıdır. Dünyada âhîret odaklı yaşam sürmek iradeyi kullanmakla mümkündür. Nurettin Topçu insanın iradesi konusunda şunları söylemiştir: “İnsan, iradesi ile değer kazanır. İrade içimizden dışa çevrilen itici kuvvetlerle frenleyici kuvvetler arasında şuurlu bir denkleşmedir. Ondaki dengeyi sağlayan ferdin yaşadığı çeşitli duygularla ferde dışarıdan yüklenen emirler ve tazyiklerdir. Duygular itici kuvveti harekete geçirir, emirler ve tazyikler frenleyici kuvveti idare ederler. Bu iki zıt kuvvetin ortasında hareketlerimiz meydana gelmektedir.”²⁸⁶

Topçu, insanı ideal düzene yükselten ve gerçek manasıyla insanlaştıran, ilim, sanat ve ahlak kaynaklarından beslenen duygular olduğunu söylüyor. Dinî irade insanı Allah'a yönelterek sonsuzluğun iradesini kazandırıyor. Dini sadece bir takım kesin emirlerin bütünü olarak görmenin dini anlamamak olduğunu ifade ediyor.²⁸⁷

“İnsanlığımızın yükselişi, ne değişme, ne inkar yolu ile ne din adına merasimler ve kaideler içinde bunaltılmış taassupla olur; insanlığın yükselişi, ilahî iradeye iştirake götürülen yolda ilerleyiştir.”²⁸⁸

²⁸⁴ Nevevî, *Riyâziüs-Sâlihîn ve Tercemesi*, II, s. 176.

²⁸⁵ Aydın, *Âlemden Allah'a*, s. 32.

²⁸⁶ Nurettin Topçu, *İradenin Davası, Devlet ve Demokrasi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1998, s.14.

²⁸⁷ Topçu, *İradenin Davası*, s. 14.

²⁸⁸ Topçu, *İradenin Davası*, s. 15.

İslâm dünya işleriyle ilgili hüküm verip, dünya işlerini düzene koymakla dünyaya değer verdiğini göstermiştir. Dünya ile âhiret arasında denge kurarak âhiret hayatı ile ilgili ödevleri engelleyen dünya hayatını kınamıştır. Âhiret hayatını kazanmaya yönelik dünya hayatını terketmemek, ölmeyecekmiş gibi dünya için yarın ölecekmiş gibi âhiret için çalışmak gerekir. Müslüman daima '*hem dünya hem âhiret mutluluğunu*'²⁸⁹ istemelidir.²⁹⁰

Aslında yerilen veya övülen dünyanın kendisi değil, insanların dünyaya karşı olan tutumlarıdır. İnsan dünyaya çok tamah edip hırsla onu istiyorsa, istediğini ele geçirmek için haksızlık, zulüm yapmaktan çekinmiyorsa İslâm'ın şiddetle kınadığı bir hayat yaşıyor demektir. Dinî görevleri yerine getirmeye engel olmayan ve haksızlığa sebep olmayan dünyalık, mal ve servete İslâm karşı çıkmaz. Nitekim Hz Osman, Hz. Zübeyr gibi çok zengin kişiler Hz. Peygamber'in dostları arasındaydı. İslâm'da zekat, nafaka, hac, cihad gibi farzlar ancak mal ve servetle yerine getirilebilecek görevlerdir. Şüphesiz farzları yerine getirmeye araç olan şey önemli ve değerlidir. Bu ibadetleri övmek için söylenmiş sözler aynı zamanda malı ve serveti de övmek için söylenmiştir.²⁹¹

İnsanın beşeri özelliklerinden sıyrılması anlamında dünya ile igrisini kesmesi beklenemez. İnsandan istenen kalbindeki dünya sevgisini çıkarmak ve dünya-perest olmamasıdır. İnsanın dünya nimetlerine sahip olması, bunların sevgisi gönüle yerleşmedikçe zühde engel değildir. Fakat insan nefsine hakim olup isteklerini frenlemesini öğrenmelidir. Bunu gerçekleştiremeyen insan tûl-i emele çabuk yenilir. İnsan fitratındaki sonsuzluk duygusunu çoğu zaman dünyada ve dünyalık şeylerde aramaktadır.²⁹² Aslolan ebediyet duygusunun insanı âhireti kazandıracak işlere sevketmesidir.

Dünya Allahu Teâlâ'nın güzel isimlerinin tecelli ettiği bir yerdir ve herbir yaratılmış Allah'ın bu isimlerini yansıtan birer aynadır. İnsanı Allah (c.c)'tan alıkoyup oyalayan herşey dünya, Allah (c.c)'a yönelmeye ve rızasını kazanmaya yardımcı olan herşey de âhirettir.²⁹³

²⁸⁹ Bkz. 2/Bakara, 201.

²⁹⁰ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 184.

²⁹¹ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 184-185.

²⁹² Tûsî, *el-Lüma'*, s. 553-554.

²⁹³ Abdülaziz Hatip, *Dünya Ötesi Yolculuk*, Gençlik Yay., İstanbul, 1994, s. 13-14.

3.6. DÜNYA – ÂHİRET BİRLİKTELİĞİ

Kur'ân'ın hedefi Allah inancının hakim olduğu ahlak temelli sosyo-ekonomik bir düzen kurmaktır. İslâm'ın dünya görüşü dünyayı da âhireti de kapsar. Dünya ve âhiret köklü, ayrılmaz bir biçimde birbiriyle ilişkilidir. Kur'ân dünya-âhiret ve kul-rab dengelerinin kurulmasını ister. Tabi burada Rab ve âhiret daha ağır basmaktadır. Fakat herşeyin âhirete odaklanmış olması, dünyanın ihmal edilmesi anlamına gelmez. Kur'ân dünyadan nasibimizi almamızı tavsiye etmektedir. Böylece dünya anlamlı ve yaşanmaya değer olur. İslâm, dünyanın geçiciliğinden dolayı ona ait her şeyi aşağılamayı reddetmiştir. İslâm'ın birinci hedefi dünyadır, âhiret onun doğal sonucudur. Dünyayı Kur'ânî perspektiften ele alarak algılasak daha doğru sonuçlar elde ederiz.²⁹⁴

Kur'ân, âhireti anlatırken sürekli dünyaya ve dünyadaki hayata atıfta bulunmaktadır. Bunun amacı insanların bildikleri dünyadan, bilmedikleri âhireti tanıtabilmektir. Âhiret olmaksızın, insanın dünyada bulunuşu dünyada çekilen sıkıntılar da düşünüldüğünde anlamsız olmaktadır. Ölümden sonraki hayatın olması ise insana bir takım mükellefiyetler yüklemektedir. Bu sorumlulukların tam manasıyla gerçekleşmesi ise dünya hayatının doğru anlaşılmasına bağlıdır. Dünya ve âhiret aynı iradenin bir sonucudur. Dünya ile başlayıp âhiretle devam eden bir süreçtir. Kur'ân da dünyadan olumlu bir bakış açısıyla bahsetmiştir. Çünkü dünya insanların irade ve ahlakî yükümlülükleriyle var olduğu bir alandır. Dolayısıyla dünya hayatı, orada bulunan insanların dünyanın şartlarından faydalanarak kurdukları bir hayattır ve insanların ahlaki tercihlerinin bütünüdür. Dünya ile âhiret arasındaki fark, sadece insanın âhiretten önce dünyada bulunmasıdır. Böyle düşünüldüğünde dünya ve âhiret birbirinden daha değerli değildir.²⁹⁵

Dünya hayatında Allah'ın rızasını umarak iyi işler yapanlar, manevî doygunluğun da hazzını yaşarlar. Dünya hayatını iyi bir şekilde değerlendirmek olan bu yaşam tarzı, insana hem dünya hayatını güzel geçirmeyi hem de âhireti kazanmayı sağlayacağından insanın iki dünya saadeti arzusunu gerçekleştirir. Böyle bir hayat görüşüne sahip olan insan, başına gelen hastalık ve her türlü musibetlerin

²⁹⁴ Abdülgaffar Aslan, *Kur'ân Ekseninde Fakirlik Problemi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2003, s. 123.

²⁹⁵ Türcan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 90-91.

karşılığının, âhiret hayatında mükâfat olarak döneceğini bildiğinden bunlara isyan etmeden, sabırla tahammül eder. Bu psikolojiye sahip kişi sıkıntı içinde olsa da gönül rahatlığı içinde ebedî hayatı konusunda ümitvâr olarak hayatını devam ettirir.

*"Dünya da âhiret de Allah'ındır."*²⁹⁶

Allah'ın yarattığı, Allah'a ait olan hiçbir şey değersiz olamaz. Dünyayı da yaratan Allah (c.c) olduğuna göre, dünyanın değersizliğinden bahsetmek, Allah'ın sıfatlarının tecelli yeri olan dünyaya haksızlık etmek olur. Allah bizden dua ederken dünya ve âhiret iyiliği dilememizi istemiştir.²⁹⁷ Dünya ve âhiret bu kadar birbiriyle ilişkilirken birini diğerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu düşünceye göre dünyayı sevmek de kötü değildir. Kötü olan dünyayı âhirete tercih etmektir.

“Netice itibariyle Kur’ân'da dünya ve âhireti karşılaştıran ayetler iki kısımda ele alınabilir. Buna göre bir kısmı dünyanın geçiciliğini ve âhiretin gerçek hayat olduğunu, dünyanın âhirete tercih edilmemesi gerektiğini öngörürken, bir kısmı da yeryüzünde geçirilecek sürede, mevcut tabî ve sosyal kanunların varlığına işaret ederek, onlara uygun davranılmasını, dünya hayatının gereklerine riayet edilmesini öne çıkarmaktadır.”²⁹⁸ Çünkü din hayatın içindedir ve hayatın kendisidir. Tabiatıyla gelenek ve görenekler de buraya dahildir. Ölümün ne olduğunun ve ölümden sonra ne olacağı sorusunun ilgilendirmediği bir insan yoktur. Din, tam da ölümlerle hayat arasındaki çizgiye oturmuştur. Devamlılık ve mutluluk arzusunu da içine alan hayat, bizatihi din anlamını taşımaktadır.²⁹⁹

İslâm'da kişinin Allah ile ilişkisi, aynı zamanda insanlarla ilişkisine bağlıdır. İslâm itikadı ve İslâm hukuku, aynı iradenin değişik vecheleri olarak algılanır. Maddi ve manevinin, dini ve dünyevinin, kamusal ve özel alanın ayrımı yapılmaz, talepler birlikte tasavvur edilir.³⁰⁰

Dünya âhiret birlikteliğini kavrayabilmiş, dengeyi sağlayabilmiş insan İslâmın istediği ideal insandır. Bu insan hem dünya hem âhiret saadetini elde eder.

İbn Miskeveyh'in ideal insanı da en yüksek mutluluğu elde eden kişi olarak çevresinde olup bitenlerden etkilenmeyen yüksek bir bilinci temsil eder. Kendi dışında mutluluk aramayan insan, kendi özü ve kalbi üzerinde yoğunlaşır. İdeal insan

²⁹⁶ 53/Necm, 25.

²⁹⁷ 2/Bakara, 201; 7/A'raf, 156.

²⁹⁸ Türkan, *Kur'ân'da Âhiret İnancı*, s. 98.

²⁹⁹ Yünni Sezen, *Kültür ve Din*, İz Yay., İstanbul, 2011, s. 19.

³⁰⁰ Sezen, *Kültür ve Din*, s. 29.

topluma karşı lakayt da değildir. Katılımcı olarak dostluğa ve paylaşımaya önem verir. İbn Miskeveyh'in, Yeni Eflatunculuktaki topluma karşı bigane insan anlayışı yerine Aristo'daki aktif, sosyal insan anlayışını, ideal insan olarak benimsediği birçok araştırmacı tarafından kabul edilir.³⁰¹

Burada Miskeveyh'in tarif ettiği insan tipi Kur'ân-ı Kerim'in bizden olmamızı istediği insan tipidir. İnsan, yaratılış gayesi gereği kendi içine yönelirken dış dünya ile de bağını koparmamalıdır. Çünkü insan sosyal bir varlık olduğu ve bu duruma yatkın yaratıldığı için fitrata da muhalefet etmiş olcağından kendi içindeki kâmil insan olma yolundaki yolculuğunu da tamamlayamaz. Bu iki durum birbirini tamamlar niteliktedir, birinin eksikliği diğerinin tam olmasını engeller.

İbn Miskeveyh, toplumla beraber yaşamının insana büyük faydalar sağladığını ifade ederek toplumdan soyutlanmanın her türlüşüne karşı çıkar. İnsan, medeniyet içerisinde yaşamalı ve kendini hiçbir şekilde toplumdan soyutlamamalıdır. Karşılıklı işbirliği ve dayanışma sosyal hayatın kanunu ve vazgeçilmez bir gereğidir. İnsanın kusursuz bir mutluluğu idrak etmesi için nüfusu çok bir şehirde yaşamayı gereklidir. Mutluluk, toplumla birlikte en üst seviyeye ulaşır. Kendini toplumdan soyutlayan ya da mağarada yaşamayı seçen kişi, erdemi bulamaz ve uygulayamaz. Erdemlerin kazanımı ancak toplum içinde insanlarla yüzleşerek olabilir.³⁰²

Emile Boutroux ise, dini ruhun bir yaratması ve faaliyeti olarak kabul etmekle beraber, onun derûni hayatın dar sınırları içine hapsedilmek suretiyle, sosyal hayatla olan ilişkisini kesmek ve böylece koyu bir subjektivizme düşmekten de kaçınıyor. Nitekim o, her şiddetli dini hayatın mistik bir nitelik taşıdığını, mistisizmin, varlığı tehlikeye düşen dinler için engin bir hayat kaynağı teşkil ettiğini söylemekle beraber; mistik hayatın, sadece dünyadan bir el etek çekme ve çile hayatı olarak kabul edilmesine de taraftar değildir. Çünkü ona göre din, ferde bir değer vermekle birlikte, ferdiyetçi değildir; insana diğer fertleri de birer gaye olarak kabul etmeyi ve başkalarında başkaları için yaşamayı tavsiye eder.³⁰³

Allah (c.c)'a ve âhirete iman otomatik olarak insan davranışlarına yansımaktadır. Ölümünden sonra bu dünya hayatında yaptıklarından hesaba

³⁰¹ Müfit Selim Saruhan, *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Âlem ve İnsan*, Yayınevi Yay., Ankara, 2010, s.118.

³⁰² Saruhan, *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Âlem ve İnsan*, s. 125.

³⁰³ Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, s. 18.

çekileceğine inanan insan davranışlarını ahlakî çerçevede gerçekleştirir. Sonunda ceza göreceği ya da mükafattan mahrum kalacağı düşüncesiyle davranışlarını disipline eder. Âhirete inanmayan insan ise davranışlarında daha pervasız olabilir.

Vahyin dinamik yapısını statik bir okumaya dönüştüren müslümanlar, vahyin özünden giderek uzaklaşmışlardır. Kur'ân'ın âhiretin daha hayırlı olduğuyla ilgili ifadeleri, müslümanlardaki âhret inancını kuvvetlendirmiştir. Müslümanların endişeleri daha çok âhirete dönük olmuş dolayısıyla dünya ile ilgilenmemişlerdir. Bu durum dünya âhret dengesinin bozulmasına sebep olmuştur. Kur'ân'ın yaklaşımına göre, dünyanın âhirete ya da âhiretin dünyaya tamamen tercih edilmesi istenmemektedir. Bu iki olgu bir bütünün parçalarıdır.

“Vahyin amacı; dünyadaki insana başka bir hayatın varlığını, o hayattaki mutluluğa ulaşmak için yapılması gerekenleri bildirmek olduğuna göre, şunu kesin olarak ifade edebiliriz ki, son ilahî hitap olan Kur'ân, bu amacını gerçekleştirmiştir. Dünyadaki bulunuşunu anlamlı kılmak isteyen her bir insan, Kur'ân'ın ölüm sonrası hayatla ilgili tespitine ve bunun sistematik izahına başvurup, onu inanca çevirebilecektir. Vahye dayalı dini kültürün mirasçısı olan Kur'ân, tevhid geleneğini tamamlamış, içerdiği diğer iddialar, inanç konuları ve öne çıkardığı eskatolojik unsurlar ile birlikte tanrı, evren ve insan arasındaki ilişkiyi tutarlı bir şekilde ortaya koymuştur.”³⁰⁴

İslâm filozofları (Farabî, İhvân-ı Safa, İbn Sinâ) âhret hayatını kazanmayı en yüce mutluluk olarak adlandırmışlardır. Bu en yüce mutluluk, dünyada kazanılan teorik ve pratik yetkinliğe göre olacağından, diğer mutlulukların önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. En yüce mutluluk, “onun ötesinde insanın elde edebileceği daha büyük bir şey olmayan; kendi kendine yeterli ve özünden dolayı istenen bir şey olduğundan en yüce gayedir. En yüce gaye olması itibariyle de ona ulaştıracak vasıtaların değerini belirleyen en yüksek iyi ve insana özgü yetkinliğin kazanılmasıyla ulaşılabileceğinden de en son insanî yetkinlik durumudur.”³⁰⁵

“Mutluluk, mümkün varlıkların kabul edecekleri en son yetkinliktir (el-kemalü'l-aksa)” diyen Farabî'ye göre mümkün bir varlık olan insanın var oluşunun (vucûd) gayesi, kendi türüne özgü yetkinlik olan yüce mutluluğa ulaşmaktır. İnsan buna ulaşmak için yaratılmıştır. İnsani şeyler milletlerde (el-ümem) ve şehirlerin (el-

³⁰⁴ Türcan, *Kur'ân'da Âhret İnancı*, s. 409.

³⁰⁵ Hasan Hüseyin Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, İz Yay., İstanbul, 2001, s. 84-85.

müdün) hakkında meydana geldiğinde, o şeylerle bu dünyada aşağı, eksik mutluluk (es-saadetü'd-dünya); öteki hayatta da en yüce mutluluk elde edilmiş olur. Bu insanî şeyler ise erdemlerdir. Bu mutluluklardan öteki dünyada ulaşılabilecek olanı yani en yüce mutluluk, "insan ruhunun (en-nefsü'l-insaniyye), varlık bakımından kendisine dayanacağı bir yetkinlik derecesine ulaşmasıdır ki o, bu nokta da, cisimden bağımsız ve maddeden ayrı varlıklar sınıfına dahil olur, ebediyyen de bu durumda kalır.³⁰⁶

Kısaca Farabî için, en yüce mutluluk, bu dünyada değil âhiret hayatında ulaşılabilecek bir hedeftir. Bu sebeple insanın bu dünyada her hangi bir gayeyi saadet olarak değerlendirip, bu uğurda hayatını tanzim etmesi, ya sonsuz mutsuzluğun ya da yok olmanın sebeplerini hazırlayacaktır. Bundan dolayıdır ki insanın, varoluşunu devam ettirebilmesi için en yüce mutluluğu bütün yapıp etmelerinin en üstün gayesi olarak görüp onu, hayatını yönlendiren en yüksek ahlakî iyi olarak kabul etmek zorundadır.³⁰⁷

Mutluluk konusunda genel olarak Farabî'yi takip ediyor görünen İbn Sinâ'ya göre de en yüce mutluluk, tam olarak âhirette gerçekleşecek olan yetkinleşmiş, nâtik nefsin "madde ve maddeyle ilintili şeylerden (levâhık) mücerret bir akıl olmasıdır." Gerçek anlamda iyi ve kötü bizâtihi nefsin kendisine ait olduğu gibi, gerçek haz ve gerçek elem de nâtik nefse aittir.³⁰⁸

Görüldüğü gibi İslâm filozoflarına göre en yüce mutluluk, yetkinliğini tamamlamış aklın, insana özgü nâtik nefsin mutluluğudur. Kendi kendine yeterli ve özünden dolayı istenen, başka bir şeye vasıta olmayan bu mutluluk, Farabî, İhvan ve İbn Sinâ'ya göre tam olarak öteki dünyada kavuşulacak bir mutluluktur. Zirâ yetkinleşme, nefis bedenden ayrılıncaya kadar devam eden bir süreçtir. Dolayısıyla en son yetkinlik de ancak ölümden sonra gerçekleşecektir.³⁰⁹

İhvân-ı Safa insanları mutluluk ve mutsuzluk bakımından dörde ayırmaktadır.

1) Hem dünyada ve hem de âhirette mutlu olanlar. Bunlar, malı mülkü ve sağlığı yerinde rahat bir hayat sürmekle birlikte, imkanlardan ihtiyaçları kadar faydalanıp fazlasını Allah'ın buyurduğu gibi; "*Kendiniz için gönderdiğiniz her hayrı, Allah katında bulacaksınız...*"³¹⁰ âhiretteki iyilikler için harcayanlardır.

³⁰⁶ Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, s. 85.

³⁰⁷ Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, s. 86.

³⁰⁸ Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, s. 89.

³⁰⁹ Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, s. 93.

³¹⁰ 2/Bakara, 110.

2) Dünyada mutlu, âhirette mutsuz olanlar. Bunlar, dünyadan faydalanmada kısmeti çok olup da onların tamamını dünyevî (bedeni) hazlar, faydalar, övünmeler ... için harcayan; dinin sınırlarına uymayıp haddi aşanlardır. *“İnkâr edenler ateşe arzolanacakları gün (onlara şöyle denir): Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz. Bugün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı alçaltıcı bir azap göreceksiniz!”*³¹¹

3) Dünyada mutsuz, âhirette mutlu olanlar. Bunlar, dünya hayatını yokluk, sıkıntı, endişe içinde geçiren; dünyadaki hazlardan pay almayan, fakat her şeye rağmen yasanın buyruklarına uyararak haddi aşmayıp bunlara katlanan kimselerdir. *“Kim âhîret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun âhîrette hiçbir payı yoktur.”*³¹²

4) Ne dünyadan faydalanmış ve ne de şeriatın emirlerine uymuş kişilere gelince, bunlar dünyada da âhirette de mutsuz olanlardır. *“Apaçık hüsrân içinde olanlar, bunlardır.”*³¹³

İhvân-ı Safa'nın yaptığı mutluluk taksimi de yine insanların âhîret tasavvuruyla ilgilidir. İnsan âhîret hayatına dair nasıl bir fikre sahipse dünyadaki davranışları da o ekseninde olur. Burada da açıkça anlaşıldığı gibi dünya ve âhîret birbirinden ayrı hayatlar değildir. Bilakis birbirine sıkı sıkıya bağlı, birinin olmadığı yerde diğerrinin de olmadığı yaşam alanlarıdır.

İnsanın dünya hayatı âhîret hedefiyle uyumlu olmalıdır. Bu dünya üzerinde yaşaması sebebiyle bu dünyanın gereklerini yerine getirirken, hedefinin âhîreti kazanmak olması sebebiyle de dünya işlerini âhîret odaklı gerçekleştirmelidir. Bu sorumluluk bilinciyle bir yaşam sürerse ruhunda çelişki, çatışma gibi olumsuz duygular barınmaz ve karşısına çıkan zorlukları sonu güzel olan bir imtihan olarak değerlendirir. Bu durumda zorluklarla mücadele ederken ümitsizliğe kapılmaz.

Din hareketi ilk hamlesinde herşeyden vazgeçmek değildir. Din sonsuzluk iradesini kazanma yolunda yapılan egzersizlerle başlar. Allah'ın iradesinin kazanılması ölçüsünde, insanın gözünde dünya malı değersizleşir ve onlar kendiliğinden bizi bırakırlar. Dine, Allah'a teslim olmak, fani iradeleri bırakıp

³¹¹ 46/Ahkaf, 20.

³¹² 42/Şûrâ, 20.

³¹³ 22/Hac, 11.

Allah'ın iradesini istemektir. Yoksa teslimiyet her türlü iradeden sıyrılıp kendini derûni bir başdönmesine bırakmak değildir.³¹⁴

Müslüman toplumlar iki kanatlı kuş gibi olmalıdır. Kanadının biri Allah'a iman ve amel-i salih diğeri ise teknoloji ve fendir. Kanadının biri kırılan kuş, nasıl yerde sürünür ve sonunda avcılara yem olursa müslümanlar da tek kanatla aynı akıbeti paylaşır. Allah (c.c)'a inanan müslüman batıl ile mücadelesini iki kanatla yapmalıdır. Çünkü düşman uyumaz ve sürekli fırsat kollar. Böyle bir durumda müslüman her yönden donanımlı olmalıdır. İki kanatlı olan müslümanlara Allah da yardım eder.³¹⁵

Müslümanlar dünyada, sanat, ilim, ekonomi, ticaret, teknoloji ve silah sanayiinde üstünlüklerini kaybedince dünya arenasında etkilerini kaybettiler, böylece hem kendilerinin hem de insanlığın huzuru kalmadı. Müslümanların dünyevî ilimlerde duraklamaları ve buna bağlı olarak teknik ve silah sanayiinde geri kalmaları düşmanların işine yaramış ve müslümanlar çok sıkıntı çekmiştir. Bu durum müslümanlara birlik ve beraberliklerini kaybettirmiş, ahlak ve maneviyatta da gerilemelerine zemin hazırlamıştır.³¹⁶

Müslümanların dünya işlerinden çekilmeleri onları daha dindar yapmamıştır. Aksine bu durum her alanda gerçekleşen gerileme sebebiyle, müslümanların ilim ve teknolojide gelişme gösteren Batı ülkelerine karşı hayranlık duymasına sebep olmuştur. Zamanla müslümanların geri kalmışlığı İslâm'a bağlanmış ve dinin olmadığı çözümler aranmaya başlanmıştır. Halbuki İslâm'ın kendisi, insandan medeniyet kurmasını ister, bilim ve teknolojide ilerlemesini ister, aklını kullanmasını ister, müslümanın her alanda önde olmasını ister. Müslümanlar dünya ve âhireti birbinden ayrı değil, bir hayatın devam eden paçaları gibi görmeli, dünyada attığı her adımı âhireti düşünerek atmalıdır.

³¹⁴ Topçu, *İradenin Davası*, s. 64.

³¹⁵ Muhittin Bağçeci, “İslâm Dini Bilim ve Sekülerleşme”, *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı VII. Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyonu Toplantısı ve Sempozyumu*, GÜİF Yay., Çorum, 2002, s. 213-214.

³¹⁶ Bağçeci, “İslâm Dini Bilim ve Sekülerleşme”, s. 214.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÂHİRET İNANCININ FONKSİYONU

Bu bölümde insanın fitratı, âhîret inancının, insanın hayatına etkisi, âhîret inancının işlevi konularını değerlendireceğiz.

4.1. İNSANIN FITRATI VE ÂHİRET HAYATINA KARŞI TUTUMU

Fıtrat kelimesi yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek mânalarına gelen fatr kökünden isim olup yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş anlamında kullanılır. İlk yaratılış, bir bakıma mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması şeklinde telakki edildiğinden fıtrat kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna göre fıtrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir. Bütün varlığın yaratılışı sırasında Allah'ın türlere kazandırdığı bu temel yapıdan dolayı aynı kökten gelen fâtır kelimesi Kur'ân'da Allah (c.c)'in isimlerinden biri olarak zikredilmiştir.¹

Fıtrat kavramı terim anlamında Kur'ân'ı Kerim'de sadece Rûm suresinde, "fitratellah" şeklinde geçmektedir. "Fitratullah" teriminin yer aldığı ayetin meâli şöyledir. *"(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler. Hepiniz O'na yönelerek O'na karşı gelmekten sakının, namazı kılın; müşriklerden olmayın."*²

Söz konusu ayette geçen fıtrat kavramının, ayetin ifade ettiği genel anlama baktığımızda insanın din ile ilgili yaratılış özelliğini ya da insanın dinî yapısını kastettiği görülür. Burada ifade edilen, insanın doğuştan getirdiği biyolojik, psikolojik bütün özellikleri değil, yalnızca bir özellik olan dine özgü yaratılıştır. Bu ayette, Allah (c.c) insandan fıtrat-ı selîme'sine yapışmasını istiyor. Çünkü Allah (c.c) insanları Allah (c.c)'ı bilmeleri, birlemeleri ve O'ndan başka tanrı olmadığını ikrar etmeleri için yaratmıştır. Yaratıcının insandan istediğini yerine getirebilmek ancak Allah (c.c)'in yarattığı fıtrat üzere yaşamayla mümkündür.³ Bu açıklamaya göre,

¹ Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *DİA*, C. XIII, TDV Yay., İstanbul, 1996, s. 47.

² 30/Rûm, 30.

³ İbn-i Kesir, *Kur'ân'ı Kerim'in Hadislerle Tefsiri*, IV, s. 458.

zikredilen ayetteki *fitrat* kavramının içerdiği anlam, her insanın kendine özgü özellikleri değil, insanların tümünün yaratılışında ortak olan genel bir özelliktir.

Yüce Rabbimiz, insan nefesine hem iyilik yapma hem de günah işleme özelliklerini vermiş, böylece ona her iki dalda da yükselme veya alçalma fırsatı sunmuştur. Bu açıdan insan psikolojisinin olumlu ve olumsuz olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Kur'ân'ı Kerim'de insanı nefsin tehlikelerinden korumak, onu iyiliğe ve takvaya yönlendirmek için daha çok insan psikolojisinin zaaf noktalarına değinilmiştir. İnsan fitratının zaaf noktalarını kısaca şöyle izah etmek mümkündür.⁴

Çok zâlim ve cahil olması;

*“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler; (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.”*⁵

Kur'ân nazarıyla baktığımızda insanın işleyebileceği zulümleri üç kısımda değerlendirmek mümkündür.

- a) İnsanın Allah'a karşı işlediği zulüm; şirk ve küfürdür.
- b) İnsanların birbirine yaptıkları zulüm; insanların kendi hemcinslerine karşı yaptıkları haksızlıklar, günahlar ve suçlardır.
- c) İnsanın kendi kendine zulmetmesidir.

İnsan fitratındaki bu menfi vasıfların farkında olarak, adaleti öğrenip adaletle davranmayı kendinde bir meleke haline getirmek sûretiyle benliğindeki zulüm bataklığını kurutmalı; faydalı bilginin yolunu tutarak cehalet karanlığından kurtulmalıdır.⁶

Aceleci olması;

*“İnsan, aceleci bir tabiatta yaratılmıştır...”*⁷

*“İnsan hayrı istediği kadar şerri de ister. İnsan çok acelecidir!”*⁸

⁴ Ömer Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'ân'da İnsan*, Akademi Yay., İzmir, 2010, s. 58-59.

⁵ 33/Ahzab, 72.

⁶ Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'ân'da İnsan*, s. 59-60.

⁷ 21/Enbiyâ, 37.

⁸ 17/İsrâ, 11.

Bu vasfından dolayı insan, arzu ettiği şeyleri kolay elde etme hırsına kapılır. Bütün gücüyle peşin olarak elde edeceği hazlar ve menfaatlerin ardına düşer. Hatta cennet nimetlerini dünyada elde etmek ve âhiret saltanatını henüz dünyadayken yaşamak ister. İnsanların âhireti bırakıp dünyaya meyletmeleri bu sebeptir. Dünyadaki nimetleri hemen elde edebildiği için, âhiret mükafatına önem vermez ve o çetin azabı da düşünmez. Aceleciliği sebebiyle hayrı ve şerri birbirinden ayırmadığı için sonunu hesaba katmaz.⁹ Âyet-i kerimelerde insanın bu aldanişı şöyle ifade edilir:

"Hayır! Doğrusu siz acil olan dünya hayatını seviyorsunuz ve âhireti bırakıyorsunuz."¹⁰

"Şu İnsanlar bu peşin dünya hayatını arzulayıp, önlerinde kendilerini bekleyen o ağır günü ihmal ediyorlar."¹¹

Allah Teâlâ, insanı bu zemmedilmiş vasıftan kurtarmak ve himmetini ebedî ve en hayırlı olana yönlendirmek için ikazlarda bulunur. Bu ilâhi ikaz ve irşadlardan biri şöyledir:

"Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer. Kim de mü'min olarak âhireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir. Hepsine, dünyayı isteyenlere de, âhireti isteyenlere de Rabbinin ihsanından veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir."¹²

Bu gerçekler ışığında insan, gönlünü fani ve geçici olana değil, bilakis baki ve ebedî olana bağlamalıdır. Acelecilik vasfının dürtmesiyle dünyanın aldatıcı tuzaklarına düşmemeli, ciddi bir nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi terbiyesi alarak sonsuzluk yolculuğuna emin adımlarla devam edebilmelidir.

Menfaatine çok düşkün olması;

"İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şayet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse hemen ümitsizliğe düşüverirler."¹³

⁹ Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'an'da İnsan*, s. 62.

¹⁰ 75/Kıyâme, 20-21.

¹¹ 76/İnsan, 27.

¹² 17/İsrâ, 18-20.

¹³ 30/Rûm, 36.

*"İnsanlardan kimi Allah'a yalnız bir yönden kulluk eder. Şöyle ki: Kendisine bir iyilik dokunursa buna pek memnun olur, bir de musibete uğrarsa çehresi değişir (dinden yüz çevirir). O, dünyasını da, âhiretini de kaybetmiştir. İşte bu, apaçık ziyanın ta kendisidir."*¹⁴

Bu tarz insanların iyi zamanlarında ibadetleri de samimiyetten uzak olur. Samimi bir müslüman her şart ve koşulda Allah (c.c)'ı anar, onunla itibatını koparmaz, ibadetlerine dikkat eder. Başına gelen kötülüğe sabır, iyiliğe şükreder.

Allah'a karşı pek nankör olması;

*"Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O'ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolup gider. O sizi kurtarıp karaya çıkardığında, (yine eski halinize) dönersiniz. İnsanoğlu çok nankördür. O'nun, sizi kara tarafında yerin dibine geçirmeyeceğinden, yahut başınıza taş yağdırmayacağından emin misiniz? Sonra kendinize bir koruyucu da bulamazsınız. Yahut O'nun, sizi bir kez daha oraya (denize) gönderip üzerinize bir kasırga yollayarak, inkâr etmiş olmanız sebebiyle sizi boğmayacağından emin misiniz? Sonra, bundan dolayı kendinize (intikamınızı almak için) bizi arayıp soracak bir destekçi de bulamazsınız."*¹⁵

*"O canı çıkası insan, ne nankördür o!"*¹⁶

İnsan nankörlüğü ve küfründen dolayı, İlâhi lisanla bedduaya layık görülmüştür.

*"Şüphesiz ki insan Rabbine karşı pek nankördür. Elbette buna kendisi de şahittir."*¹⁷

İnsan yaratılış ve varoluşunun gereklerini katı bir şekilde inkar etmektedir. Yaratılışının gereğini yerine getirecek olsa elbette yaratıcısına şükretmesi gerekirdi. Dünyada dikbaşlılık yapmaz, âhiretini de unutmazdı. İnsan nankörlük duvarını yıkıp, şükredicilik vasfını geliştirmeye gayret göstermelidir. Çünkü şükür nimetlerin artmasına, nankörlük ise nimetlerin elden kaybolup ilâhî azabın inmesine sebep teşkil etmektedir.¹⁸

Harîs ve cimri olması;

"Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun,

¹⁴ 22/Hac, 11.

¹⁵ 17/İsrâ, 67-69.

¹⁶ 80/Abese, 17.

¹⁷ 100/Âdiyat, 6-7.

¹⁸ Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'ân'da İnsan*, s. 66.

kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Bilâkis o, kendileri için bir şerdir. Cimrilik ettikleri şey kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."¹⁹

"O hâlde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının. Dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğiniz için harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."²⁰

"Hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz, yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mirası hırsla yiyorsunuz. Malı aşırı derecede seviyorsunuz."²¹

"Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise cimrileşir, pinti kesilir."²²

"Gerçekten insan dünya malına son derece düşkündür., onu çok sever."²³

"İnsanları arkadan devamlı ayıplayıp çekiştiren (hümeze), yüzlerine karşı da onlarla alay etmeyi âdet edinen (lümeze) her kişinin vay haline! O, malı toplar ve onu sayıp durur. Malının gerçekten kendisini ebedî kılacağını sanır. Hayır, yemin olsun ki o Hutame'ye atılacaktır."²⁴

"De ki: Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, o zaman (dâhi) harcamak (la tükenir) korkusuyla kısıtıkça kısırdınız (cimrilik ederdiniz). İnsanoğlu da pek eli sıkıdır!"²⁵

Kendilerini imanla olgunlaştıranlar cimrilik hastalığını tedavi edebilir, dünyanın zorunluluklarından kurtulabilir, menfaate karşı hissettikleri hırstan vazgeçebilirler. Çünkü iman sahipleri hiçbir nimetle kıyas götürmeyecek derecede üstün olan Allah rızasını umarlar. Mü'minin kalbi, maddiyat ile değil, Allah'a iman ile huzura erer. Allah yolunda infak etmekle fakir olacağından korkmaz.²⁶

Kıskanç ve hasetçi olması;

"Yoksa onlar, Allah'ın lutfundan verdiği şeylerden dolayı insanları

¹⁹ 3/Âl-i İmran, 180.

²⁰ 64/Teğâbun, 16.

²¹ 89/Fecr, 17-20.

²² 70/Meâric, 19-21.

²³ 100/Âdiyat, 8.

²⁴ 104/Hümeze, 1-4.

²⁵ 17/İsrâ, 100.

²⁶ Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'an'da İnsan*, s. 69.

*kıskanıyorlar mı?*²⁷

*“Haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.”*²⁸

İnsan fitratındaki kötü sıfatların en tehlikelilerinden biri de hased ve kıskançlıktır. Kalbin manevî hastalıklarından biri olan hased, ancak hakiki ilim ve salih amel ile tedavi edilebilir. Hased eden kişi Allah'ın taksim ve takdirine razı olmuyor, onun iradesine karşı çıkıyor demektir. Bu tutum, tevhidin özüne ters düşmesinden dolayı kişinin imanının zedelenmesine sebep olur.²⁹

Zayıf yaratılmış olması;

*“Allah sizi önce zayıf olarak yarattı, zayıflığın ardından size kuvvet verdi, kuvvetin ardından da tekrar bir zayıflık ve ihtiyarlık verdi...”*³⁰

*“... İnsan zayıf yaratılmıştır.”*³¹

*“Kime uzun bir ömür verirsek, Biz onun yaratılışını (güç ve kuvvetini alarak) tersine çeviririz. Hiç (bu manzarayı) düşünmüyorlar mı?”*³²

İnsan, güçlü kuvvetli gençlik dönemine aldanmamalıdır. Çünkü bu kuvvetli dönemin ardından, mutlaka güçsüz yaşlılık dönemi gelecektir. Bu dönemde duyulan pişmanlık, insanın gençlik dönemini ve kaçırdığı fırsatları geri getirmeyecektir.

Sıkıntıda Allah'ı çok anması, sıkıntı geçince hemen yüz çevirmesi;

*“Sizi karada ve denizde gezdiren O'dur. Hatta siz gemilerde bulunduğunuz, o gemiler de içindekileri tatlı bir rüzgârla alıp götürdükleri ve (yolcular) bu yüzden neşelendikleri zaman, o gemiye şiddetli bir fırtına gelip çatar, her yerden onlara dalgalar hücum eder ve onlar çepeçevre kuşatıldıklarını anlarlar da dini yalnız Allah'a halis kılarak: 'Andolsun eğer bizi bundan kurtarırsan mutlaka şükredenlerden olacağız' diye Allah'a yalvarırlar. Fakat Allah onları kurtarınca bir de bakarsın ki onlar, yine haksız yere taşkınlık ediyorlar. Ey insanlar! Sizin taşkınlığınız ancak kendi aleyhinizedir; (bununla) sadece fâni dünya hayatının menfaatini elde edersiniz; sonunda dönüşünüz yine bizedir. O zaman yapmakta olduklarınızı size haber vereceğiz.”*³³

²⁷ 4/Nisâ, 54.

²⁸ 113/Felak, 5.

²⁹ Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'an'da İnsan*, s. 70-71.

³⁰ 30/Rum, 54.

³¹ 4/Nisâ, 28.

³² 36/Yâsin, 68.

³³ 10/Yunus, 22-23.

Bu örnek, kıyamete kadar gelecek bütün insanlar için geçerli bir örnektir. Bu sebeple Allah Teâlâ bütün insanlara hitap ederek yaptıkları taşkınlıkların hep kendi aleyhlerine olduğunu bildiriyor.

Zarar gelince sızlanması, geçince vurdumduymaz olması;

“İnsana bir zarar geldiği zaman, yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak (o zararın giderilmesi için) bize dua eder; fakat biz ondan sıkıntısını kaldırdınca, sanki kendisine dokunan bir sıkıntıdan ötürü bize dua etmemiş gibi geçip gider. İşte böylece haddi aşanlara yapmakta oldukları şeyler güzel gösterildi.”³⁴

İnsanın durumu iyiyken hayatın akışına kendini kaptırır. İsyân eder, vebale girer, hataya düşer ve refah içinde olmalarından dolayı bir gün zayıf, güçsüz, aciz kalacağını unuttur. Musibet anında tefekküre döner dua eder, bu durum geçince tekrar eskiye dönüp haddi aşar.³⁵

“İnsanın başına bir sıkıntı gelince, Rabbine yönelerek O'na yalvarır. Sonra Allah kendisinden ona bir nimet verince, önceden yalvarmış olduğunu unuttur. Allah'ın yolundan saptırmak için O'na eşler koşar. (Ey Muhammed!) De ki: Küfürle biraz eğlenedur; çünkü sen, muhakkak cehennem ehline sin!”³⁶

İnsanın fitratı sıkıntıya düştüğünde kendiliğinden ortaya çıkmakta, kalpteki şirk tortuları dağılmakta, hakikati perdeleyen engeller aralanmakta ve anlamsız kuruntulardan sıyrılarak Rabb'ine yönelmektedir. Onun bu ihlaslı hali sadece sıkıntılı durumlara mahsustur. Bu sıkıntılar geçince insan tekrar eski nankör haline döner.³⁷

Gelen nimeti kendinden bilmesi;

“İnsan hayır istemekten usanmaz. Fakat kendisine bir kötülük dokunursa hemen ümitsizliğe düşer; üzülür. Andolsun ki, kendisine dokunan bir zarardan sonra biz ona bir rahmet tattırırsak: Bu, benim hakkımdır; kıyametin kopacağını sanmıyorum, Rabbime döndürülmüş olsam bile muhakkak O'nun katında benim için daha güzel şeyler vardır; der. Biz, inkâr edenlere yaptıklarını mutlaka haber vereceğiz ve muhakkak onlara ağır azaptan tattıracağız. İnsana bir nimet verdiğimiz zaman (bizden) yüz çevirir ve yan çizer. Fakat ona bir şer dokunduğu zaman da

³⁴ 10/Yunus, 12.

³⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli-l-Kur'ân*, çev. İ. Hakkı Şengüler-M. Emin Saraç-Bekir Karlığa, C. VII, Hikmet Yay., İstanbul, ty., s. 528.

³⁶ 39/Zümer, 8.

yalvarıp durur.”³⁸

“İnsana bir zarar dokunduğu zaman bize yalvarır. Sonra, kendisine tarafımızdan bir nimet verdiğimiz vakit, 'Bu bana ancak bilgimden dolayı verilmiştir' der. Hayır o, bir imtihandır, fakat çokları bilmezler.”³⁹

İnsan, gerçek manada iman edip tek olan Rabb'ine dönmediği ve hem sevinçli hem de sıkıntılı günlerinde asla dengesini bozmayacak bir seviyeye çıkmadıkça ruhunda bu tür gelgit hareketleri devam edecektir. Başa gelen sıkıntı insanı şehvî hislerden arındırır ve kişi Allah'a yönelir. Ne zaman sıkıntısı geçer, darlık bolluğa dönüşür o zaman sıkıntıdayken verdiği sözü unuttur. Hatta verilen nimeti, kısmeti kendi bilgisinden dolayı verildiğini iddia eder.⁴⁰

Nimetler elden gidince ümitsizliğe düşmesi;

“Eğer insana tarafımızdan bir rahmet (nimet) tattırır da sonra bunu ondan çekip alırsak, tamamen ümitsiz ve nankör olur. Eğer kendisine dokunan bir zarardan sonra ona bir nimet tattırırsak, elbette 'Kötülükler benden gitti' der. Çünkü o (bunu derken) şımarıktır, kibirlidir. Ancak (musibetlere) sabredip güzel iş yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve bir büyük mükâfat vardır.”⁴¹

İnsan yaratılış itibarıyla sıkıntıdan zorluktan hoşlanmaz. Hep rahmet ve nimet içinde olmayı arzu eder. İsteddiği nimetlere sahip olamadığında ya da sahipken kaybettiğinde çok üzüntü duyar. Halbuki bütün bunlar insanın imtihanıdır ve bu imtihan bilinciyle hayatını sürdürürse giden nimetlere üzülmez, verilen nimetlerden dolayı şımarmaz. İnsan her daim nimeti değil, nimeti vereni düşünmelidir, Allah (c.c) ile irtibatını sağlam kurmalıdır.

Nimet halinde şükür, zarar durumunda umut ve dua etme özelliği bulunmayan insanları Kur'ân zalimler olarak tavsif etmektedir. Kur'ân-ı Kerim böylelerine fayda sağlamadığı gibi, üstelik kayıplarını da arttırır. Bu karakterdeki insanlar ne müjdelemekle ne de korkutmakla yola gelmezler. Halbuki insan nimeti verenin Allah olduğunu bilip, O'na her zaman hamd ve şükretmelidir.⁴²

Şu bir gerçektir ki, insan nefsinin, kâfirliğin belirtisi olan zor zamanlardaki

³⁷ Kutub, *Fî Zılâli-l-Kur'ân*, XI, s. 431.

³⁸ 41/Fussilet, 49-51.

³⁹ 39/Zümer, 49.

⁴⁰ Kutub, *Fî Zılâli-l-Kur'ân*, XII, s. 469.

⁴¹ 11/Hûd, 9-11.

⁴² Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'ân'da İnsan*, s. 84.

umutsuzluktan ve fasıklığın göstergesi olan rahat dönemlerdeki şımarıklıktan koruyan tek etkili güç, salih amellerle kendini gösteren sağlam bir imandır. Zirâ böyle bir iman, sıkıntılı ve rahat günlerde insan kalbini aynı durumda tutar. Kalbini Yüce Allah (c.c)'a bağlayan insan, sıkıntılar karşısında yıkılmaz, nimetlerin bol olduğu günlerde böbürlenip kibirlenmez. Her iki durumda da mümin hayırlı bir duruş içindedir.⁴³

İnsan yaratılmışlar arasında dünya ve âhiret mutluluğunu kazanmaya elverişli bir hilkate sahip olarak yaratılmış yegane varlıktır. Çünkü Allah Teâlâ, hayat bahşettiği varlıkları üç nev'i kılmıştır. Bunlardan birincisi sadece dünya yurdu için yaratılmıştır ki onlar da hayvanlardır.

İkinci nev'i ise; âhiret yurdu için yaratılmış olanlardır. Bunlar da yüce varlıklar olan “mele-i â'lâ” adı verilen melekler alemidir.

Üçüncü nev'i ise; hem dünya yurdu, hem de âhiret alemi için yaratılmış olan nev'idir. İşte bu üçüncü nev'i varlık da insandır. Bu bakımdan insan iki cevher arasında bulunmaktadır. Bu cevherlerden birincisi, dûn derecede bulunandır. Bu da hayvanlar alemidir. İkincisi ise pek yüksek ve şerefli olan cevherdir. Bu da melekler âlemidir. Böylece insanda, iki âlemin (melekler ile hayvanlar âleminin) cevher ve isti'datları birleştirilmiştir.

Allah Teâlâ insanı, bedenî istekler, gıda alıp beslenmesi, üreyip çoğalması, birbirleri ile çekişme ve husûmette bulunma ve hayvanlara mahsus diğer vasıflar itibariyle hayvanları tâbi kıldığı esaslara insanı da tabi kılmıştır. Diğer taraftan, akıl, bilgi, Cenab'ı Hakka ibadet etme, doğruluk, ahitlere karşı vefalı olma ve benzeri manevî üstün vasıflar itibariyle Allah Teâlâ insanı melekler gibi kılmıştır. İnsanın bu vasıfta yaratılmış olmasının hikmetine gelince; Allah Teâlâ, insanı kendi Zât'ı İlahî'sine ibadet etmeye, yeryüzünde kendisine nâib ve halîfe olmaya, arzı imar etmeye ehil kılmış ve bununla birlikte insanı cennet ile taltif etmek ve Zât'ı İlahî'sine ma'nevî mücâveret (yakınlık) için hazırlamıştır. Bu sebeple ilâhi hikmet, insanda bu iki kuvvetin (melekî ve hayvanî istidatların) birleştirilmesini iktiza etmiştir.

Allahu Teâlâ, *“Sizi boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten bize*

⁴³ Kutub, *Fî Zılâli-l-Kur'ân*, VIII, s. 125-126.

döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?''⁴⁴ buyurarak insanın büyük hikmetlere binaen yaratıldığını açık olarak bildirmiş ve bu hususa insanların dikkatini çekmiştir.⁴⁵

İnsanlardan her kim, kendisine Cenab-ı Hakk tarafından ikram olunan nimetin üstünlüğünü, nelere ehil kılındığını ve kendisi için neler hazırlandığını anlamaya muvaffak olur ve sonra da onları örnek olacak şekilde gerçekleştirmeye çalışırsa işte o kimseye gerçekten büyük hayırlar verilmiştir. Fakat bunu ancak akl-ı selim sahipleri gereği gibi anlayabilirler.⁴⁶

Allahu Tealâ, Kur'ân-ı Kerim'de en güzel biçimde yarattığı insana sahip çıkmış, onu halife yapmış, ona değer vermiştir. İnsana düşen ise, verilen bu değere layık olmaktır. İnsan zaaflarına yenilmeden, sahip olduğu üstünlükleri kullanarak kendini en iyi kulluk makamına getirmeye çalışmalıdır. Aksi takdirde zayıflıklarına mağlub olan insan *ahseni takvîm*⁴⁷ durumundan *esfeli sâfilîn*⁴⁸ durumuna düşmeye mahkumdur. Ahlakî olarak iyiye veya kötüye yönelebilmek kabiliyetlerinin ikisini de kendinde barındıran insanın tercihi, iyi yönde gelişim göstermek olmalıdır. Zira insanın dünyadaki bulunuş gayesi, yaratanına ibadet etmek, yeryüzünde O'nun halifesi olmak, O'nun dinine yardım edip O'nun arzını ma'mur bir duruma getirmektir. Kur'ân-ı Kerim'in birçok ayetinde bu durum dile getirilmiştir:

“Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”⁴⁹

“Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.”⁵⁰

“Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler. Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlınsınlar). Allah da kendisine ve Resûllerine gayba inanarak yardım edecekleri bilsin. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”⁵¹

“Ey iman edenler, sizler Allah'ın yardımcıları olun.”⁵²

⁴⁴ 23/Müminûn, 115.

⁴⁵ Ebu'l Kâsım Râgıp el-İsfehanî, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn (Mutluluğun Kazanılması)*, çev. Lütfi Doğan, Anda Dağıtım, İstanbul, 1974, s. 59-60.

⁴⁶ İsfehanî, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 75.

⁴⁷ 95/Tîn, 4.

⁴⁸ 95/Tîn, 5.

⁴⁹ 51/Zâriyât, 56.

⁵⁰ 2/Bakara, 30.

⁵¹ 57/Hadîd, 25.

⁵² 61/Sâf, 14.

“Allah sizi topraktan yarattı ve orayı (arızı) imar etmenizi istedi.”⁵³

Zikredilen bu âyet meallerinde insanın bir takım görevlerle sorumlu tutulduğu bildiriliyor. İnsanın yaratılış gayesi sarıh bir şekilde ifade ediliyor.

İslâm insanı birçok şeye olduğu gibi, dine de kabiliyetli olarak dünyaya gelmiş kabul eder. İnsan fitraten İslâm üzeredir ve Allah fikri insanda doğuştan gelir. Bir çok batılı mütefekkir de bunu kabul eder. Descartes; *“Allah insanı yaratırken bir işçinin eserine imzasını kazınması gibi kendi varlığına dair fikri de beni yaratırken zihnime yerleştirmiştir.”* der. Ziya Gökalp de, *“İnsan ayağını yere basmadan duramaz, ruhunu da Allah'a dayandırmadan duramaz.”⁵⁴* diyerek insanın manen ve ruhen tatmin olabilmesinin ilahi bir varlığa dayanma ihtiyacının karşılanmasına bağlı olduğunu vurgulamıştır.

Allah Teâlâ, bu alemde mevcut olan her şeyi insanın faydası için yaratmıştır. Nitekim Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’de bu hususa birçok ayetle işaret etmiştir:

“O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah’a ortaklar koşmayın.”⁵⁵

“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.”⁵⁶

“Görmüyor musun ki, Allah bütün yerdekileri ve emri uyarınca denizde akıp gitmekte olan gemileri sizin hizmetinize vermiştir. İzni olmaksızın yerin üzerine düşmesin diye göğü O tutuyor. Şüphesiz ki Allah, insanlara karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir.”⁵⁷

“O, gökten sizin için su indirendir. İçilecek su ondandır. Hayvanlarınızı otlattığınız bitkiler de onunla meydana gelir. Allah o su ile size; ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her türlü meyvelerden bitirir. Elbette bunda düşünen bir kavim için bir ibret vardır. O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O’nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını

⁵³ 11/Hûd, 62.

⁵⁴ Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, ss. 16-18.

⁵⁵ 2/Bakara, 22.

⁵⁶ 45/Câsiye, 13.

⁵⁷ 22/Hac, 65.

kullanan bir millet için ibretler vardır.”⁵⁸

Bu ayetlerden anlaşıldığına göre insan bu alemde var olan he şeyden meşrû bir şekilde faydalanma hakkına sahiptir. İnsanlar Allah'ın gönderdiği ayetlerin ışığında hayatına yön vermeli, bu dünya hayatını imar ederken Allah'ın emrinden uzaklaşmamalıdır. Allah bu dünyadaki nimetleri insanların hizmetine sunmuş ve onlardan meşru bir şekilde yararlanmalarını istemiştir.

Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de insanları üç sınıfa ayırmış ve insanların her birinin bu üç sınıftan birine dahil olduklarını beyan etmiştir. Bunlardan birinci kısım iyilikte ilerlemeleri sebebiyle kitapları sağdan verilecekler, ikincisi kısım kötülükleri sebebiyle kitapları soldan verilecekler, üçüncü kısım ise hayır yarışında en önde olup kazananlar, onlar âhirette de öncüdürler. Bu kısım insanlar Allah'ın rızasına en yakın olan (mukarreb) kimselerdir. Allahu Teâlâ bu insanları mukarreb olarak tanımlamıştır.⁵⁹

“Şimdi ölen insan eğer mukarreblerden ise; artık o güzel rızık 'nâim cenneti' içindedir. Eğer âhiret mutluluğuna ermiş kişilerden ise (Kitapları sağdan verilenler); kendisine 'Selam sana âhiret mutluluğuna ermişlerden!' denir. Fakat ölen kimse haktan sapan yalancılardan ise; işte ona da kaynar sudan bir ziyafet vardır ve onun sonu cehenneme atılmaktır. Şüphesiz bu, kesin gerçektir. Öyleyse yüce Rabb'inin adını tespih et.”⁶⁰

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere âhiret yurdundaki ceza ve mükafatlar göz önünde bulundurulduğunda insanın bu dünya hayatını âhiret odaklı yaşaması isabetli bir davranış olur. Kendi iradesiyle Allah'ın dinine uymalı menfaatlerini araştırırken İlahî vahiyden ayrılma hatasına düşmemelidir. Böyle bir tutum içinde olan insan hem dünyasını hem de âhiretini imar etmiş olur. Zira Kur'ân-ı Kerimde; *“Zulme uğratıldıktan sonra, Allah yolunda hicret edenler yok mu; Biz onları muhakkak sûrette ve güzel bir şekilde yer yüzünde de yerleştiririz. Âhiret mükafatı ise her halde daha büyüktür.”⁶¹* ayetiyle bu hususa temas edilmiş Allah için yapılan davranışların bu dünya hayatı içinde de mükafat göreceği bildirilmiştir.

⁵⁸ 16/Nahl, 10-12.

⁵⁹ Bkz. 56/Vakıa, 7-12.

⁶⁰ 56/Vakıa, 88-95.

⁶¹ 16/Nahl, 41.

Dünya hayatını Allahu Teâla'nın meşru kıldığı ölçülerin dışında yaşayanlar, dünyaya meyledip âhireti unutanlar ise hem bu dünya hayatında sıkıntı çekerler hem de âhret mükâfatını kaybederler. Bu dünyada iyi, güzel olarak gördükleri meşrû olmayan durumlar daha bu dünyada onlar için elem verici bir vaziyet alır. Bu tür yaşam tarzının âhret cezası ise daha büyüktür. Bu durumu da Kur'ân-ı Kerim'de haber veren Allahu Teâlâ; *“Onların ne malları ne evlatları seni imrendirmesin. Allah bunlar sebebi ile ancak kendilerini dünya hayatında azaba çarptırmayı ve kendileri kafir olarak canlarının güçlüğüle çıkmasını irade eder.”*⁶² buyurarak insanları uyarmıştır.

*“Eğer siz Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz, onları sayıp bitirmeye muktedir olamazsınız.”*⁶³ ayeti celilesinde bildirildiği gibi bu dünyadaki her şey insanın hizmetine sunulmuştur. Bütün bu nimetler ve saadetler, özet olarak iki bölüme ayrılır. Bunlardan birinci bölümde olan nimet ve saadetler, ebedî olup, hiçbir sûrette değişmeyecek ve yok olmayacak olan saadetlerdir. İşte bunlar âhret nimetleridir. İkinci bölümde olanlar ise; değişip, yok olma durumunda bulunan nimetlerdir. Bunlar da dünyaya ait olan nimetlerdir. Dünyaya ait olan nimetler, bizleri birinci bölümde işaret edilen, âhret saadetlerine ulaştırmadığı takdirde, o zaman dünya nimetleri bizim için çölde görülüp su zannedilen, bir serap, aldatıcı bir gurur, bir fitne ve bir azaptır.⁶⁴ Bunlar, Allah Teâla'nın Kur'ân-ı Kerim'de vafettiği gibi bir durum almış olur. Ce'nab-ı Hak, meal olarak şöyle buyurmuştur:

*“Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki onunla insanların ve hayvanların yiyeceği bitkiler yetişip birbirine karışmış; yeryüzü süslenip bezenmiş, ve yerin sahipleri de bütün bunlara sahip olduklarını sandıkları bir sırada geceleyin veya gündüzün, buyruğumuz o yere gelmiş, sanki dün de yerinde yokmuş gibi bunları ta kökünden koparılıp biçilmiş bir hale getirmiştir. İşte iyi düşünen bir millet için ayetleri böyle uzun uzun açıklıyoruz.”*⁶⁵

Âhret hayatına göre çok kısa olan dünya hayatı insanı belirli bir süre mutlu etse bile bu mutluluk bir gün kaybolup gidecektir. Çünkü mutluluk özlemi içinde olan insan, çok kere yanılgıya düşerek, gerçekte saadet olmayan şeyi saadet

⁶² 9/Tevbe, 55.

⁶³ 14/İbrahim, 34.

⁶⁴ Isfehâni, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 108.

⁶⁵ 10/Yunus, 24.

zanneder. Boş yere bunlarla oyalanır ve asıl yaratılış gayesini unuttur. Halbuki dünya hayatının tabiatında tam bir huzur ve mutluluk sağlamak gibi bir işlev yoktur. Dünya hayatından gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyleri beklemek insanı hüsrana uğratır. Allahu Teâlâ bu durumu Kur'ân-ı Kerim'de şöyle örneklendirir;

*“O inkarcuların amelleri, engin çöllerdeki bir serap gibidir. Susayan kimse, onun bir su olduğunu zanneder. Nihayet oraya geldiğinde orada hiç bir şey bulamaz.”*⁶⁶

*“Allah, rızkı dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar. Onlar ise dünya hayatı ile sevinmektedirler. Hâlbuki dünya hayatı, âhiretin yanında çok az bir yararlanmadan ibarettir.”*⁶⁷

İnsan ancak âhiret hayatında tam bir huzura kavuşabilir. *“Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!”*⁶⁸ *“O mesud olanlara gelince, onlar cennettedirler.”*⁶⁹ ayetleri bu durumun açık bir delilidir.

Dünya nimetlerinden, onlara ihtirasla bağlanmadan, sahibini asıl gayesinden uzaklaştırmadan, sünnetullahı uygun bir şekilde istifade etmek, âhiret yolculuğu için kazançlı bir davranış olur. İşte o zaman bunlar insan için birer nimet olur. Böyle davranmayı başarabilmiş insan dünya hayatının sınavını başarılı bir şekilde vermiş insandır. Bu insan âhireti dünyaya tercih etmiş, bâki olana namzet olmuştur; *“Ey İnsanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Ne babanın evlâdı, ne evlâdın babası nâmına bir şey ödeyemeyeceği günden çekinin. Bilin ki, Allah'ın verdiği söz gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve şeytan, Allah'ın affına güvendirerek sizi kandırmasın.”*⁷⁰ ayetini hayatında uygulamıştır. Hz. Peygamberin de dünya hayatını âhirete göre ağaç gölgesinde biraz dinlenmeye benzetmesi de dünya hayatına fazla önem verilip, yanılığın içinde bir hayat yaşanmaması gerektiğini bize hatırlatıyor.

“Kim âhiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya

⁶⁶ 24/Nûr, 39.

⁶⁷ 13/Ra'd, 26.

⁶⁸ 89/Fecr, 27-30.

⁶⁹ 11/Hûd, 108.

⁷⁰ 31/Lokman, 33.

kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun âhirette hiçbir payı yoktur.”⁷¹

Bu ayetten de anlaşılacağı üzere kişinin gayesi dünya olursa sınırlı ve sonlu olanı istemiş olur ve bu isteği yerine gelir ancak dünya hayatı ve nimetleri geçici olduğu için bâki olan âhîret hayatından bir kâr edememiş olur ki bu da son derece kötü bir ticaret olur. Böyle kötü bir sonuçla karşılaşmak istemeyen insan aklını dinin ışığında hareket ettirmelidir. Din akla rehber olmalıdır.

İnsan bu iki yoldan birini seçme kabiliyetine ve imkanına sahiptir. Dilerse iyiye, dilerse de kötüye yönelebilir. Kur’ân’ı Kerim’de de bu durum vurgulanmıştır. *“Şüphesiz biz insana (doğru) yolu gösterdik. O, ister şükredici olsun ister nankör.”⁷²*

İnsanın yaratılışında bazı özellikler vardır ki bunlar ne yapılırsa yapılsın tam olarak değiştirilemezler. Bu özelliklerden bazıları Allah’ın emirlerini yerine getirmekten insanı alıkoyabilir ya da bu emirler kusurlu, eksik bir şekilde yerine getirilmiş olabilir. Dünya imtihanının sırrı da burada yatmaktadır. İnsan tüm bu engellerle başa çıkmaya çalışmalı ne olursa olsun gönlünü ve gözünü Hak’tan yana çevirmelidir. Her insan bir dereceye kadar üstün özellikler kazanabilir.⁷³ Eğer insanlarda bu kendini eğitime, değiştirme, geliştirme kabiliyetleri olmasaydı güzel öğüt ve irşatlar, Peygamberlerin uyardıkları, terbiye etme ve eğitime işlerinin faydasız kalması lazım gelirdi.⁷⁴ Bütün samimiyetiyle böyle bir hayat gayesi edinen insana da Allahu Teâlâ yardım eder, önünü açar. Zaten Allahu Teâlâ, hiçbir insana gücünün üzerinde bir yük yüklemeyeceğinin sözünü de vermiştir.

“Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar...”⁷⁵

İnsan hak yolunda üzerine düşen vazifeyi yapınca, Allahu Teâlâ da *“Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah’a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter. Peygamberi ve Onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar.”⁷⁶* *“Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi*

⁷¹ 42/Şûra, 20.

⁷² 76/İnsan, 3.

⁷³ Isfahanî, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 194.

⁷⁴ Isfahanî, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 172.

⁷⁵ 2/Bakara, 286.

⁷⁶ 66/Tahrim, 8.

güzel bir yere koyarız.”⁷⁷ ayetlerinde bildirdiği gibi keremi ile insanın kusurlarını, hatalarını bağışlar.

Kişi doğru olma yolunda kesbederse Allah ona doğru yolu gösterir. “*Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza iletacağız. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir.*”⁷⁸ “*İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya; işte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol bir rızık vardır.*”⁷⁹ ayetleri Allah yolunda çalışanların bu gayretlerinin mükafatının büyük olacağını müjdesidir. Şüphesiz ki en büyük hicret, insanın şehvî istek ve diğer arzuların fazlasından (meşru olmayanından) uzaklaşmak, en büyük cihad da heva ve hevesatı ile savaşmasıdır.

Her kim Cenab-ı Hakk'ın rızasına giden doğru yolu bulur, bu doğru yoldaki seyrinde hayırlı işlerde sürat göstererek, Rabb'inin mağfiretine erişmek için koşar ve hedefe ulaşmak için mesafeler alırsa bu kimse «ebdal» dan olmaya hak kazanmış olur.⁸⁰

İnsanlardan öyle kimseler vardır ki; kötü işlerini ve huylarını terk ederek, bunların yerine iyi işler ve güzel ahlak kazanmış olanlardır. Bunlar cehaletin yerine bilgiyi; hasislik ve cimriliğin yerine cömertliği; aç gözlülüğün yerine iffetli olmayı; zulmün yerine adaleti; hafifliğin yerine teenni ve ağırbaşlılığı kazanmışlardır, bunlar ile ahlaklanmışlardır. Böyle kimselere *ebdal* denir.⁸¹ Nitekim bu hususlara delalet eden ayet-i kerimelerde Allahu Teâlâ, şöyle buyurmuştur:

“Rahmanın kulları o mü'minler öyle kimselerdir ki, Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapmazlar (Allah'a şerik koşmazlar.) Allah'ın muhterem kıldığı cana haklı olanından başka kıymazlar. Zina etmezler. Kim bunlardan birini yaparsa, günahının cezasını bulur. Kıyamet günü de azabı kat kat artar ve azabın içinde hor ve hakir ebedi kalır. Ancak tevbe ve iman edip iyi davranışta bulunanlar başkadır; Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet

⁷⁷ 4/Nisa, 31.

⁷⁸ 29/Ankebut, 69.

⁷⁹ 8/Enfâl, 74.

⁸⁰ Isfehâni, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 200.

⁸¹ Isfehâni, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 200.

sahibidir."⁸²

İnsan bu *ebdal* zümresinden olunca Allahu Teâlâ'nın daha sevgili kullarından olma derecesine yükselmiş olur ki, bunlara *ahbab* adı verilir.⁸³ Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de bu *ahbab* zümresine işaret ederek Allahu Teâlâ mealen şöyle buyurmuştur:

*"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah'ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."*⁸⁴

Allahu Teâlâ bu dereceye gelmiş bir insanı, insanlık içinde çok büyük ve muhterem kılar. Onun kadrini çok yükseltir, o kişi manevi bir rütbeye de sahip olur. Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de bu duruma şöyle işaret etmiştir: *"Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez."*⁸⁵

Zikredilen âyetlere rağmen insan kul olmayı unutup yanlış yollara sapabilmektedir.

*"Allah insanlardan bir takımını doğru yola erıştirdi, fakat bir takımını da sapıklığı hak etti, çünkü bunlar Allah'ı bırakıp şeytanları dost edinmiş ve kendilerini doğru yolda sanmışlardı."*⁸⁶ *"Dünya hayatında, çalışmaları boşa gitmiştir, oysa onlar güzel iş yaptıklarını sanıyorlardı."*⁸⁷

Bu âyetlerle insanların dünya hayatında yanlış işler yaptıklarını ve bu hatalarını âhirette bilip anlayacakları vurgulanıyor. Bu dünyada kazandığı mal mülk, evlat, ve nefsâni istekleri onun gerçeği görmesine engel olmuştur. Bu sebeplerle insan bu dünyada ebedî kalacağını zannederek aldanmıştır.

İnsan akıllı ve iradeli bir varlık olarak iradesini kötü hedeflere yöneltebilmektedir.

⁸² 25/Furkan, 68-70.

⁸³ İsfahanî, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Seâdeteyn*, s. 200.

⁸⁴ 5/Maide, 54.

⁸⁵ 32/Secde, 17.

⁸⁶ 7/A'râf, 30.

⁸⁷ 18/Kehf, 104.

*“Onlar Allah'ı bırakıp şeytanları kendilerine dost edindiler. Böylelikle onlar hidayet üzere olduklarını sanıyorlar.”*⁸⁸ mealindeki âyette insanın kendisine verilen iradeyi yanlış yolda kullandığını, üstelik bu yolun doğru bir yol olduğunu zannettiğini vurguluyor. Böyle insanlar hata ettiklerini âhirette anlayacaklardır.

*“(Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.”*⁸⁹

İyi iş yaptıklarını zanneden kimseler genellikle olması gereken bir dini inanca değil, kendi yaşadıklarını din zanneden insanlardır. Kendi inançlarının doğru olduğunu savunan kimseler, dünyada iken doğru yolu bulamazlarsa, âyete göre, âhirette hüsrana uğrayacaklardır.

İnsanın yaratılışında var olan temel arzu ölümsüzlük ve ebedî olmaktır. Bunun yanında bu dünyada ölümlü bir varlık olduğunu bilen insan, güçlü bir imana sahipse, bu iki zıt durum o kişide gerilim oluşturmayacaktır. Hatta ölüm gerçeği âhiret için güdüleyici bir durum olabilir. Yaratılış amacına uygun bir yaşamı tercih ederse, âhirette sonsuz nimetler içinde ebedî yaşayacağını bilen insan mükellefiyetlerini zevk alarak yerine getirir. Ölüm sonrası için hazırlıklarını eksiksiz yapmaya çalışır. Bu inanç insanın ölüm kaygısını da azaltır. Çünkü ölüm bir yok oluş değil, sonsuzluğa açılan penceredir.

Hayat manasız bir varlık alanı olmadığı gibi, ölüm de sonu hiç olan bir yokluk değildir. Tersine hayat güzel işlerin yapıldığı ve yapılacağı hayırlı bir faaliyet yeridir. Ölümden sonrası ise, dünyada yapılanların karşılığının alınacağı yerdir. Dolayısıyla insan yaşadığı hayatı bu düstur üzere yaşamalıdır. Hayatın her anı bilinçli ve sorumluluk duygusuyla yaşanmalıdır.

Uçsuz bucaksız evren karşısında insan, son derece önemsiz bir durumda bulunmaktadır. Kainatta insan ancak bir nokta konumundadır. Konum olarak böyle bir noktada bulunan insanın, hırs ve arzuları anlamsızlaşır. Bu anlamsızlık içinde kaybolmamak için insan, hayatının anlamını sorgulamak ve yaşadığı hayatta, yaratılış gayesine uygun davranarak kendini değerli kılma çabasında olmalıdır. Ancak bu şekilde yeryüzünde Allah'ın halifesi olma vasfını hakkıyla yerine getirebilmiş olur.

⁸⁸ 7/A'râf, 30.

⁸⁹ 18/Kehf, 104.

İnsan evren içinde bir nokta mesabesinde olsa da varlıkların en şerefli olarak yaratılmıştır. Bütün evren onun hizmetine sunulmuştur. Varlık dünyasında sadece insan akıl, irade gibi güçlere sahip kılınarak çok önemli bir sorumlulukla mükellef tutulmuştur. Bu mükellefiyetin sonucu olarak insan bu dünyada sürekli imtihan edilerek denenmektedir.

Kur'ân dünyanın sınırlı ve geçici olduğunu, insanın asıl yaşama alanının âhiret olduğunu birçok yerde vurgular. İnsan dünya hayatının süsünü, nimetini sevse de asıl olanın âhiret olduğunun bilincinde olmalıdır.

“Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır. De ki: Size, onlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için Rableri katında, içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın rızası vardır. Allah, kullarını hakkıyla görendir.”⁹⁰

Burada geçen şehvat kelimesi, şehvet kelimesinin çoğuludur. Şehvet, nefsin arzu ettiği zevklere düşkünlüğü, bağlılığı, bunlara atılışı ve gönlün çekmesi demektir. Kanatir kelimesi ise, kantar kelimesinin çoğuludur. Araplarda kantar, çokluk ifade eden bir kelime olarak kullanılmaktadır. Bu ayette, dünya nimetleri ve insana sevdiren bazı dünya güzellikleri anlatılmıştır. İnsanın, dünya hayatında bu ve benzeri nimet ve güzellikleri sevmesi tabiidir. Ancak insan nefsinde bir doyumsuzluk sözkonusudur. Ne kadar çok mal, mülk, evlat, servet ve nimete sahip olursa olsun, daha fazlasını ister. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.s) bir hadiste bu hususu dile getirmiştir: "İnsan oğlunun bir vadi dolu malı olsa ikincisini İster. İki vadi dolusu malı olsa, üçüncüsünü ister. İnsanoğlunun karın boşluğunu ancak toprak doyurur. Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder." İdeal olanı, Kur'ân'ın istediği, insanoğlunun bu arzu ve isteklerini kontrol altına alması, Allah'ın koyduğu hududu aşmaması ve meşru ölçüler dahilinde elde ettiği nimetlerle yetinmesidir. Ondandır 15. ayette de, Yüce Allah âhiretteki cennet nimetlerine dikkati çekmiştir. Cennetteki nimetlerin dünya hayatındaki nimetlerden daha güzel, daha iyi ve daha mükemmel olduğu haber verilmiştir. Her şeyden önce, dünyadaki güzellikler geçici ve âhiretteki

⁹⁰ 3/Âl-i İmran, 14-15.

güzellikler ebedîdir. Bu ayetlerde geçici olanın değil de, ebedî olanın tercih edilmesi tavsiye edilmiştir.⁹¹

Bazı insanlar inandıklarını söyledikleri halde bu inançlarını hayatlarına yansıtamazlar. Bunun ihmal, görmezden gelme, boş verme gibi pekçok sebebi olabilir. İncancı kalbine yerleştirememiş insan erteleme yoluna gider. Bu hal kişiye yerleşince umursamamaz bir tavır takınır.⁹²

Âhiret mükafatının büyüklüğü ve sonsuzluğu karşısında hiç bir önem arzetmeyen dünya nimetleri ve mükâfatı karşısında insan onları âhireti kazanmak için bir araç olarak görmeli, hayatını bu yörüngede yaşmalıdır.

İnsan beden ve ruhunun ayrı ayrı ihtiyaçları vardır. Beden yeme, içme, uyku, sıcak/soğuk ve acıdan uzaklaşmak ve yaşamsal fonksiyonlarını sürdürmek için başka zorunlu ihtiyaçlara muhtaçtır. Ruh ise fitrat gereği Yüce Allah'ı tanımak, ona kulluk etmek, ameli salih işleyerek Allah'a yaklaşmak için arzu duyar. İnsan bedeni ya da rûhi ihtiyaçlarını karşılamada birine daha fazla ağırlık verdiğinde denge bozulur. İster bedene ister ruha dönük ihtiyaçları karşılamada aşırıya gitmek insanı sağlam yaratılıştan uzaklaştırır. Kişinin şahsiyetinde oluşacak dengesizlik İslâm'ın arzu ettiği bir durum değildir. İslâm ruhî ve maddi güdüler arasında dengenin sağlanmasını ister. Bu, kişinin yaratılış ve huyuyla örtüştüğü, insanlık için model olacak şahsiyeti oluşturan bir iştir. Mesela farzların ve yükümlülüklerin vücuda zarar vereceği durumlarda terkedilmesinin kabulü dengeye önem verdiğinin kanıtıdır. Yolculuk veya hastalıkta orucun terkedilmesi, suyun bedene zararlı olduğu durumlarda suyla abdest almamayı kabul etmesi gibi. Yine İslâm'ın çalışmayı ibadet sayması beden ve ruh arasındaki dengeyi önemseydiğini gösterir. İslâm'a göre, kim ekmek parası kazanma, ailesinin geçimini sağlamak için çalışırsa o Allah yolundadır.⁹³

Sonuç olarak insan zaaflarıyla, zayıf ve kuvvetli yanlarıyla bir bütündür. Ferdin bütün bu insani özellikleriyle Allah'a kul olmaya çalışması beklenmektedir. Zaten zaaflarına rağmen bunu başarabilen insan erdemlidir ve yüksek makamlara çıkabilecektir. Elbette doğru yolda ilerlerken bazen yanlış yollara sapabilir. Bu hatanın farkına vardığı anda tekrar Rabb'ine yönelmelidir. Gün içinde bile birçok

⁹¹ Turgay, *Kur'ân Açısından Âhiret*, s. 85-86.

⁹² Karadaş, *İslâm'ın inanç Yapısı*, s. 138.

⁹³ Muhammed Osman Necati, *Hadis ve Psikoloji*, çev., Mustafa Işık, Fecr Yay., Ankara, 2000, s. 256-257.

duygu değişimi yaşıyan insanın hayatı boyunca istikamet üzere olmasını beklemek, mümkün olsa bile zordur. İnsanı bu tabiatta yaratan Allahû Teâlâ, bu yüzden tevbe kapısını açık tutmuştur. İnsana düşen hedefini doğru belirlemesidir. Samimi bir şekilde Allah rızasını ve ebedî mutluluğu kazanmak için yaşıyan insan, bu hedefine mutlaka ulaşacaktır.

4.2. İYİLİK VE KÖTÜLÜKLERİN KARŞILIğI OLARAK CENNET VE CEHENNEM

Allahu Teâlâ insanı yaratıp dünyaya göndermiş ve insanların nasıl davranacağını bildirmesi için peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bu anlamda insanı başıboş bırakmamış ve onlara sürekli uyarıcılar göndermiştir. İnsanlara gönderilen elçiler, insanlara Allah'ı, iyiyi, doğruyu anlatmış, kötülükten sakındırmışlardır. Bu uyarıları dikkate alan insanlar, peygamberlerin yolundan gitmiş, almayanlar ise istedikleri gibi yaşam sürmüştür. Ancak bu iki yaşam biçiminin elbette bir karşılığı olacaktır. Allah'a inanıp güzel işler yapanlara mükafat olarak cennet verilirken, Allah'a karşı gelenlere ise ceza olarak cehennem verilecektir. İnsan cenneti de cehennemi de bu dünyada hakedecektir. Çünkü dünyadaki bulunuş amacı imtihan içindir ve bu imtihanda başarılı olup olmadığı bu dünyadaki davranışlarıyla ilgilidir.

“O hanginizin daha güzel iş yapacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı. O, mutlak galiptir, bağışlayandır.”⁹⁴

Hâris el-Muhasibî; dünyayı tarlaya, mahşeri harmana, cennet ve cehennemi ise birer ambara benzetiyor. Dünyada güzellik-çirkinlik, iyilik-kötülük, iyi insan-kötü insan hep iç içe bulunuyor. Âhirette bunlar bütünüyle birbirinden ayrılacak. Bütün güzellikler, iyi insanlar cennette, bütün kötülükler, zararlılar, kötü insanlar cehennemde toplanacak. Cennet bu dünyadaki iyi davranışların meyvesi, cehennem ise kötü davranışların ürünü olacak. Yani insan bu dünyada ne ekerse âhirette onu elde edecektir.⁹⁵

İnsanın kendisiyle değer kazandığı kulluğun⁹⁶ karşılıksız bırakılmayacağını

⁹⁴ 67/Mülk, 2.

⁹⁵ Hâris el-Muhasibî, *Farzet ki Öldün*, çev. Abdülaziz Hatip, Karınca Yay., İstanbul, 2003, s. 19.

⁹⁶ Bkz. 25/Furkan, 77.

da sıkça vurgulayan Kur'ân, iman edip salih amelde bulunanların yaptıklarının karşılıklarının tastamam⁹⁷ ve kesintisiz bir şekilde⁹⁸ verileceğini bildirir. Dünyada nefsini kötülüklerden koruyan, güzel işler yapan insanlara yüce Allah elbette mükâfat verecektir. Nitekim Kur'ân, Rablerine yönelip, *“Bize vadettiğin mükâfatları lutfet.”*⁹⁹ diyen kullarına Allah'ın icâbetinin şu şekilde olduğunu bildirir:

*“Sizden gerek erkek, gerek kadın hayır işleyen hiçbir kimsenin çalışmasını zayi etmem. Çünkü siz birbirinizdensiniz. benim rızam için hicret edenlerin, vatanlarından sürülenlerin, benim yolumda işkenceye, ziyana uğrayanların yine benim yolumda savaşılanların ve öldürülenlerin elbette kusurlarını örtecek ve onları Allah tarafından mükâfat olarak içinden ırmaklar akan cennetlere yerleştireceğim. (Şu bir gerçek ki,) en güzel mükâfatlar Allah'ın yanındadır.”*¹⁰⁰

*“Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”*¹⁰¹

İman ya da küfür konusunda özgür bırakılan insanı, cennet ya da cehenneme iletecek olan kendi davranışlarıdır. Allah herkesin nasıl davrandığını bilmektedir.

*“Ayetlerimizi yalanlayanlar bize gizli değildir. Ateşe atılan mı hayırlıdır yoksa kıyamet günü güven içinde gelecek olan mı? Dilediğiniz şekilde davranın! Muhakkak Allah yaptığımızı görmektedir.”*¹⁰²

İnsanın dünyada gerçekleştirdiği davranışlarını değerli kılan Allah'a olan imanıdır. Kur'ân-ı Kerim sık sık iman ile salih ameli beraber dile getirmektedir. Kur'ân salih amele önem vermiş ve cennete götüreceğ olanın salih amel olduğunu haber vermiştir.

*“İman edip, iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!”*¹⁰³

Kur'ân'ın ifadelerinden de anlaşıldığına göre, iman ve bunun tezahürü olan

⁹⁷ Bkz. 3/Âl-i İmran, 57, 185; 8/Enfal, 60; 39/Zümer, 10; 46/Ahkaf, 19.

⁹⁸ Bkz. 84/İnşikâk, 25; 95/Tîn, 6.

⁹⁹ 3/Âl-i İmran, 194.

¹⁰⁰ 3/Âl-i İmran, 195.

¹⁰¹ 99/Zilzal, 7-8.

¹⁰² 41/Fussilet, 40.

¹⁰³ 2/Bakara, 25, 62, 82; ayrıca bkz., 3/Âl-i İmran, 57, 122; 4/Nisâ, 124; 5/Mâide, 69; 18/Kehf, 88; 19/Meryem, 60; 31/Lokman, 8; 41/Fussilet, 8.

amelin birlikteliği, müminin hayatında sürekli kendini göstermesi gerekir.

İmanın zıttı küfür ise, cehenneme gitme sebebidir.

“İnkâr edip, ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemliktir, onlar orada ebedi kalırlar.”¹⁰⁴

Küfür başta olmak üzere cehenneme gidecek kimselerin diğer bazı özelliklerini öne çıkaran Kur’ân, onların mütekebbir,¹⁰⁵, Allah ve Resûlüne karşı koyan (onlara karşı haddi aşan)¹⁰⁶, Allah'ın ayetlerini yalanlayan¹⁰⁷ ve Peygamberin getirdiği şeylerle alay eden¹⁰⁸, hayrı engelleyen, inatçı¹⁰⁹, Allah'ın kendilerine verdiği malda cimrilik yapan¹¹⁰, insanları çekiştirip onlarla alay eden¹¹¹, vb kimseler olduğunu haber vermektedir.

Kur’ân, iman edenleri de bazı günahları sebebiyle cehennem azabıyla tehdit etmektedir. Nitekim kasten bir mümini öldüren kimse için¹¹² ve savaş meydanından kaçan bir mümin için¹¹³ cehennem varlığı hatırlatılmıştır. Yetim malını yiyen¹¹⁴ ve mirastaki taksimin haddine riayet etmeyerek Allah'a ve Rasûlüne isyan eden kimse¹¹⁵ cehennemle tehdit edilmiştir.

Daha başka ayetlerde de cehennem ehline verilecek cezalar hakkında malumat verilmiş, kötü bir yer olduğu hakkında ayetler indirilmiştir.

“(Ya Muhammed!) Dehşeti her şeyi kaplayan felaketin haberi sana geldi mi? O gün bir takım yüzler zelildir, durmadan çalışır, (fakat boşuna) yorulur, kızgın ateşe girer. Onlara kaynar su pınarından içirilir. Onlar için kuru dikenden başka yemek yoktur, o ise ne besler ne de açlığı giderir.”¹¹⁶

“Rablerini inkâr edenler için cehennem azabı vardır. Ne kötü varılacak yerdir orası! Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı korkunç uğultuyu işitirler. Neredeyse cehennem öfkesinden çatlayacak! Her ne zaman oraya bir topluluk atılsa,

¹⁰⁴ 2/Bakara, 39; 3/Âl-i İmran, 4.

¹⁰⁵ 7/A'raf 36; 31/Lokman, 7.

¹⁰⁶ 4/Nisâ, 14; 9/Tevbe, 63.

¹⁰⁷ 6/Enam, 49; 46/Ahkaf, 26.

¹⁰⁸ 18/Kehf, 106.

¹⁰⁹ 50/Kâf, 24-25.

¹¹⁰ 4/Nisâ, 37.

¹¹¹ 68/Kalem, 11; 104/Hümeze, 1.

¹¹² 8/Enfal, 15.

¹¹³ 4/Nisâ, 93.

¹¹⁴ 4/Nisâ, 10.

¹¹⁵ 4/Nisâ, 14.

¹¹⁶ 88/Ğaşiye, 1-7.

onun bekçileri onlara: Size, (bu azap ile) korkutucu bir peygamber gelmemiş miydi? diye sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Evet, doğrusu bize, (bu azap ile) korkutan bir peygamber gelmişti; fakat biz (onu) yalan saymış ve: Allah'ın bir şey gönderdiği yok; siz olsa olsa büyük bir sapıklık içindesiniz! demiştik.”¹¹⁷

“Allah kime hidayet verirse, işte doğru yolu bulan odur; kimi de hidayetten uzak tutarsa, artık onlara, Allah'tan başka dostlar bulamazsın. Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun haşrederiz. Onların varacağı ve kalacağı yer cehennemdir ki, ateşi yavaşladıkça onun alevini artırırız.”¹¹⁸

“O gün cehenneme, 'Doldun mu?' deriz. O da, 'Daha var mı?' der.”¹¹⁹

“Ateş onların yüzlerini yalar ve onlar orada sırtır kalırlar.”¹²⁰

“Onlar, Kitab'ı ve peygamberlerimize gönderdiklerimizi yalanlayanlardır. Onlar yakında (gerçeği) anlayacaklar! O zaman onlar, boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu hâlde kaynar suda sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklardır.”¹²¹

“Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri biz ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz. Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹²²

Bu örnek verdiğimiz ayetlerin dışında daha pek çok cehennem ve cehennem azabı ile ilgili ayetler Kur'ân-ı Kerim'de mevcuttur.

Kur'ân-ı Kerim'de cennet ve cehennem bilgileri paralel bir şekilde verilmiştir. Bu iki tablo genel olarak birbirine bağlıdır. O cennetlikleri övmeksizin, cehennemlikleri kınamaz, azaplar nimetlere cevap verir, eğer işkencelerin ebediliğinden bahsediyorsa, zevklerin sonsuzluğuna dair bir imâ onu takip eder. Bu paralellik o derece açıktır ki, bir parçanın devamını, verilerini zıtlarıyla değiştirerek, aşağı-yukarı tahmin etmek daima mümkündür.¹²³ Zikredeceğimiz şu ayetler de bu konuya örnek olarak verilebilir:

“Kitabı sağ tarafından verilen: Alın, kitabımı okuyun; doğrusu ben,

¹¹⁷ 67/Mülk, 6-9.

¹¹⁸ 17/İsrâ, 97.

¹¹⁹ 50/ Kaf, 30.

¹²⁰ 23/Mü'minûn, 104.

¹²¹ 40/Mü'min, 70-72.

¹²² 4/Nisâ, 56.

¹²³ Subhi Salih, *Ölümden Sonra Diriliş (Ayet ve Hadislerle Cennet/Cehennem)*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, ty., s. 1.

hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum, der."¹²⁴

*"Artık o, meyveleri sarkmış yüce bir cennette hoşnut kalacağı bir hayat içindedir."*¹²⁵

*"(Onlara denir ki:) Geçmiş günlerde işlediklerinize (iyi amellerinize) karşılık, âfiyetle yiyin, için."*¹²⁶

*"Kitabı sol tarafından verilene gelince, o: Keşke, der; bana kitabım verilmeseydi de, hesabımın ne olduğunu bilmeseydim!"*¹²⁷

*"Keşke ölüm her şeyi bitirseydi. Malum bana hiçbir yarar sağlamadı. Saltanatım da benden (koptu), yok olup gitti."*¹²⁸

*(Allah şöyle der:) "Onu yakalayıp bağlayın. Sonra onu cehenneme atın."*¹²⁹

Kur'ân'ın göz önüne serdiği âhret hayatı üzerine yukarıdaki ayrıntılı anlatımtaki paralellik heyecan vericidir. Sağ ele verilen kitab, sol ele verilen kitaba karşı konmuştur, bu cennetliğin sevincini, cehennemliğin ise üzüntüsünü doğurur, biri hesabı teyid ederken, diğeri onu inkar eder, Allah'ın seçkin kulunun hoş hayatı, kötü kul tarafından ifade edilen ebedî bir ölüm temennisine muhalefet eder, yüce cennet, kor ateşe; el ucundaki meyveler, elleri ve boyunları sınıksız ve kıskıvrak bağlayan, saran, zincirlere; sulh, mükafat ve yeme-içme zevkleri, gücün kayboluşuna ve malın faydasızlığına karşı konur.¹³⁰

"Cennet, Allah'ın sevdiği iyi kulları için hazırladığı sonsuz bir mükafat yurduudur. Kulakların duymadığı, gözlerin görmediği, hatır ve hayale gelmeyen nimetlerle doludur. Dünyanın binlerce yıl mutlu hayatı cennet hayatının bir anına bile değmez. Cennetin anahtarı imandır, imanı olduğu halde, kulluk görevinde kusur işleyen, insanlara kötülük yapan kimseler cehennemde cezalarını çektikten sonra cennete gireceklerdir. Cennet, gökleri ve yeri kaplayacak kadar geniştir. İçinde çeşit çeşit ırmak ve çağlayanlar akar. Zümrüt gibi yeşilliklerle dolu bahçelerden meydana gelmiştir. Köşkleri inci, yakut ve mercanlardan yapılmıştır. Cennetlikler, sonsuza kadar genç, dinç ve gülbüz olarak nimetler içinde yüzecekler, canlarının her

¹²⁴ 69/Hâkka, 19-20.

¹²⁵ 69/Hâkka, 21-23.

¹²⁶ 69/Hâkka, 24.

¹²⁷ 69/Hâkka, 25-26.

¹²⁸ 69/Hâkka, 27-29.

¹²⁹ 69/Hâkka, 30-31.

¹³⁰ Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s. 1-2.

istediğini bulacaklar.”¹³¹

“(İman ve amelde) öne geçenler ise (âhirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar (Allah'a) yaklaştırılmış kimselerdir. Onlar, Naîm cennetlerindedirler. Onların çoğu öncekilerden, azı da sonrakilerdendir. Onlar, karşılıklı yaslanmış vaziyette mücevherâtla işlenmiş tahtlar üzerindedirler. Ebediyen genç kalan uşaklar, onların etrafında; içmekle başlarının dönmeyeceği ve sarhoş olmayacakları, cennet pınarından doldurulmuş sürahileri, ibrikleri ve kadehleri, beğendikleri meyveleri ve arzu ettikleri kuş etlerini dolaştırırlar. Onlar için saklı inciler gibi, iri gözlü huriler de vardır. (Bütün bunlar) işledikleri amellere karşılık bir mükâfat olarak (verilir). Orada ne boş bir söz, ne de günaha sokan bir şey işitirler. Sadece selam!, selam! sözünü işitirler. Âhîret mutluluğuna erenler, ne mutlu kimselerdir! (Onlar), dikensiz sidir ağaçları ve meyveleri küme küme dizili muz ağaçları altında, yayılmış sürekli bir gölgede, çağlayan bir su başında, tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içinde ve yüksek döşekler üzerindedirler. Biz onları (hurileri) yepyeni bir yaratılışta yarattık. Onları âhîret mutluluğuna erenler için, hep bir yaşta eşlerini çok seven gösterişli bakireler yaptık. Bunların birçoğu öncekilerden, bir çoğu da sonrakilerdendir.”¹³²

“Cehennem, inkarcı, kötü, zalim ve ahlaksız insanların atılacakları bir ceza evidir. Kur’ân-ı Kerim’de cehennem yakıtı insanlar ve taşlar olan bir ateş deryası olarak tanıtır. Aslında Allah'a ve âhîret gününe inanmayan kafirler için hazırlanmıştır. Bunlar sonsuza kadar cehennemde kalacaklardır. Ancak, inandığı halde, inancı doğrultusunda yaşamayan, günah işlemekte direten insanlar da cezalarını çekinceye kadar burada kalacaklar. Cennet ve cehennem varlığı ilahî adaletin gereğidir. Kötü insanların cezalandırılmaması iyilere zulümdür. Allah kimseyi cezalandırmak istemez. Onun içindir ki, sık sık insanları uyarır, tevbe etmeye çağırır.”¹³³

“Kötülüğe batanlar ise ne mutsuz kimselerdir! Onlar, iliklere işleyen bir ateş ve bir kaynar su içindedirler. Ne serin ve ne de yararlı olan zifiri bir gölge içinde!..Çünkü onlar, bundan önce (dünyada varlık içinde) sefahata dalmış ve azgın kimselerdi. Büyük günah üzerinde ısrar ediyorlardı. Diyorlardı ki: Biz öldükten,

¹³¹ Muhasibî, *Farzet ki Öldün*, s. 19.

¹³² 56/Vakıa, 10-38.

¹³³ Muhasibî, *Farzet ki Öldün*, s. 19-20.

toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra mı, biz mi bir daha diriltilecekmışiz? Evvelki atalarımız da mı? De ki: Şüphesiz öncekiler ve sonrakiler, mutlaka belli bir günün belli bir vaktinde toplanacaklardır. Sonra siz ey haktan sapan yalanlayıcılar! Mutlaka (cehennemde) bir ağaçtan, zakkumdan yiyeceksiniz. Karınlarınızı ondan dolduracaksınız. Üstüne de o kaynar sudan içeceksiniz. Kanmak bilmez susamış develerin suya saldırışı gibi içeceksiniz. İşte bu hesap ve ceza gününde onlara ziyafetleridir.”¹³⁴

Büyük bir mutasavvıf olan Hâris el-Muhâsibî mahşer, sorgu sual, ceza mükafat gibi konuları “*Farzet ki Öldün*” adlı eserinde canlı tablolar halinde etkili bir şekilde tasvir ederek insanı düşünmeye sevk etmiştir. Bu pasajlardan birkaç örnek:

“İşlediğin çirkin fiillerinden ve büyük günahlarından seni sorguya çektiği zaman ne dille cevap verirsin? Yarın O'nun huzurunda hangi ayakla durursun? Hangi gözle O'na bakarsın? Hangi yürekle O'nun ulu ve yüce sözlerine, sorgulama ve azarlamasına dayanabilirsin? Küçücük vücudunla, titreyen organlarınla ve çarpıntılı yüreğinle kendini bir tahayyül et! Günahlarını hatırlatıp kötülüklerini ortaya döken ve seni durdurup gizlediklerini bir bir itiraf ettiren kelimanı işitmektesin. Bu haldeki durumunu ve binbir tehlikenin seni çepeçevre sarışını bir tasavvur et! Kim bilir kaç günahı unutmuşundur ki Allah onları sana hatırlatmıştır!”

“Sakladığın kaç gizli sır vardır ki, Allah hepsini açıklayıp ortaya dökmüştür. Kim bilir nefsin isteklerine olan meylin ve gafletin sebebiyle ihlaslı yaptığını ve ifsad edici arızalardan uzak olduğunu zannettiğin nice amelin vardır ki, Allah hepsini geri çevirmiş ve boşa çıkarmıştır.”

Nitekim şöyle der: “Ey kulum! Neden bana saygı göstermedin?! Neden benden utanmadın?! Sana olan ihsanımı hafife mi aldın? Yoksa sana iyilikte bulunmadım mı? Sana nimet vermedim mi? Benim hakkımda seni aldatan nedir? Gençliğini nerede yıprattın? Ömrünü nerede tükettin? Malını nereden kazandın ve nereye harcadın? İlminle ne derece amel ettin?”

“Allah sana olan ihsanını, buna karşılık senin ise O'na muhalefet edişini, O'na karşı hayasızlığını tekrar tekrar ifade ederken, kendinin ve kalbinin halini düşünemiyor musun? O ne büyük duruşmadır! O ne yüce sorgulayıcıdır! Hiçbir şey

¹³⁴ 56/Vakıa, 41-56.

Kendisine gizli kalmaz. O'na olan itaatındaki ihmal ve O'na karşı isyanından dolayı içini dolduracak üzüntü, keder ve hasret ne büyüktür! Sende gam, keder ve haya doruğa ulaşıncı iki durumdan birisi belirir: Ya gazab veya hoşnutluk ve muhabbet."

"Ya diyecek ki: Ey kulum! Ben bunları dünyada senin için örttüm. Bugün de onları senin için bağışlıyorum. İşte büyük olan günahlarını ve çok olan hatalarını affettim. Az olan iyiliklerini de kabul ettim." Bundan dolayı gönlünü sevinç ve neşe kaplar. Bundan ötürü yüzün ıslıl ıslıl parlar."

"Üzüntüden, sorgulamanın verdiği utanma ve sıkılmadan ve yaptığın kötü işlerin sayılması karşısında duyduğun sıkıntıdan sonra yüzünde sevincin nur ve aydınlığı parlamaya başlar. Gönlündeki keder ve hüznü neşeye dönüşür. Yüzün açılır rengin ağarır. Bizzat Cenab-ı Hak'tan senden razı oluşunu duyduğun anı bir düşün! Gönlün hoplar, sevinç ve sürurla dolar. Neredeyse neşeden ölüyor ve mutluluktan uçar gibi olursun. Hakkındır da ... Öyle ya! Hangi sevinç, Aziz ve Ce lil olan Allah'ın rızasından duyulandan daha büyük olabilir? Vallahi, dünyadayken Allah'ın âhirette senden razı olacağını düşünüp sevincinden ölürsen, bu sana çok görülmez. Her ne kadar âhiretteki bu hoşnutluk tam kesin değilse de, bunu umman bile böyle bir sevinç için yeterli."

"Öyleyse bir de Allah'tan, senden hoşnut olduğunu bizzat işitip, için güvenle dolsa, endişen tamamen dağılsa, ebedî mutluluğa olan ümit ve emelin kesinleşse, sonsuz, kesintisiz, eksilmez ve şüphe götürmez nimetleri elde ettiğine kesin kanaatin gelse, durumun nasıl olur? Bir de bunu düşün!"

"Düşün bir kere, Allah seni affetmezse, sen izzet ve kudret sahibi Allah'tan gazabını işitmiş ve O seni, aşağılayıcı ve kuvvetli pençeleriyle zebanilere havale etmişken, sen ensen ve boynunda onların pençelerinin şiddetli dokunuşundan başka bir şey duymazsın. Sen zebanilerin elinde, yüzün kara olarak cehenneme götürülürken, helak olduğuna kesin olarak inanmış ve perişan bir vaziyette cehenneme doğru sürüklenirken kendini bir tahayyül et! Kararmış yüzünle, kitabın sol elinde, yaratıkların arasından feryat ve figan ederek geçip gidiyorsun. Melek de kolundan tutmuş şöyle sesleniyor: Bu falan oğlu falan öyle bir mutsuzluğa çarptı ki, bundan böyle asla mutluluk yüzü göremeyecektir! Allah seni gazap ve öfkesiyle teşhir etmiştir. Mahlukatına rezil ve rüsvay olmuştundur. Senin hakkında iyi

düşünenlerin bu düşüncesi boşa çıkmış, hakkında kötü zan besleyenlerin bu zanları gerçekleşmiştir.”¹³⁵

İyilik ve kötülük ile bunların karşılıklarının birbirini tamamlar şekilde verilmesi insana isabetli bir karşılaştırma olanağı sunar. Sıcağı sığacağına yapılan bu karşılaştırma, kişinin doğru ile yanlışın farkını daha kolay idrak etmesine yardımcı olur. Ayrıca kendi hayat tarzını da bu bu kriterler çerçevesinde daha doğru değerlendirir. Dolayısıyla bu ayetlerin üzerinde tefekkür eden insan doğru bir mukayese sayesinde yolunu şaşırmadan istikamet üzere bir hayat yaşama arzusunda olur.

Bir imtihan yeri olan dünya hayatının muhasebesi âhiret gününde yapılacak. Ondan sonra sevabı günahından fazla olanlar cennete, günahı sevabından fazla olanlar ise cehenneme gönderileceklerdir. Cennet ve cehennem insanların varacakları son duraklardır.¹³⁶ Ebedî ve son durak olan cenneti kazanmak ya da cehenneme müstahak olmak insanın elindedir. Belirli bir süre imtihan için gönderilmiş olan insanın bu bilinçle hayatını sürdürerek, gayesi Allah'ın rızasını kazanmak ve mükâfatı hak etmek olmalıdır. Çok kısa süren dünya hayatının zevklerini âhirete tercih etmemelidir. Zira cehennem ile ilgili ayetlere baktığımızda bu son derece akılsız, kârsız bir ticaret olacaktır.

Cennet ve cehennem insanın duyularının ötesinde mevcut olan metafizik bir alemdir. Ğayba taalluk etmesi sebebiyle cennetin ve cehennem varlığının tek ve otantik kanıtı, Allah'ın kelamı ve Resûlünün müşahedeleridir. Dolayısıyla cennet ve cehennemle ilgili sağlıklı bilgilenme de sadece vahiyle; Allah'ın kelamı ve Rasûlünün ifadeleriyle mümkündür.¹³⁷

Kur'ân ayetleri ve Hz Peygamber'in ifadelerinden anlaşıldığına göre cennet nimetleri ve cehennem azabı bu dünyanın iyilik ve cezalarıyla mukayese edilemeyecek kadar büyüktür. Bu dünyanın nimetlerine kapılıp onları sonsuz saymak Allah'ın cennet nimetleri vaadini göz ardı etmek demek olur ki, bu düşünce de kişiyi hem bu dünyada hem de âhirette sonu gelmez bir azaba sürükleyebilir. Söz gelimi bu dünyada Allah'ın haram dediği alkolü içen ve bunda ısrar eden insanlar, bunun karşılığında büyük bir cezaya düçar olacakları gibi, cennetteki çeşit çeşit içkilerden

¹³⁵ Muhasibî, *Farzet ki Öldün*, ss. 52-59.

¹³⁶ Turgay, *Kur'ân Açısından Âhiret*, s. 81.

¹³⁷ Ömer Kara, *Ebedî Saadet Cennet*, Bilge Adamlar Yay., Van, 2009, s. 281.

de mahrum kalacaklar.

Allahu Teâlâ'nın insanoğluna vermiş olduğu sayısız nimetlerin yanında insana bahşettiği yeryüzündeki ve yer altındaki tüm varlıklardan üstün olma şerefi büyük bir nimet ve ikramdır. Bu gerçeklerden hareketle , Allah tarafından bu kadar üstün bir seviyeye çıkarılan insan, Rabbine karşı takındığı nankörlükten vazgeçerek sadece O'na ibadet etmelidir. Rabbinin razı olmayacağı her türlü düşünce, inanç, fiil ve amellerden uzak durmalıdır. Zirâ bu kadar nimetlerin ve değer vermenin mukabilinde nankörlük ve Allah'a kullukta ihmalkârlık, büyük bir cehalet ve zulümden başka bir şey değildir.¹³⁸

Bu dünyada yapılan iyilik ve kötülüklerin karşılığının görülmemesi Allah'ın adaletine ve hikmete aykırıdır. Dünyada güç sahibi zalimlerin, haksız mal edinenlerin, yetim malı yiyenlerin ve daha pekçok kötülük yapanların hesabı âhirette görülecektir.¹³⁹

*“Yoksa kötülüğe gömülüp kalanlar, hayatlarını ve ölümlerini eşit olarak iman edip güzel davrananları gibi mi yapacağımızı zannediyorlar? Hükümleri ne kadar yanlış! Halbuki Allah gökleri ve yeri ciddi amaçlarla hiçbiri haksızlığa uğramaksızın herkesin hak ettiğine göre karşılık görmesi için yarattı.”*¹⁴⁰

Bir gün Hz. Ali (r.a) şu hutbeyi okudu: “ Bilesiniz ki siz bir gün öleceksiniz, öldükten sonra dirileceksiniz, dünyada işlediğiniz ameller didik didik incelenecek ve onların karşılığını göreceksiniz. Dünya hayatı sizi aldatmasın. Çünkü o belaya bürünmüştür, geçiciliği ile tanınır, gaddarlık en bilinen özelliğidir. Oradaki herşey batmaya doğru yol alır...”¹⁴¹

4.3. ÂHİRET İNANCININ İŞLEVİ

Kur’ân-ı Kerim'de âhîret hayatıyla direkt ilgili ayetlerin sayısı oldukça fazladır. Ölümden sonraki hayata bu kadar önem verilmesi Kur’ân'ın ilk dönem müslümanlarına âhîret inancını yerleştirmek ve pekiştirmek için olabilir. Aynı zamanda insanın iyilikten ayrılmaya meyyal yönünü disipline eden bir amil olması

¹³⁸ Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur’ân'da İnsan*, s. 56.

¹³⁹ Karadaş, *İslâmın İnanç Yapısı*, s. 120.

¹⁴⁰ 45/Câsiye, 21-22.

¹⁴¹ Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, s. 219.

da çok zikredilmesinin sebebi olabilir. Ölümden sonra diriliş düşüncesi hayata bir ciddiyet ve anlam kazandırmaktadır. İnsanı insan yapan, ahlakî yönünü geliştirmesini sağlayan bir etkidir.

Âhiret hayatına iman, öncelikle kişiye başıboş olarak yaratılmadığını, bir amaç doğrultusunda sorumluluk sahibi bir insan olarak yaratıldığı düşüncesini kazandırır.

“Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”¹⁴²

“İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır!”¹⁴³ mealindeki ayetler âhirete inanan insanları her an mesuliyetleri konusunda disipline eder, onları eğitir. Bu bilinçle yaşayan insan âhiret odaklı bir yaşam sürüyor demektir. Bu dünyada yaptıklarının hesabını vereceğini bildiğinden hayatı daha bu dünyada iken hesap psikolojisiyle geçer. Hayatın her anında yapıp ettiklerini sorgulayan insan, daha bu dünyada hesap gününe kendini hazırlar, yani Hz. Peygamber'in dediği gibi; ölmeden önce ölür. Günahlarının cezasız kalmayacağına inandıkları için, kötü işler yapmaktan çekinirler.

“İşte o, kalbi Allah'a saygı ile ürperenler, kesinlikle Rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini düşünen ve bunu kabullenen kimselerdir.”¹⁴⁴

“O kullar verdikleri sözü yerine getirirler. Kötülüğü her yanı kuşatmış bir günden korkarlar.”¹⁴⁵

“Kim de âhireti diler ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür.”¹⁴⁶

Zikredilen bu ayetler âhiret inancı olan kişilerin davranışlarıyla ilgili tespit niteliğindedir

Âhiret inancının temel işlevi, insanların gelecek hayatta mutlu olabilmelerini sağlamaktır. Bunun için yapılması gerekenleri Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de bildirmiştir. Kur'ân, dünyanın esas yaşam alanı olmadığını, âhirete bir geçiş olarak telakki edilmesi gerektiğini kuvvetli bir şekilde vurgular. İnsanlar için hayat rehberi olan Kur'ân-ı Kerim'in tek gayesi İnsanların âhiret hayatını kazanmalarını

¹⁴² 23/Mü'minûn, 115.

¹⁴³ 75/Kıyamet, 36.

¹⁴⁴ 2/Bakara, 46.

¹⁴⁵ 76/İnsan, 7.

¹⁴⁶ 17/İsrâ, 19.

sağlamaktır. Sağlam bir âhiret inancına sahip olan kişiler davranışlarından sorumlu olduklarını bilmeli ve hayatlarının her anını ahlâkî çerçevede yaşama gayreti içinde olmalıdırlar.

Dünyevîlik, insanın en büyük zaaflarından birisidir. İnsan hemen ve yakın olana daha çok itibar ettiği için dünyaya düşkünlüğü fazla olabilir. Bu düşkünlüğü sebebiyle maddi hayatın içinde kaybolup gidebilir. Bu durumdan kurtulabilmesi için ulvî ve uzun vadeli hedeflere kendini adanması gerekir. Kişi ne kadar dünyaya dalıp anlık tatmin peşinde olursa, o kadar dar bir bakış açısına sahip olur. Âhiret inancının gayesi ise insanı bu kısır döngüden kurtarmaktır.

İnsanın kendini uhrevî hayata adanması hem ruhunun yücelmesine hem de hayatını tanzim etmesine yardımcı olur. Ayrıca bu inanç kişiye özgüven verir, kişideki potansiyel kabiliyetleri harekete geçirir. Kin ve düşmanlık duygularından uzak tutar. Erdemli vasıflara sahip olmasını sağlar.

İnsanın isteklerinin sayısız ve sonsuz olması bir realitedir. Ancak bu arzuların hepsinin bu dünyada karşılanması mümkün değildir. İnsanların en mutlu olanlarının bile eksik kalan tarafları olmuştur. Çünkü bu dünyadaki lezzetler de elde edilse bile geçicidir. Çünkü insan elde ettiğinin hep daha fazlasını ister. Dolayısıyla insan hep bir doyumsuzluk duygusunun esiri olabilir. İnsanın en mükemmeli elde etmesi ancak ebedî mutlulukların yaşanacağı alemde mümkündür. Cennette bütün arzu ve istekler karşılanır ve insan ancak o zaman mutmain olur. Bunu bilen ve buna göre yaşayan insan gelecekle ilgili gayretli ve ümitvâr olur.¹⁴⁷

Âhirete iman, kişinin davranışları için bir yön ve amaç belirler. Mutlu bir âhiret hayatı ulaşılmak istenen yüce bir hedef olabilir. Hiçbir sıkıntı, hastalık, üzüntünün olmadığı bir cennet hedefi hem bu dünyanın zorluklarına katlanmayı kolaylaştırır, hem de insanın şu anki davranışlarına anlam katar. Psikolojik olarak da huzurlu olur.

Hayat ölüm ile ölüm ise âhiret düşüncesiyle anlam kazanmaktadır. Ölüm ötesi hayata inanmayanlar sürekli boşluk ve hayatın anlamsızlığı düşüncesiyle başbaşa kalırlar. Âhiret inancı güçlü insanlar, belli bir amaç doğrultusunda, kendisiyle ve toplumla barışık bir hayat sürer.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Hayati Hökeleli, "İslâmda Ahiret İnancı", *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yay., Sivas, 2007, s. 156-157.

¹⁴⁸ Hökeleli, "İslâmda Ahiret İnancı", s. 158.

Âhiret inancı; ölüm, hastalık gibi travmatik durumlarla başa çıkmada etkili bir işlev görür. Yaptığı her davranışın hesabını vereceğini bilen kimse, sorumluluk duygusu içinde oto kontrolünü sağlar. Bu dünyada gerçekleşemeyen mutlak adaletin âhirette gerçekleşeceğini bildiği için, hayata daha kolay katlanır ve faziletli duruşundan taviz vermez. Sürekli mutluluğun olduğu ve dileğin yerine getirildiği bir cennet fikri, insanı güçlü bir şekilde motive eder.¹⁴⁹

Dünya hayatı geçici olduğu için kalıcı bir hedefin muhatabı olamaz. Ancak yüce bir gayeye ulaşmak için bir vasıta olabilir. O zaman dünya da kendi içinde anlamlı hale gelebilir.

Âhiret inancı iyi bir ahlakın oluşmasında ve yerleşmesinde güçlü bir etkiye sahiptir. İnsanı, insanî özelliklerinden koparmayan, yarını düşünme, hesap verme, kısacası gelecek hayat kaygısıdır. Allah ve âhiret inancı olmadan geçek bir ahlakiliğin olması zordur. Çünkü bu inançlar insanı güçlü bir şekilde disipline eder. Dünyada bile hesabını vereceğimiz işlerde daha dikkatli olurken, Allah'a vereceğimiz ömür hesabımız için daha tedbirli oluruz.

Dini, kural ve âhiret endişesinden bağımsız yaşayan kişi, doğru davranışlar için kendine iyi bir rehber bulamaz. Çünkü insan ilahî yüceliği kaybedince *kendi subjektif arzularına tapmaya başlar*.¹⁵⁰ Bu bakımdan cehennem fikrinin de insan davranışları üzerinde caydırıcı etkisi vardır. Cehennem fikri insanı devamlı çabalamaya zorlar, insana sınırlar hudutlar koyar.

“Cennet fikri toplumsal hayat açısından ele alındığında, toplumun huzur ve refahı için ihtiyaç duyulan pek çok hizmet ve fedakârlığın önemli bir kaynağı olduğu görülür. Öldükten sonra da amel defterine kaydedilmeye devam eden bir sevap anlayışı ile inanan kimseler hayır ve iyilik işlerine koşmaktadırlar. Böylece dinî ilhamla geçmişte ve günümüzde toplum yararına yönelik sayısız nimetler ve eserler ortaya çıkmıştır. Cennette sonsuz hayat ve mutluluk vaadi, şehitlik gibi, dini değerler uğruna kişinin en değerli varlığı olan canını hiçe saymayı göze aldırان kahramanca davranışların en güçlü güdüleri arasında yer alır.”¹⁵¹

Bu dünyada yaşanan zulüm ve haksızlıklar insanın kendi imkanlarıyla ortadan kaldırılamayabiliyor. İyi insanlar sıkıntı, zorluk, zulüm altındayken, kötüler refah

¹⁴⁹ Hökelekli, “İslâmda Ahiret İnancı”, s. 158.

¹⁵⁰ 25/Furkan, 43; 18/Kehf, 28.

¹⁵¹ Hökelekli, “İslâmda Ahiret İnancı”, s. 153.

içinde bir hayat sürebiliyorlar. İşte bu durumlarda haklının hakkını alabilmesi ancak ilahi mahkemede olabilir. Çünkü beşeri sistem tam adaleti sağlayamaz. İnsan buranın imtihan dünyası olduğunun, gerçek adaletin mutlaka gerçekleşeceğinin bilincinde olursa daha telaşsız bir ömür geçirir.

Âhret inancı kişi ve toplumların yaşamında ne kadar güçlü olursa, Allah'a iman da o kadar kuvvetli olur. Bu inanç, mutlaka bireyin davranışlarına olumlu yönde yansiyacaktır. Bundan sadece birey değil, mutlaka içinde yaşanılan toplum da büyük yarar görecektir. Böyle bir inanç toplumsal barışın da güvencesidir. Aynı zamanda güçlü âhret inancı, hayata anlam katar, fertlerde sorumluluk duygusu ve şuuru uyandırır. Hiç kuşkusuz böyle bir şuurun oluşturulması, toplumu kötü fiillerden sakındırmaya hizmet eder.¹⁵²

H. A. İ. Hz. Aişe, ilk olarak kıyametle (âhret) ilgili ayetlerin geldiğini ve 'hırsızlık yapmayın!', 'zina yapmayın!' gibi emirlerin daha sonra gönderildiğini bildirmiştir. Yine onun ifadesine göre, "Şayet böyle olmasaydı, insanlar söz konusu emirlere uymazlardı." Çünkü âhret inancı, davranışlara doğrudan ahlakî bir nitelik katmaktadır. Fuzûlî (ö. 954/1556)'ye göre; "haşır/dirilme (âhret) dinin en büyük rûknüdür. Aynı zamanda bu, sosyal düzenin en önemli nedenidir. Kişisel olarak düşünüldüğünde ise, şehevî ve bedenî hazlara yatkın olan insan tabiatı önündeki yegâne engel, haşır ve (uhrevî) ceza korkusudur." Âhret inancının davranışları disipline etmesi, toplumsal hayat açısından da son derece önemlidir. "İnsan, âhret inancına sahip olmasaydı bütün canlıların en kötüsü olurdu." diyen Huseyn Cisir, herhâlde insanın, diğer canlılara göre, sahip olduğu üstün özellikleri kötüye kullandığında meydana gelecek olumsuz duruma gönderme yapmaktadır.¹⁵³

Vahiy indiği ilk günden itibaren toplumun yanlış inanışlarını düzeltmeyi, muhatapları içinde buldukları olumsuz durumdan olumlu bir konuma getirmeyi amaçlamıştır. Âhret inancı da düzeltilmesi gereken en temel konulardan birisiydi. Yaşamlarını dünya hayatıyla sınırlı gören bir topluma gerçek ve ebedî bir hayatın varlığına inandırmak ve bunu davranışa dönüştürmek önemli bir meseleydi. Çünkü cahiliye toplumuna baktığımız zaman aslında bütün kötülüklerin sebebi âhret inançlarının olmayışı, yapılan iş ve davranışların hesabının verileceğinin

¹⁵² Hökelekli, "İslâm'da Ahiret İnancı", s. 233-234.

¹⁵³ Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, s. 114-115.

düşünülmemesidir. Bu durumda insan süreli dünya hayatında menfaati için ne yaparsa onu kâr olarak görebilir ve iyi insan olma, iyilik yapma düşüncesinden çok uzakta olabilir. Hz Muhammed (s.a.s)’e yeniden diriliş hakkında yapılan itirazlar da insanların kendi yaratılışları üzerinde düşünmeyip ikinci yaratılışı akılla yargılama sebebiyledir. Evrenin yaratıcısının Allah olduğunu itiraf eden Araplar için yeniden dirilişe itiraz çelişkili bir durumdur. Kur’ân onların bu desteksiz itirazlarına cevap vermiştir.

*“İnsan, bizim kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir.”*¹⁵⁴

*“Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?”*¹⁵⁵

Mekke müşrikleri bu tür benzetmelerle ve alaycı tavırlarla çevresindekileri etkilemeye çalışıyorlardı. Tefsirlerde bu ayetlerin nüzul sebebi olarak şöyle bir olaya yer verilir. Müşriklerin ileri gelenlerinden biri Hz. Peygamber’e elinde çürümüş bir kemik parçasıyla gelir ve onu ufalayıp, “Böyle un ufak olduktan sonra Allah bunu diriltecek öyle mi?” der. Resûl-i Ekrem de “Evet. Nitekim O seni de öldürecek, sonra diriltilip cehenneme atacak!” cevabını verir. Rivayetlerde Resûlullah’la konuşan kişi ile ilgili olarak Übey b. Halef, Âsî b. Vâil, Ebû Cehil ve Velîd b. Mugîre isimlerinin geçmesi, olayın benzerlerinin birkaç defa meydana gelmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁵⁶

Gerçek bir ahlakî yaşam için Allah ve âhiret inancı zorunludur. Cennet ve cehennem fikrinin kişinin ahlakî davranışlarında belirleyici ve sınırlayıcı etkisi vardır. İnsanı salih amel konusunda motive eden, harekete geçiren âhiret inancıdır ve yine aynı şekilde kötülüklerden uzak tutan da âhiretteki ceza düşüncesidir. İnsanı yokluktan varlık âlemine getiren Allah (c.c), tekrar yok edecek, sorgulama ve ebedi hayatta var etmek üzere tekrar diriltecektir.

Âhiret hayatına inanmayan insan, haramı helali düşünmez, emir ve yasak gibi kavramlar onun için bir şey ifade etmez. Dilediği gibi nefis, şehvet ve kesesine uygun menfaatler doğrultusunda yaşar. Kur’ân’da bu insanların hayvanlardan daha aşağı

¹⁵⁴ 36/Yâsîn, 77.

¹⁵⁵ 36/Yâsîn, 78.

¹⁵⁶ Hayreddin Karaman, vd., *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., C. IV, Ankara, 2007, s. 514.

oldukları vurgulanmıştır.

*"Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."*¹⁵⁷

Buna göre âhirete inanan ile inanmayan insan arasında çok büyük ve asla birbiriyle uzlaşamayacak farklar vardır. Bu farklar Allah'ın kelamında bildirilmekle birlikte yaşadığımız toplumda da net bir şekilde kendini göstermektedir.

Âhirete inanan insan, bu dünya için yaptığı hazırlığın çok daha fazlasını âhiret için yapmalıdır. Bütün hayatını âhiret eksenli tanzim etmelidir.

*"Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allah'tan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır."*¹⁵⁸ ayetinde de belirtildiği gibi yarınımız olan âhiret inanalar için temel amaçtır ve bu dünya hayatı o amaca ulaşmak için bir araçtır.

Âhiret azabı da, mükafatı da dünyadakinden çok daha büyüktür. Bu durumda insan âhiret mükâfatını kazanmak için dünya hayatını iyi değerlendirip Allah'ın rızasını elde edecek işler yapmalı ve ceza görmemek için de kötülük yapmaktan uzak durmalıdır. Çünkü âhiret gitmemenin mümkün olmadığı ve bu dünyada yaptıklarımızın karşılığını göreceğimiz yerdir.¹⁵⁹ Bu anlamda dünya kesinlikle âhiretten kopuk bir varlık alanı değil âhirete ulaştıracak bir vasıta. Âhiret inancı ve düşüncesi insan zihinde ne kadar canlı olursa kişi o kadar sonuçları iyi olan davranışlara yönelir.

*"Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rab'lerine derin saygı duyanlara mahsustur."*¹⁶⁰

Âhirete imanı olanın ölüm korkusu da yoktur. Âhiret dediğimiz sonsuz hayata, güzel amelleri sayesinde orada ebedî mutluluğa kavuşacağına inanan bir kişi, bu inancın verdiği manevî iksir ile hayata atılır. Karşısına çıkacak engelleri sabırla karşılayarak iman ve azmi ile yener. Ölümü korkarak değil, ebedî mutluluğa ve

¹⁵⁷ 7/A'raf, 179.

¹⁵⁸ 59/Haşr, 18.

¹⁵⁹ 99/Zilzal, 6-8.

¹⁶⁰ 98/Beyyine, 8.

sevgiliye kavuşturan bir müjdecî olarak karşılar.¹⁶¹

Dünyayı tercih ya da inkar insanın varoluşunu dünya ile sınırlandırmak olur ki; bu durum, fitratında sonsuz yaşama isteği (duygusu) olan insanda hayatı anlamsız kılar. Böylece içinde bulunduğu hayattan da haz alamaz. Bu türlü yaşam tarzı sebebiyle ebedî hayatın kaybedilme olasılığıyla birlikte dünya hayatı da karamsarlık içinde geçer.

“Ebedî hayat inancına sahip olmayan bir kimse, her gün hayat yaprağından bir yaprak kopardığı zaman ölüme, unutulmaya, toprak olup mahvolmaya gidiyorum düşüncesi kalbine bir ok gibi saplanır ve onu, tarifi mümkün olmayan bir ızdıraba gark eder. Aynı zamanda bu korku onun zevkle çalışıp faydalı olmasına da mani olur. Ölümü büyük bir korku ile bekler. Onun hayattan zevk aldığı zamanlar, yalnız nefesine uyup gaflet uykusuna daldığı zamanlardır. Bu sebeple o, hep kendini ve akıbetini unutmak ister, akıbetini unutturacak meşgaleler arar.”¹⁶² Halbuki âhiret inancı dünyadaki yaşamımıza anlam verir, amaç kazandırır. Dünyadaki yaşam süresini tamamlayan insan ölüm olayı ile sonsuz bir hayata geçiş yapmaktadır. Burada dünya hayatı güzel bir âhiret hayatı elde etmek için aslında araçtır. Problem aracın amaç olarak görülüp yanlış kullanılmasından kaynaklanmaktadır. İnsan yaratılış gayesi ile uyumlu bir hayat sürmelidir.

*“O halde, (Ey İnsan! Bunca deliller ortaya çıktıktan) sonra, seni hesap gününe inkâra götüren ne?”*¹⁶³

Yaptıklarının hesabını vereceğine inanan bir insanın mesuliyet hissi altında hareketlerini daha iyi tanzim edeceği bir gerçektir. O hayatını gelişigüzel yaşayamaz, pervasız davranışlarda bulunamaz. Hem dünya işlerinde hem Allah'a kullukta en iyi olmak ister.

Yeni yetişen nesilleri âhiret inancı ile eğiterek, her türlü sahtekârlığın önüne geçmek mümkündür. Gençliği âhiret inancından mahrum eden her milletin sonu uçurumdur. Milletlerin idâri teşkilatlarından, esnaf ve sanatkârlarına kadar, hangi sahada olursa olsun, meydana gelen her türlü sahtekârlığın kaynağı, âhiret inancının yokluğudur. Çünkü âhiret inancı ile yetiştirilenleri, polis zoru ile korkutmaya lüzum yoktur. Onlar, kalplerinde inancını taşıdıkları yüce Allah'ın, her zaman yanlarında

¹⁶¹ Turgay, *Kur'ân Açısından Âhiret*, s. 117-118.

¹⁶² Turgay, *Kur'ân Açısından Âhiret*, s. 117-118.

¹⁶³ 95/Tin, 7.

bulunan gizli polisinden korkarlar.¹⁶⁴

Âhiret inancı toplumun ıslahı ve selameti için daima canlı tutulması gereken bir akîdedir. Âhiret inancının olmadığı bir yerde güzel iş yapmanın lüzumu da ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla güzel iş yapma amacı taşımayan insanları ya da toplumları kötü işten alıkoyacak bir âhiret faktörü de olmayacaktır. Toplumda artan kötülüklerin, yozlaşmaların en önemli sebebi âhiret inancının zayıf olması ya da hiç olmamasıdır.

İslâm dini Allah'a kul olmamızı isterken bu dünyadan el etek çekmemizi de istemiyor. Dünya âhiretin tarlasıdır ve bu dünyadaki cihad, dünya hayatının ıslahı içindir. Ondaki kötülük ve fesadı ortadan kaldırmak, tağutları kovmak, tüm insanlık için hayr ve adaleti sağlamak içindir. Bu yapılanların hepsi âhiret için azıktır ve bu dünyanın mücahidlerine cennet kapılarını açar. Bu durumda mümin insanın dünyayı kendi haline bırakması, içindeki zulüm ve azgınlığa kayıtsız kalması veya iyilik ve medeniyette geri kalması mümkün değildir. Âhirete iyi bir şekilde kavuşmayı uman bir mümin bu dünyadaki kötülük, fesat ve azgınlığa razı olmaz. Dünyanın temiz ve helal yiyeceklerinden yararlanır, dünyaya gerektiği kadar değer verir, Dünya hayatının her alanında iyilik, güzellik, adalet gibi kavramları yerleştirmenin tek yolu âhirete şeksiz iman ile mümkün olur.¹⁶⁵ Bu kavramlar âhiret hayatının varlığıyla anlam kazanır.

Âhirete iman müminin ruhuna ve dünyasına canlılık, huzur, barış getirir, acı, korku, ümitsizlik olmaz. Bu dünyada haksızlığa uğrasa bile bunun karşılığını mutlaka alacağını bildiği için rahat olur. Çünkü adalet mutlaka gerçekleşir. Bu dünyada imtihanında olduğunu bilen kişi aldanmaz, gaflete düşmemeye çalışır. Dünya metainde düşkünlük göstermez ya da haksızlıkla mal elde etmeye çalışmaz çünkü bunun hesabının sorulacağını bilir. Hesap vereceği bir yaratıcı düşüncesi insanın düşüncelerini, hedeflerini değiştirir. İçindeki ahlakî duyguyu kuvvetlendirir ve bu duygu onun tüm yaşantısına hakim olur. Çünkü kurtuluş için iyi ahlak sahibi olmak gerekir.¹⁶⁶

İnsanda doğuştan sonsuzluk hissi ve ebediyet fikri mevcuttur. İnsan ölümden

¹⁶⁴ Turgay, *Âyet ve Hadislerde Âhiret*, TDV Yay., Manisa, 1983, s. 51-52.

¹⁶⁵ Ahmed Faiz, *Kur 'ân ve Sünnette Kıyamet ve Âhiret*, çev. Veli Ulutürk, Uysal Yay., Konya, 1988, s. 11-12.

¹⁶⁶ Faiz, *Kur 'ân ve Sünnette Kıyamet ve Âhiret*, ss. 23-29 .

sonra yok olmayacağına iman ve fani alemde sonra bâki bir âlemin olduğuna itikat etmiştir. Hemen bütün dinlerde ve en ilkel toplum ve kavimlerde bile bu inanç rastlanmaktadır. Ölümden sonra yok olmayıp ebedi hayat yaşamaya olan inanç insanın kalbine sükun ve huzur verir. Âhirete iman, mesuliyet duygusunu pekiştirir, vazifeye bağlılık gelişir, hak ve hukuka saygıyı temin eder. Bu sebeple sağlam bir ahlak anlayışı ve mükemmel bir nizam kavramı ve adaletin gelişimi sağlanır.¹⁶⁷

Âhirete iman, insan hayatının bütün safhasında , ailede, sosyal ilişkilerinde ve toplumsal hayatta kendini hissettirir. Etkisi bütün müesseseleri kapsar. Kardeşi ölen çocuğa 'kardeşinin cennete gittiğini ve mutlu olduğunu' söylemek onu teselli eder. Âhirete iman gençlerin, yaşları ve hevesleri dolayısıyla yapacakları taşkınlıkların önüne geçer. Yaşlıların ölünce ebedî gençlik ve saadete olan inançları, onları ölümün elem veren psikolojisinden kurtarır. Hastaları, zor durumda olanları, haksızlığa uğramışları teselli eden tek şey âhirette alacakları ecir ve mükafata inanmalarıdır. Kişiyi iyilik yapmaya yönelten, kötü huy ve davranışlardan uzaklaştıran en önemli etken âhiret inancıdır.¹⁶⁸

Âhirete inanan kişi ölüm korkusu yaşamaz. Bu dünyaya, dünya hayatının geçici zevklerine dalmak için değil, kalıcı âhiret hayatını kazanmak için geldiğinin bilincinde olur. Mümin ebedî saadete kavuşacağını bildiği için ibadetlerini haz alarak yapar.

*"Bu dünya hayatı sadece bir oyun ve oyalanmadan ibarettir. Asıl hayat âhiret yurdundaki hayattır. Keşke bilseler."*¹⁶⁹ ayetiyle de dünya hayatının ebedî bir hayat olmadığı belirtilmiştir.

*"Ey insanlar! Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. Sakın çok aldatıcı (şeytan), Allah hakkında sizi aldatmasın."*¹⁷⁰ âyetiyle de insanlar kesin bir ifade ile uyarılmıştır.

¹⁶⁷ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 63- 64.

¹⁶⁸ Güllüce, *Kur 'ân'ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, s. 310.

¹⁶⁹ 29/Ankebut, 64.

¹⁷⁰ 35/Fatır, 5.

SONUÇ

Dünya ve âhiret konuları ferdin ve toplumların zihnini her zaman meşgul etmiştir ve etmeye de devam edecektir. İnanan insanlar için âhiret hayatı daha da önem kazanmaktadır. Dünyada belirli bir süre kalacağına ve ölümden sonra ebedî bir alemin varlığına inanan kişiler için dünya yaşamının nasıl olması gerektiği çok önemli bir meseledir. İnsan âhiret alemine hazırlanacağı dünyada, aynı anda dünyadaki yaşamını da devam ettirmesi gerekmektedir. Bu durumda insan hem dünyevî yaşantısını devam ettirecek hem de âhirette ebedî mutluluk için yükümlülüklerini yerine getirecektir. Bu noktada dünya-âhiret dengesini sağlayabilmek, kişiyi hem dünyada hem de âhirette mutlu edecektir. Bu dengenin bozulmasında dünyayı yakın ve kolay hedef görüp dünyaya dönük bir hayat yaşamak ya da âhiret hayatını kazanmak adına dünyadan el etek çekip, dünyadan soyutlanarak yaşamak gibi tercihler etkili olmaktadır.

İnsanların dünyevileşmesinde sekülerleşme akımının etkisi büyük olmuştur. Sekülerleşmenin amacı her alanda dinin etkisini yok etmektir. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını, dini kurumların dahi seküler düzenlenmesini hedefler. Sekülerizm dinlerin etkisini silerek bizzat kendisi, cenneti yeryüzünde kurma çabası içine girmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında sekülerizmin kendisi de bir dindir. Ancak bu dinin merkezinde Allah değil, insanın nefsi istek ve arzuları vardır. Bilim ve teknolojinin ilerlemesi sekülerizmi daha da kuvvetlendirmiş, insanın doğayı denetimi altına alması, *herşeye kadir tanrı fikri* nin değişmesine sebep olmuştur. Bu akımın etkisiyle insanlar, kutsal ile olan bağı zayıflatmış ya da koparmıştır. Din, seküler toplumlar üzerinde etkisini yitirmiştir.

Sekülerizm Batı ülkelerinde ortaya çıkmış bir ideoloji olsa da tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Özellikle müslüman ülkeler yüksek bir medeniyete sahip olduktan sonra bazı hadis ve tefsirlerde israiliyyat kaynaklı rivayetlerin etkisi ve kurumsal tasavvufun züht kavramını dünyadan el-etek çekmek şeklinde yorumlaması, müslümanların dünya işleriyle ilgilenmemesine sebep olmuştur. Dünyadan kendini soyutlayan müslümanlar, zaman içinde dünyadaki gelişmelerden geri kalmış, bilim ve teknolojiye üstünlüğü müslüman olamayan toplumlara kaptırmıştır. Bunun neticesinde birçok sıkıntı çekilmiş, İslâm coğrafyası gücü elinde

bulunduran devletler tarafından sömürü haline getirilmiş, ekonomik güçleri ellerinden alınmış ve bu gelişmiş ülkeler tarafından yapılan saldırılarda birçok müslüman ülke yakılıp yıkılmış ve müslümanlar şehit edilmiştir.

Yaşanan tüm bu olumsuzluklar İslâm dinine bağlanmış, zamanla müslüman zihinlerde İslâm'ın ilerlemeye, gelişmeye engel olduğuna dair anlayış gelişmiştir. Halbuki İslâm, bizzat halifelik görevi verdiği insandan dünyayı imar etmesini istemektedir. Dünyayı imar etmek, dünya ile ilgili her işle alakadar olmak, bilim, teknoloji, sanat ve diğer alanlarda gelişme göstermek, önde ve önder olup, dünyada söz sahibi olmak demektir. Ancak müslümanlar züht kavramını yanlış yorumladıkları gibi, İslâm'ı da doğru anlayamamışlardır.

Müslümanlar içinde buldukları bu geri kalmışlıktan kurtulmak için batılılaşmayı çare olarak görmüş, ancak batının bilim ve teknolojisini almaları gerekirken, onların kültürlerini transfer etmeye çalışmışlardır. Bu noktadan sonra müslümanlar üzerinde sekülerleşme akımı daha da etkili olmuş, insanlar dünyaya dalıp âhireti unutmaya başlamışlardır.

Sekülerizm ve modernite çağdaş insanı dinden uzaklaştırmış, ancak onun problemlerine çare olamamıştır. Modernleşmeyle birlikte bilim ve teknolojik gelişmeler görünürde günümüz insanına oldukça rahat bir yaşam ve konfor sunmuştur. Ancak insan modern dünyanın sunduğu bu hayatı elde etmek için çoğu zaman kendi hayatından, değerlerinden, insanî özelliklerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Baş döndürücü bir hızla ilerleyen teknoloji, insana her gün yeni bir makine ya da bir makinenin daha üst modelini sunmuş, modern insan da, arz edilen bütün bu şeyleri elde etmek zorundaymış gibi sürekli çalışmıştır. Hep daha lüks bir hayatın hayalini kurarken kendi hayatını yaşayamadan diğer bir deyişle yaşadığının farkına varamadan ömrünün sonuna gelmektedir. Bu durum insanda ruhsal bunalımlara sebep olmaktadır. Bazı intihar vakalarında, bazen intihar eden kişinin bütün maddî imkanlara sahip zengin kişiler olduğunu da görmekteyiz. Bu hayatta elde edebileceği bütün maddi şeylere sahip ancak manevi tarafı ihmal edildiği için sahip olduğu imkanlar kişiyi hayata bağlamaya yetmeyebiliyor. İnsanın dengeli bir hayat sürebilmesi için hem maddî hem manevî yönünü ihmal etmemesi gerekir. Allah ile olan irtibatını sağlam tutan insan, dünyevî sıkıntılara daha rahat göğüs gerer. Sahip

olduğu nimetlerin de geçici olduğunu, Allah'ın emaneti olduğunu bilerek yaşarsa gayet huzurlu bir yaşam sürme yolunda önemli adımlar atmış olur.

Yahudilikte belirgin olmayan, tevrattan neredeyse tamamen tecrid edilmiş bir âhiret inancı, Hıristiyanlıkta ise geleneksel olanında mistisizm hakim, dış dünya kötülenerek geri plana itilmiş, protestanlıkta ise kutsallığın her çeşidine savaş açılmıştır. Her iki durumda da dünya ve âhiret arasında bir denge sağlanamamıştır. Cahilî Araplarda genel olarak âhiret inancı yoktur. Onlara göre hayat ancak bu dünyadadır, ölüm tamamen bir yok oluştur. Bu toplumda sayıları az da olsa, Hz İbrahim'in dinine göre yaşayan ve Hanif denilen insanlar da vardı. Bunlar tevhid ve âhiret inancına sahip kimselerdi. Ancak sayıları az olduğu ve bir araya gelmedikleri için bir topluluk oluşturamamışlardır.

Gazâlî, İslâm düşüncesinin önemli mütefekkirlerinden biridir. Çok yönlü bir düşünür olduğu için birçok alana hakim olmuş ve eserler vermiştir. Yaşadığı dönemde cereyan eden zararlı akımlara karşı savaş açmış, onlara eleştiriler yapmış, halkı bunlara karşı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Gazâlî'nin eleştirilerinden felsefe ve kelam gibi ilimler de nasibini almıştır. Gazâlî felsefeye çok iyi hakim olmuş bu sebeple felsefecilerin yanlış bulduğu düşüncelerini şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Sadece felsefe değil, İslâm'a zarar vereceğini düşündüğü bütün zararlı fikirlere ve uygulamalara karşı çıkmıştır. Özellikle tasavvuf yolunu tercih ettikten sonra müslümanların âhiret için lazım olacak ilimler dışında başka ilimlere yönelmesini gereksiz görmüştür. Müslümanlar için en iyi yolun tasavvuf yolu olduğunu ifade etmiştir.

Gazâlî'nin ilimlere bakış açısı, dünya ve âhirete bakış açısıyla paraleldir. Gazâlî âhiret mutluluğu için dünyevî hazlardan mümkün olduğunca uzak durulması gerektiğini düşünmektedir. Gazâlî'nin özellikle *İhya* eserinde dünya ile ilgili *Zemmü'd-Dünya* başlığı açmış ve dünyanın kötülüğü ile ilgili birçok rivayeti bu başlığın altında sıralamıştır. Bu konuda naklettiği rivayetlerin sıhhati tartışmalı olsa da bu rivayetler Gazâlî'nin bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Gazâlî'nin gündeminde dünya ile âhiret arasında bir denge kurmak kesinlikle yoktur. Ancak dünya ve âhireti kıyasladığımızda, dünyanın sıkıntılı, nimetlerinin geçici, âhiretin ise ebedî mutluluk ve nimetlerinin devamlı olduğunu düşünürsek, Gazâlî'nin âhireti

kazanmaya yönelik çabaları anlamlı olur. Halk için yazdığı eserlerin genelinde insanları hep âhirete yönelik hayat yaşamaya yönlendirmiş, dünyayı kötölemiş ve küçümsemiştir. Gazâlî'nin dünya görüşüyle İslâm'ın insana dünyayı imar etme görevini vermesi, dünyanın geçiciliğine rağmen insanın dünyadan da nasibini unutmamasını öğütleyen ayetleri çelişmektedir. Ancak Gazâlî, Müslümanlardan, dünya geçici olduğu için kalıcı olana talip olmasını istemektedir. Ona göre insanın ne kadar çok dünyalığı varsa, vaktini o kadar onlara harcayacağından âhîret hayatına hazırlığa fırsat bulamaz. Dünyayı âhirete götürecek bir binek olarak düşünmeli ve o bineğe gereği kadar değer verilmelidir. Olması gerekenden fazla o binekle meşgul olursak, ebedî mutluluğu kaçırabiliriz.

Dünyanın elbette âhirete göre değeri düşüktür. Ancak bunu tamamen değersiz değil de gümüşün altına göre değerinin düşük olması gibi düşünmeliyiz. Bütün herşey Allah'ın olduğu için dünya da Allah'ın yarattığı bir varlık alanıdır. Geçici bir süre kalacağımızı düşündüğümüzde fazlasıyla mükemmel bir dünya yaratılmıştır. Allahu Teâlâ, hem kuluna hem dünyaya değer vermiş ki, güzellikler ile donattığı dünyayı insanın hizmetine vermiştir. Burada insana düşen bu varlık alanının içinde yaşarken âhireti kazanmaya çalışmaktır. Bu dünya insana âhireti kazanmak için verilmiş bir imtihan alanıdır. İnsan dünyayı amaç değil, araç olarak görmelidir. Bu vesileyi en güzel şekilde değerlendirip âhirette mutluluğu kazanmalıdır. İnsanın âhireti kazanması için dünyaya sırtını dönmesine gerek yoktur. Çünkü dinin kendisi bir yaşam biçimidir. Din ve dünya aslında iç içedir. Dünyada yaptığımız her güzel iş ameli salihdir. Güzel işler yapıp, ibadetlerini de yerine getiren insan doğru yolda olan insandır.

İnsan helal ve meşru yoldan servet de edinebilir. Ancak burada yanlış olan, insanın sahip olduklarıyla oyalanıp, âhireti unutmasıdır. Âhîret odaklı bir hayat biçimi tercih edildiğinde zaten denge kurulmuş olmaktadır. Buradaki denge, eşitlik değil, dünya ve âhirete olması gerektiği kadar değer verilmesidir. Dünya geçicidir ve bu geçiciliğe kalıcı muamelesi yapmak insanı hüsrana uğratar.

İslâm'ın dinamitlerinde aksiyon vardır. İslâm gelişme ve ilerlemeyi tavsiye eden bir dindir. Bilim, teknoloji ve birçok faydalı alandan geri kalmak İslâm'ın ruhuna aykırıdır. Müslüman her alanda önde olmalı, herkesten çok çalışmalıdır.

Dünya işlerini dinden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Âhîret inancının insanın tutumu ve davranışları üzerinde caydırıcı ya da motive edici etkisi vardır. Âhîret inancı insanda oto kontrol sağlar. Cezaya müstahak olmak istemeyen insan kötülüklerden, günah işlemekten uzak durur. Aynı şekilde ebedî saadeti, sonsuz nimetleri isteyen insan da günahlardan uzak durur ve hayatını iyi işler yaparak geçirmek için çaba harcar. Âhîret inancı olan insan, huzurlu olur, başına gelen musibetlere sabır, nimetlere şükreder. Haksızlığa uğradığı ve hakkını alamadığı durumlarda ilahî adaletin varlığı kişiyi teskin eder. Fert bazında olan bu faydalar toplumsal alana da yansır. Sağlam bir âhîret inancına sahip toplumlarda huzur olur.

Sonuç olarak; insanın bu dünyadaki amacı, âhîret hayatında nimete kavuşmak ve azaptan kurtulmak olmalıdır. Dünya hayatını da bu hedef doğrultusunda tanzim etmelidir. Zira dünya Allah'ın emir ve yasaklarına uygun bir hayat yaşayıp âhîreti kazanmamız için bulunduğumuz yerdir. Dünyanın bir imtihan yeri olması bunu gerektirir. İnsan imtihanda başarılı olmak için bu imtihan neyi gerektiriyorsa ona göre hareket etmelidir. İnsanın bu gayreti onu, hem dünya hem de âhîret mutluluğuna ulaştıracaktır. Çünkü Allah'ın emir ve yasakları âhîreti kazanmanın yanında dünyayı da yaşanılabilir kılmaktadır. Söz gelimi hırsızlık, zinâ, içki, kumar, adam öldürmek gibi kötü fiillerin ferdî ve sosyal planda çok acı sonuçları olabilmektedir. Böyle kötülüklerin yaygın olduğu bir toplum ne canından ne malından ne dininden yani korumakla yükümlü olduğu hiçbir şeyden emin olamaz. Bu durum da yaşadığımız dünyayı yaşanamaz hale getirir.

Gazâlî'nin dünyaya bakış açısını değerlendirdiğimizde onun ebedî olana talip olduğu için geçici olana rağbet etmediğini görüyoruz. Gazâlî için bu dünya âhîrete götüren bir araçtır. Kişi dünyanın geçiciliğinin farkında olup, bu dünyada ebedî alem için hazırlık yapmalıdır. Dolayısıyla Gazâlî'de, dünya-âhîret dengesi demek, iki dünyaya da değeri kadar önem vermek demektir. Ona göre dünyanın âhîrete göre değeri çok düşüktür. Bu duruma göre salık verdiği dünya yaşantısı katı olduğu için herkesin yaşantısında uygulayabileceği bir yaşama biçimi değildir. Zaten dünyayı bu kadar değersiz görüp dünya ile ilgilenmemek İslâm'ın da istediği bir durum değildir.

KAYNAKÇA

Akkad, Abbas Mahmud, *Kur'ân Felsefesi*, çeviren: Ahmet Demirci, Nur Yayınları, Sayı: 31, yayın yeri yok, tarih yok.

Albayrak, Halis, “Kur'ân'ın Müslüman Geleneğindeki İşlevinin Anlaşılması Sorunu” *Yeni Bir Geleceğe Açılırken İnsan Ve Din Sempozyumu*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Adana, 2002, s. 250-251.

Altıntaş, Ramazan, “İslami Anlayışa Göre, el-Hayatü'd-Dünya Kavramını Yorumlama Biçimleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1, Sivas Yayınları, Sivas, 2003, ss. 129-159.

Altıntaş, Ramazan, *Din ve Sekülerleşme*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005.

Alvâni, Taha Câbir, *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*, çeviren: Süleyman Gündüz, İnkılâb Basım Yayım, İstanbul, 2008.

Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çeviren: Korkmaz Alemdar, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2010.

Arpaguş, Kelpetin, Hatice, “İslâm'da Ahiret İnancı”, *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yayınları, Sivas, 2007, s. 132-133.

Aslan, Abdülgaffar, *Kur'ân Ekseninde Fakirlik Problemi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2003.

Ateş, Süleyman, *İslâm'da Güncel Tartışmalar*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Aydın, Mehmet Sait, *Âlemden Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

Aydın, Mehmet Sait, *İçeride Kritik Bakış*, İyi Adam Yayınları, İstanbul, 1999.

Aydınlı, Yaşar, *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yayınları, Bursa, 2002.

Aydınlı, Yaşar, “Gazâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt XIII, Sayı, 3-4, Türkiye Ekonomik Ve Kültürel Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 265-281.

Bağçeci, Muhittin, “Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi”, *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı VII. Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyonu Toplantısı ve Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Çorum, 2002, ss. 213-220.

Biçer, Ramazan, *Küreselleşen Çağda İslâm*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Bircan, Hasan Hüseyin, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Cu'fi, *el-Câmi'u's-sahîh el-müsnedu'l-muhtasar min umûri Resulillahi ve sünenihi ve eyyâmihî*, Cilt: I-IV, Müessesetu'l-kutubi's-sekâfiyye Matbaası, Beyrut, 2012.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, Cilt: I-XVIII, Akçağ Yayınevi, İstanbul, 1992.

Corbin, Henry, *Tarihu'l Felsefeti'l İslâmiyye*, çeviren: Hüseyin Hatemi, Cilt: I-II İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Coşkun, İbrahim, “İslâm'da Ahiret İnancı”, *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yayınları, Sivas, 2007, s. 164-165.

Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

Çağrııcı, Mustafa, “Gazâlî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 489-505.

Çelik, Celaledin, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, editör: Ünver Günay - Celaledin Çelik, Karahan Yayınları, Adana, 2006.

Çelik, Ömer, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'ân'da İnsan*, Akademi Yayınları, İzmir, 2010.

Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslâm Düşünürleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sayı: 137, Ankara, tarih yok.

Deniz, Gürbüz, “Gazâlî'yi Anlamanın Usûlü”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: XLVII, Sayı: 3, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 7-26.

Deniz, Özcan, “İslâm'da Ahiret İnancı”, *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yayınları, Sivas, 2007, s. 162-163.

Draz, M. Abdullah, *Kur'ân Ahlakı*, çeviren: Emrullah Yüksel - Ünver Günay, İz Yayınları, İstanbul, 1993.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Hece Yayınları: 207, Ankara, 2009.

Faiz, Ahmed, *Kur'ân ve Sünnette Kıyamet ve Âhiret*, çeviren: Veli Ulutürk, Uysal Yayınları, Konya, 1988.

Fûri, Safiyurrahman Mübarek, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*, çeviren: Halil İbrahim Kutlay, Risale Yayınları, İstanbul, 2007.

Gazâlî, *el-iktisât fi'l-itikât*, çeviren: Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Gazâlî, *Eyyühe'l -Veled*, çeviren: Lütfi Doğan, Bedir Yayınları, İstanbul, 1969.

Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, editör: Muhammed Akgün, Yeryüzü Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Gazâlî, *Kimyay-ı Saâdet*, çeviren: Ali Arslan, Cilt: I-II, Hikmet Neşriyat, Ankara, 2004.

Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar (Düşünmede Doğru Yöntem)*, çeviren: Ahmet Kayacık, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002.

Gazâlî, *el-Munkizü Mine'd Dalâl ve Tasavvufi İncelemeler*, Şerh: Prof. Dr. Abdulhalim Mahmud, çeviren: Salih Uçan, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008.

Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, çeviren: Ali Arslan, Cilt: I-IV, Merve Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Gazâlî, *Tehafüt el- Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çeviren: Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002.

Güler, İlhami, "İslâm'da Ahiret İnancı", *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yayınları, Sivas, 2007, s. 159-160.

Güllüce, Veysel, *Kur'ân'ı Kerim'de Âhiret Hayatının Temelleri*, Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, 2001.

Hassan, Riaz, *Müslüman Zihinler (Inside Muslim Minds)*, çeviren: Ergin Çenebaşı, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Hatip, Abdülaziz, *Dünya Ötesi Yolculuk*, Gençlik Yayınları, İstanbul, 1994.

Hökelekli, Hayati, “İslâm'da Ahiret İnancı”, *İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*, Sivas Yayınları, Sivas, 2007, ss. 138-158.

Hökelekli, Hayati, “Fıtrat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 47-48.

İsfehanî, Ebu'l Kâsım Râgıp, *Tafsîlu'n-Neşeteyn ve Tahsîlu's-Seâdeteyn (Mutluluğun Kazanılması)*, çeviren: Lütfi Doğan, Anda Dağıtım, İstanbul, 1974.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çeviren: Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

İbn-i Hişam, *es-Sîret-ün Nebeviyye (Hz. Muhammed'in Hayatı)*, çeviren: İzzet Hasan-Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

İbn-i Kesir, *Kur'ân'ı Kerim'in Hadislerle Tefsiri*, çeviren: Arif Erkan, Cilt: I-V, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2009.

Kara, Ömer, *Ebedî Saadet Cennet*, Bilge Adamlar Yayınları, Van, 2009.

Karadaş, Cağfer, *Gazzâli*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Karadaş, Cağfer, *İslâm'ın inanç Yapısı*, Emin Yayınları, Bursa, 2006.

Karadaş, Cağfer, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Emin Yayınları, Bursa, 2008.

Karadeniz, Osman, “Kader Konusunda Bazı Yanlış Anlamalar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, İzmir, 1992, ss. 191-235.

Karaman, Fikret , *Din ve Sosyal Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

Karaman, Hayreddin, ve diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Karaman, Ramazan, *Sanayileşmenin Dine Etkisi -Mersin Örneği-*, Akın Ofset, Konya, 2000.

Karavaşin, Hakkı, *Bir Batı Anadolu Kasabasında Dinî Hayat -Gördes Örneği-*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007.

Kayıklık, Hasan, “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık” *Dindarlığın Sosyolojik Psikolojisi*, editör: Ünver Günay - Celaleddin Çelik, Karahan Yayınları, Adana, 2006, ss. 157-183.

Kirman, Mehmet Ali, *Din ve Sekülerleşme (Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma)*, Karahan Yayınları, Adana, 2005.

Kirman, Mehmet Ali, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.

Komisyon, “Dünya”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 664-665.

Köksal, M. Asım, *Peygamberler Tarihi*, Cilt: I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

Kufralı, Kasım, “Gazâlî”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

Kutub, Muhammed, *İslâm İnancı*, çeviren: Nureddin Yıldız, Risale Yayınları, İstanbul, 2005.

Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli-l-Kur’ân*, çeviren: İ. Hakkı Şengüler - M. Emin Saraç - Bekir Karlığa, Cilt: I-XVI, Hikmet Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Kuzgun, Şaban, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Se-Da Yayınları, Ankara, 1985.

Muhasibî, Haris, *Farzet ki Öldün*, çeviren: Abdülaziz Hatip, Karınca Yayınları, İstanbul, 2003.

Müslim b. Haccac Ebu'l Hüseyin el-Kuşeriyyu en-Neysâbüriyyu, *Sahihu Müslim*, tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki, Cilt: I-V, Dâru İhyai't-turâsi'l-arabi basımevi, Beyrut, tarih yok.

Necati, Muhammed, Osman, *Hadis ve Psikoloji*, çeviren: Mustafa Işık, Fecr Yayınları, Ankara, 2000.

Nevevî, Muhyiddîn, *Riyâzüs-Sâlihîn ve Tercemesi*, çeviren: Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem, Cilt: I-III, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Okumuş, Ejder, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Özgü Yayınları, İstanbul, 2005.

Orman, Sabri, *Gazâlî; Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi Etkisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Özarlan, Selim, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, İnci Ofset, Konya, 2001.

Özay, Mehmet, *Sekülerleşme ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Özaydın, Abdülkerim, “Amr b. Luhay”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 87-88.

Özervarlı, M. Said, *Kelamda Yenilik Arayışları (19. yy. Sonu – 20. yy. Başı)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008.

Paçacı, Mehmet, *Kur'ân ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Râzî, Fahrüddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, çeviren: Suat Yıldırım - Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç - Sadık Doğru, Cilt: I, Huzur Yayınevi, İstanbul, tarih yok.

Salih, Subhi, *Ölümden Sonra Diriliş (Ayet ve Hadislerle Cennet/Cehennem)*, çeviren: Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Saruhan, Müfit Selim, *İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Âlem ve İnsan*, Yayınevi Yayınları, Ankara, 2010.

Seyhan, Ahmed Emin, *Hadislerde Kıyamet Alametleri (Envâru'l Âşikîn Örneğinde)*, Tuğra Ofset, Isparta, 2006.

Sezen, Yümni, *Kültür ve Din (Türk – İslâm Örneği)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Suhreverdî, Şihâbuddîn, *Avârif'ül Mearif (Gerçek Tasavvuf)*, çeviren: Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2007.

Şaban, Zekiyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çeviren: İbrahim Kâfi Dönmez,, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

Şeyh, M. Said, “Gazâlî”, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, çeviren: Mustafa Armağan, editör: M. Muhammed Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 155-227.

Tevrat.

Topaloğlu, Bekir, “Âhiret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 543-548.

Topçu, Nurettin, *İradenin Davası, Devlet ve Demokrasi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

Topçu, Nurettin, *Var Olmak*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Turgay, Nureddin, *Âyet ve Hadislerde Âhiret*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1983.

Turgay, Nurettin, *Kur'an Açısından Âhiret*, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü, Diyarbakır, 1999.

Turgay, Nurettin, “Kuran ve Çalışma”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: XXXV, Sayı: 2, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, ss. 71-79.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, çeviren: Hasan Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1996.

Türcan, Galip, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2006.

Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Sayı: 38, Ankara, 2005.

Uludağ, Süleyman “Bir Düşünür Olarak Gazâlî”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 3-4, Türkiye Ekonomik Ve Kültürel Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 249-254.

Watt, W. Montgomery, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu*, çeviren: Fuat Aydın, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'an ve Kıyamet*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997.

Yücedoğru, Hatice Kübra, Bilgin, Vejdi, “Onbirinci Yüzyılda Siyasal Gerçeklik ve İslâm Siyaset Düşüncesine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 2, Bursa, 2008, ss. 729-746.